

V I Š O K A Š K O L A P O L I T I Č K I H N A U K A

Dr SERGIJE DIMITRIJEVIĆ

PRIVREDNI RAZVITAK JUGOSLAVIJE OD 1918 - 1941 GODINE

BEOGRAD, 1961

Dr SERGIJE DIMITRIJEVIĆ

PRIVREDNI RAZVITAK JUGOSLAVIJE OD 1918 - 1941 GODINE

(Predavanja štampana kao rukopis)

Predavanja dr Sergija Dimitrijevića "Ekonomski razvitak stare Jugoslavije" - održana u toku zimskog semestra 1960. godine na Visokoj školi političkih nauka - obimom znatno premašaju okvire programa i plana nastave o ovome problemu. Iako nemaju karakter udžbenika, ta predavanja se ipak publikuju u seriji obaveznih studijskih priručnika, jer mogu vrlo korisno da posluže studentima Visoke škole političkih nauka, za šire i dopunsko upoznavanje sa problemima ekonomskog razvitka Jugoslavije, u periodu 1919 - 1941. godine.

1. The first part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee. The names are listed in alphabetical order, and the addresses are given in full. The list includes the names of the members of the committee, the names of the members of the sub-committee, and the names of the members of the advisory committee. The addresses are given in full, including the street name, the city, the state, and the zip code.

PRIVREDNI RAZVITAK JUGOSLAVIJE OD 1918-1941. GODINE

Jugoslavija kao država, bez obzira na svoje ime, nastala je spajanjem teritorija koje su imale jako različite i specifičan privredno-istorijski razvitak. Pa ipak, ona je kao celina imala izvesne opšte odlike. Prva takva tadašnja opšta i osnovna odlika za sve jugoslovenske zemlje bila je relativna društveno-ekonomska zaostalost u odnosu na privredno razvijene zemlje zapadne i srednje Evrope. Ova je privredna zaostalost bila uslovljena zajedničkim zakasnelim kapitalističkim razvitkom do koga je uglavnom došlo usled pozne likvidacije feudalnog sistema, povezane sa dugotrajnim tuđinskim ugnjetavanjem, ili vremenski ranim formiranjem rukovodećih kapitalističkih centara van naše teritorije, specijalno u Beču i Pešti, koji su smatrali naše zemlje za svoje kolonijalno područje. U nekim slučajevima ovo je zakašnjenje došlo i usled ratova povezanih sa razaranjem proizvodnih snaga.

Pri tom treba uzeti u obzir i dve druge tadašnje osnovne karakteristike jugoslovenske privrede. To je bila nasledjena jako izrazita neravnomernost u stepenu društveno-ekonomskog razvitka pojedinih krajeva i teritorijalna specifičnost oblika privrednih odnosa, koja je došla na osnovu vrlo različitih istorijskih uslova razvitka, koja je znatno potencirala opštu neravnomernost svojstvenu društvenom razvitku u prošlosti uopšte, a osobito kapitalističkom razvitku, i uslovlila posebne privredne karakteristike i prilike u pojedinim krajevima naše zemlje, obilje raznorodnih produkcionih odnosa. Opšta i teritorijalna zaostalost u kapitalističkom razvitku uslovlila je činjenicu da ovaj razvitak nije uspeo da likvidira sve produkcijske odnose koji su postojali u prošlosti, već je samo doveo do njihovog umnožavanja, do porasta njihovog šarenila. Zato su u Jugoslaviji postojali krajevi u kojima su se donekle održale porodične zadruge, koje neki autori smatraju dalekim ostacima prvobitne zajednice, dalmatinski košonatski odnosi, čiji se daleki koreni nalaze u periodu raspada robovlasničkog društva, brojni ostaci austro-ugarskih i turskih feudalnih odnosa na različitim stupnjevima likvidacije i preobražaja, kao i svi oblici kapitalističkog načina proizvodnje, počev od najprimitivnijih, zasnovanih na prostoj kooperaciji do savremenih industrijskih kombinata u rukama krupnog monopolističkog kapitala. Bankarski koncerni i operacije na efektivnim i produktivnim berzama u najkrupnijim privrednim centrima, kao izrazi razvijenih robno-novčanih odnosa, sučeljavali su se sa proširenim primitivnim zelenišnjem, čiflučkim odnosima i brojnim seoskim stanovništvom, naročito u južnim delovima države, koje se, obradjujući svoju zemlju, bavilo naturalnom privredom, podmirujući gotovo sve svoje potrebe sopstvenom proizvodnjom.

Šarenilo privrednih oblika, koji su se sretali u bivšoj Jugoslaviji, ne smemo posmatrati samo kao skupni proizvod različitih uslova razvitka u prošlosti. Ono se prvenstveno mora posmatrati sa stanovišta teritorijalno neravnomernog i specifičnog razvitka pojedinih delova naše zemlje, kao odraz velike razlike u stepenu i obliku njihovog razvitka. Zato na primer, u poljoprivredi moramo razlikovati područja na kojima su dominirali polufeudalni, agalučki i beglučki odnosi, od onih područja, na kojima su, nekada feudalni veleposedi, pretvoreni u kapitalističke, dok su u trećim područjima oni bili korenito likvidirani i raspoređeni na individualna seljačka gazdinstva. Jasno je da se klasna diferencijacija sela različito odvijala na ova tri područja i imala drugojačiji karakter. Pored toga, razvitak kapitalističke industrije bio je sputavan na pojedinim teritorijama opsegom naturalne i polunaturalne seoske privrede i postojanjem polufeudalnih odnosa koji su znatno ograničavali tržište i kupovnu moć stanovništva. Naturalna privreda sprečavala je kapitalistički razvitak kako u slučajevima kada su u pitanju bili vlasnici zemlje koji su uglavnom podmirivali svoje potrebe vlastitim proizvodima, tako isto i u slučajevima polufeudalnih odnosa kada je dolazilo do spajanja najamnog rada sa naturalnim davanjima, uključujući i napolicu, kada su usled pojačanog izrabljivanja neposredni proizvođači podmirivali svoje potrebe gotovo isključivo sopstvenom proizvodnjom.

Sada ćemo izložiti privredni razvitak zemlje kao celine.

posmatran kroz razvitak proizvodnih snaga, ekonomsku strukturu društva, njene promene i položaj neposrednih proizvođača, u okviru zatečenog stanja u dva osnovna vremenska perioda. Detaljniju periodizaciju dajemo u svim slučajevima kad je to moguće. Usled nepostojanja suštinskih statističkih podataka o mnogim pojavama, i nepostojanja monografskih radova, često smo bili primorani da se služimo opisnim izlaganjima ili orijentacionim pokazateljima. Pojedina pitanja morali smo da ostavljamo po strani usled nepostojanja potrebnih podataka. Pritom ne treba zaboraviti da je u bivšoj Jugoslaviji postojao samo jedan statistički popis iz 1931. godine koji je dao strukturu poljoprivrednih poseda, samo jedan industrijski popis iz 1938. godine i slično.

I. POČETNO STANJE

A. Zatečeno stanje proizvodnih snaga

Opšta privredna zaostalost Jugoslavije u vreme njenog stvaranja bila je pojačana razaranjem proizvodnih snaga za vreme prvog svetskog rata, kada je radna snaga bila mobilisana, poljoprivreda zapuštena, stočni fond smanjen, a poljoprivredni alat upropašćen upotrebom i neobnavljanjem. Obim ovog razaranja bio je naročito veliki u predratnoj Srbiji gde je industrijski, saobraćajni, zanatski i poljoprivredni inventar bio opustošen u vojnim operacijama i u toku sistematske pljačke od strane okupatora, gde je istovremeno i gubitak u stanovništvu bio procentualno najveći.

Tom prilikom je na teritoriji predratne Srbije (sa Makedonijom) smanjen broj goveda za 1.120.000 komada, tj. za čitavih 70% predratne količine. Ovaj se deficit osećao i posle 10 godina. Jednovremeno je u poljoprivredi umanjena vrednost mašina, alata i prevoznih sredstava za 44%. Ukupna šteta u poljoprivredi iznela je oko 3.300 miliona zlatnih dinara. U privatnoj industriji je oštećenje i uništenje zgrada iznelo 30%, a kod mašina i instalacija i čitavih 57% njihove ukupne vrednosti. Ukupna procenjena materijalna ratna šteta u privredi predratne Srbije (sa Makedonijom) iznela je gotovo 5 milijardi (4.925 miliona) zlatnih dinara, tj. oko 250 miliona napoleona.

Ukupno materijalno oštećenje iznosilo je kod Srbije (sa Makedonijom) 6.379 miliona zlatnih dinara, a kod Crne Gore 723 miliona zlatnih dinara. Još značajniji su bili ljudski gubici. Ukupan broj umrlih i poginulih sa teritorije predratne Srbije (sa Makedonijom) izneo je po zvaničnim podacima 1.247.435 lica, tj. 28% ukupnog broja stanovništva. Tome treba dodati 114.000 ratnih invalida i 150.000 civilnih lica sa smanjenom radnom sposobnošću.

Pošto pitanje tvornica i rudnika koji su zatečeni u momentu stvaranja nove države nije dovoljno proučeno ne dajemo podatke o broju zatečenih preduzeća, njihovom kapacitetu i veličini. Nećemo pogrešiti ako ukažemo na nekoliko momenata iz te problematike. Najveći broj proizvodnih grana koje su bile namenjene unutarnjem tržištu nisu mogle da pokriju potrebe. To je bio slučaj sa tekstilnom i metalomašinskom industrijom, sa industrijom papira, industrijom kože itd. Manji broj proizvodnih grana mogao je da pokrije potrebe pri punom iskorišćenju kapaciteta. To je bio slučaj sa ugljenokopima, štamparijama i sl. Uz to je postojala značajna grupa industrije namenjena izvozu, koja je ne samo pokrivala potrebe zemlje, već i omogućavala relativno veliki izvoz. To je bio slučaj sa šumskom industrijom, industrijom drveta, mlinskom industrijom, industrijom cementa, proizvodnjom niza osnovnih hemijskih polufabrikata, ekstrakcijom bakarne i olovno-cinkane rude itd. Dobar deo ovakvih preduzeća bio je u rukama stranog kapitala.

U pogledu njihovog teritorijalnog rasporeda treba istaći da su postojale teritorije koje nisu imale gotovo nikakvu industriju ni rudarstvo. To je bio slučaj sa Makedoni-

jom i Crnom Gorom. Krajevi sa najrazvijenijom industrijom bili su Slovenija, Hrvatska i Slavonija, Vojvodina i Srbija, a u nešto manjem opsegu Bosna i Hercegovina. Broj aktivnih rudarskih povlastica (rudnika) iznosio je 1919. godine 84, broj rudarskih radnika 23.826, a topioničarskih 1.505.

Da bismo dobili predstavu o nasledjenom saobraćaju treba istaći da su državne železnice bile najznačajnija grana saobraćaja, po broju radnika i nameštenika i investicijama, najkрупnije kapitalističko preduzeće u zemlji, kičma čitavog kapitalističkog sektora privrede, osnova kapitalističkog razvitka za gotovo celu zemlju (sem Primorja i sl., a uključujući Južne železnice), da je ukupna dužina pruga u javnom saobraćaju iznosila 1922. godine 9.330 km, što znači da je 1 km pruge dolazio na 26,5 km² površine i 1.284,6 stanovnika. U to vreme bilo je u zemlji 2.294 lokomotiva, 4.381 putničkih i 48.828 teretnih vagona.

Jedan od osnovnih saobraćajnih nedostataka bio je slaba međusobna povezanost pojedinih delova zemlje, koji su predstavljali veće istorijske i privredne celine. Među takvim slabostima posebno se ističe slaba međusobna povezanost teritorija koje su ranije predstavljale posebne države ili delove takvih. Tako npr. Srbija je bila povezana sa bivšim austro-ugarskim teritorijama samo sa jednom železničkom prugom, a Crna Gora je bila bez ikakvih železničkih veza sa drugim krajevima. Uz to su na bivšim austro-ugarskim teritorijama postojali delovi koji su ranije bili povezani samo sa Bečom i Peštom a ne i međusobno. Specijalni značaj unutarnjih tokova i kanala, koji su iznosili oko 2.000 km, leži u činjenici da su ovi unutarnji vodeni putevi gotovo u potpunosti bili u slivu Dunava i povezivali gotovo čitav severni deo zemlje u jednu privredno-saobraćajnu celinu. Velika slabost železničke mreže sastojala se u tome što su veze najvažnijih oblasti i centara sa morem, a specijalno Beograda bile jako slabe. Uz to treba istaći da je gustina železničke mreže bila jako različita. Severni deo zemlje iznad pruge Ljubljana-Zagreb-Beograd imao je relativno gustu železničku mrežu a na jugu od ove linije postojale su samo neke glavne pruge, međusobno slabo povezane sa velikim prostorima bez ikakve železničke mreže. Pruge u Bosni i Hercegovini sa jednim jedinim izuzetkom bile su uskotračne, tako da je na ukupno 1.056 km pruge samo 110, tj. 10,4% bilo normalnog koloseka. U Crnoj Gori postojalo je samo 42 km pruge uskog koloseka.

Da bi se videla kako je velika bila razlika u gustini mreže pojedinih pokrajina donosimo sledeću tabelu izradjenu na osnovu podataka o prugama dobijenih 31. XII 1924. godine i popisa stanovništva iz 1921. godine:

Teritorija	Dužina pruge u km	
	Na 100.000 lica	Na 1.000 km ²
Banat, Bačka i Baranja	126	101
Hrvatska i Slavonija	96	59
Slovenija i Medjumurje	95	65
Bosna i Hercegovina	89	33
Južna Srbija (Makedonija i dr.)	53	20
Dalmacija	35	13
Crna Gora	21	94
Severna Srbija	20	34

Neravnomernost u železničkoj mreži tražila je da se težište dalje izgradnje, čim

se reše najosnovnija pitanja međusobnog povezivanja pokrajina, prenese na južni deo zemlje, specijalno na Srbiju i Crnu Goru. Navedenim slabostima železničkog saobraćaja nastalim uglavnom u toku razvitka pre Prvog svetskog rata, treba dodati i razaranja nastala u tom ratu. Ova su razaranja bila naročito velika na teritoriji Srbije (sa Makedonijom) gde je okupator u toku povlačenja uništio sve mostove i tunele, bez malo sve stanice i stanična postrojenja, pokidao šine, minirao skretnice, uništio veliku radionicu u Nišu za opravku voznog parka i odvuкао pokretni železnički materijal.

Godine 1921. kad je izvršena podela austro-ugarske trgovačke mornarice ukupna tonaža morskih parobroda iznosila je 114.388 bruto tona. Što se tiče rečnih brodova, oni su imali 1924. godine maksimalnu nosivost od 462.956 tona, i mašine od 46.147 KS.

U pogledu poljoprivredne tehnike postojala je velika razlika između pojedinih krajeva i raznih kategorija gazdinstava u jednom te istom kraju. Rasprostranjenost zaostale poljoprivredne tehnike najbolje se vidi iz činjenice da je 1920. godine u celoj zemlji na 762,4 hiljade plugova dolazilo 347 hiljade ralica. Uzmemo li pri tom u obzirdaje i dobar deo plugova bio drven, a da su gotovo 1/3 (31,3%) svih sprava za oranje bile drvene ralice, vidimo da je polovina poljoprivrede raspolagala srednjovekovnom tehnikom.

Zaostalost poljoprivredne tehnike u pojedinim krajevima imala je katastrofalne razmere. Tako na primer, godine 1927. broj ralica bio je u Mostarskoj oblasti 44,9 puta veći od broja plugova (4,494%), u Bregalničkoj 9,9 puta veći, u Bihaćskoj 9,2 puta, u Zetskoj 8,5 puta, u Sarajevskoj 7,8 puta, u Skopskoj 3,2 puta, u Užičkoj 2,2 puta, u Vranjskoj 2,1 puta, u Raškoj 1,9 puta itd. Jedino dve oblasti bez drvenih ralica bile su Ljubljanska i Mariborska.

Jednovremeno sa postojanjem srednjovekovne poljoprivredne tehnike postojale su u zemlji i moderne poljoprivredne mašine. Tako npr., 1920. godine postojalo je 65 hiljada sejalica, 9,3 hiljada žetelica itd. koje su bile najvećim delom koncentrisane u severnom pojasu zemlje, koji je imao kapitalistički najrazvijeniju poljoprivredu i krupnije posede, a specijalno u njegovom ravničarskom delu. Druge vrste mašina, 111,1 hiljada vetrenjača, 15,8 hiljada trijera, razne vršalice, od čega motornih 6,2 hiljade i sl., bile su rasprostranjene po celoj zemlji, sa povećanom koncentracijom u napred pomenutim krajevima i jakom neravnomernošću rasporeda na državnoj teritoriji. Slobodno možemo reći da je teritorijalni raspored ove druge grupe mašina u odnosu na potrebe bio u glavnim crtama obrnuto proporcionalan rasporedu ralica u zemlji. Statističke analize koje smo izvršili potvrđuju ove zaključke sa najveći broj slučajeva. Izvesna odstupanja susrećemo usled uticaja drugih momenata, npr. jednovremenog postojanja većih kapitalističkih poseda pored brojnih naturalnih seljačkih gazdinstava na istoj teritoriji, postojanja planinskog terena, kamenitog tla i sl.

Rasprostranjenost ralica može da pruži i sliku o rasprostranjenosti naturalne privrede, pošto su one bile u upotrebi pretežno u siromašnim i srednjačkim gazdinstvima koja nisu proizvodila za tržište. Upotreba ovako primitivnog poljoprivrednog alata u jednoj sredini u kojoj postoji i razvijen kapitalistički sektor ukazuje i na postojanje protivrečnosti u odnosima između radnog seljaštva i vladajuće klase, na kočničarski uticaj kapitalističkog poretka na razvitak proizvodnih snaga na srednjačkim i siromašnim seljačkim gazdinstvima, tj. na uticaj ovog poretka na održanje primitivne srednjovekovne poljoprivredne tehnike u zemlji, uprkos činjenici da se poljoprivredna tehnika razvija na kapitalističkom sektoru poljoprivrede.

31. januara 1921. godine ukupan broj lica koja su zaradjivala prelazio je 6 mi-

liona. Uzmemo li u obzir samo lica koja su zaradjivala u privredi vidimo da je njihov broj iznosio:

Broj lica koja zaradjuju u privredi 31. I 1921. godine

Privredna grana	Broj zaposlenih lica	Procentualni odnos prema svim licima zaposlenim u privredi
poljoprivreda, stočarstvo i sl.	4.834.584	86,1
ribolov	4.272	0,1
šumarstvo i sl.	9.582	0,2
rudarstvo i topioničarstvo	18.083	0,3
industrija i zanati	462.086	8,2
saobraćaj	74.314	1,3
trgovina	122.552	2,2
gostioničarstvo	41.922	0,7
novčani zavodi	10.862	0,2
Ovome treba dodati nadničare i radnike bez oznake posla	38.401	0,7
Ukupno u privredi:	5.616.658	100%

Uzmemo li u obzir izrabljivače koji nisu učestvovali u radu, vidimo da je u privredi bilo zaposleno oko 5,5 miliona lica.

Da bismo dobili predstavu o brojnosti lica u radnom odnosu a jednovremeno samim tim i predstavu o stepenu klasne diferencijacije u okviru pojedinih proizvodnih grana do koje je doveo kapitalizam, izdvojićemo najamne radnike i nameštenike iz podataka popisa stanovništva. Grupiramo li radnike, nadničare, sluge i šegrte u svakoj privrednoj grani i li vrsti zanimanja u jedinstvenu rubriku dobijamo sledeći pregled:

Broj lica u radnom odnosu 31. I 1921. godine

Grana privrede ili grupa zanimanja	Broj nameštenika	Broj najamnih radnika	Svega u radnom odnosu
poljoprivreda, stočarstvo i sl.	2.354	382.046	384.400
ribolov	15	1.222	1.237
šumarstvo i sl.	3.872	4.909	8.781
rudarstvo i topioničarstvo	1.473	16.362	17.835
industrija i zanati	10.380	227.148	237.538
saobraćaj	31.236	27.680	58.916
proizvodne grane	49.330	659.377	708.707
trgovina	5.874	28.502	34.376
gostioničarstvo	339	13.567	13.906
novčani zavodi	8.223	439	8.662

samostalno vršenje domaće službe	-	19.406	19.406
nadničari i radnici bez oznake posla	-	38.329	38.329
javna služba i slobodna zanimanja	107.738	14.006	121.744
ostala zanimanja	340	1.512	1.852
kućna posluga kod svih grupa zanimanja	-	65.277	65.277
UKUPNO:	171.844^{*)}	840.415	1.012.259

Napominjemo da ovaj pregled obuhvata samo radnike i nameštenike u najširem smislu reči, isključivo po glavnom zanimanju, što znači da su pauperizovani srednji i siromašnije ljaci koji su odlazili u najam ubrajani u gazde.

Osvrnimo se na broj žena u radnom odnosu.

Žene u radnom odnosu 31. I 1921. godine:

Grana privrede i grupe zanimanja	Broj žena nameštenika	Broj žena najamnih radnika	Svega žena u radnom odnosu	Procentualni udeo žena u ukupnom broju lica u radnom odnosu
poljoprivreda, stočarstvo i sl.	171	142.368	142.539	37,1
ribolov i sl.	1	6	7	0,6
šumarstvo i sl.	12	88	100	1,1
rudarstvo i topioničarstvo	70	1.113	1.183	6,6
industrija i zanati	925	27.423	28.348	11,9
saobraćaj	4.296	590	4.886	8,3
pr. izvodne grane	5.475	171.588	177.063	24,8
trgovina	1.950	3.809	5.759	16,8
gostioničarstvo	150	5.503	5.653	40,7
novčani zavodi	1.866	63	1.929	22,3
samostalno vršenje domaće službe	-	17.356	17.356	89,5
nadničari i radnici bez oznake posla	-	13.297	13.297	34,7
javna služba i slobodna zanimanja	21.194	1.845	23.039	18,9
ostala zanimanja	141	1.061	1.202	64,9
kućna posluga kod svih grupa zanimanja	-	60.131	60.131	92,1
UKUPNO:	30.776	274.653	305.429	30,2

*) Ova brojka ne obuhvata oficire i podoficire.

Posebno treba istaći viski apsolutni ili relativni broj žena radnica u izvesnim privrednim granama detaljnije uzetim.

Grana privrede	Broj žena radnica	% u ukupnom broju radnika
industrija i zanati odevanja	12.376	23,0%
industrija i zanati hrane	3.779	13,3%
tekstilna industrija i zanati	3.157	45,1%
poligrafski i umetnički zanati	1.043	27,3%
industrija i zanati papira	970	43,3%
hemijska industrija i zanati	889	20,4%

U popisu stanovništva iz 1921. godine broj samostalnih lica u izolovanoj grupi industrija i zanati iznosio je 206.299. Odbijemo li od toga 6,3 hiljade na ime vlasnika industrije, dobijamo da je broj samostalnih zanatlija iznosio oko 200 hiljada.

U poljoprivredi postojalo je 1921. godine 1.556,4 hiljade lica kojima je vođenje sopstvenog gazdinstva bilo glavno zanimanje. Njima se moraju dodati i 2.885,4 hiljade pomoćnih članova porodice, tako da je ukupan broj aktivnih članova seljačkih porodica, vlasnika sredstava za proizvodnju iznosio oko 4.440 hiljada lica.

B. Kapitalistički sektor privrede

Usled svog organizacionog značaja i uloge u društvenom razvitku centralno i najvažnije mesto u privredi zauzimao je kapitalistički sektor. Kapitalistički sektor proizvodnje obuhvatao je celokupnu industriju, rudarstvo i saobraćaj, kao i krupnija poljoprivredna gazdinstva i veće zanatske radionice koje su upotrebljavale najamnu radnu snagu, o kojima ćemo govoriti posebno.

Usled nepostojanja prikupljenih i upotrebljivih podataka o privatnom kapitalističkom sektoru kao celini osvrnućemo se samo na neke momente koji ukazuju na položaj buržoazije na početku postojanja nove države. Pri tome treba poći od činjenice da je na bivšim austro-ugarskim teritorijama buržoazija ne samo sačuvala svoja bogatstva već ih je i znatno uvećala u periodu rata, učestvujući u liferacijama, dok su u Srbiji uvećanja bogatstva, u odnosu na period pre okupacije predstavljala pojavu manjeg opsega, kako usled povlačenja mnogih lica sa srpskom vojskom, tako isto i zbog masovnih internacija, privredne pljačke okupatora i skućenijih mogućnosti bogaćenja, koji su se ograničavali na crnu berzu i sl. Tome treba dodati da je jedan deo buržoazije, usled ratnih prilika, sačuvala samo pretežno nepokretni deo imovine.

Svi ovi momenti odrazili su se u periodu stvaranja zajedničke države, kada se buržoazija bacila pojačanim tempom na vaspostavljanje i povećanje svoje imovine, na poslovanja svake vrste, kada je ulagala sve snage da pojačanim naporima iskoristi neđižno povoljne uslove za takvo bogaćenje, da razvije poslove na svojim uobičajenim sektorima delanja, na kojima su ovi usled ratnih prilika bili ograničeni, da se upusti u nove poslove, da naknadi propuštene prilike, koje su drugi u ratnom periodu bogato iskoristili. Pri tom treba poveriti računa da su izvesni momenti olakšavali brzo bogaćenje i jednovremeno uslovljavali špekulantski karakter poslovanja. To je bio npr. slučaj sa velikim nepodmirenim potrebama u

robi, nepostojanjem odredjenih vrsta proizvodnje na teritoriji nove države, oskudicom u hrani u pojedinim delovima zemlje, dezorganizacijom tržišta i saobraćaja, šarolikošću zakona i propisa, slabošću državne vlasti, postojanjem raznih novčanih jedinica i sl. Drugi momenti sputavali su izvesne oblike privredne aktivnosti i kočili razvoj pojedinih privrednih grana, kao što je bio slučaj sa teškoćama u saobraćaju, relativno neznatnim zalihama robe, neizvesnošću u pogledu buduće vrednosti novca i sl.

Zadržimo se i na podacima o privrednim granama kroz čiji se opseg dobija u normalnim uslovima slika o obimu kapitalističke aktivnosti. Tako npr. celokupni bankarski akcijski kapital iznosio je 1920. godine 131 milion dinara, a opseg uloga u privatnim bankama 1.032,4 miliona dinara. Mada ove brojke donosimo da bismo prikazali polazno stanje u ovoj privrednoj grani, iz mnogih razloga, kako usled navedenih momenata, tako isto i usled novčane nesigurnosti, opšte nesredjenosti prilika i činjenice da ona prikazuje u prvom slučaju u glavnom nasledjeno stanje, ove se brojke ne mogu uzeti kao osnova za ocenu obima i značaja kapitalističkog sektora.

U vreme svog stvaranja bivša Jugoslavija je nasledila i prilično veliki državni sektor koji se javljao kao sastavni deo kapitalističkog sektora. Stvaranje toga sektora u prošlosti, kao i kasnije, bilo je uslovljeno relativnom finansijskom slabošću domaćih kapitalista, koji nisu mogli da pruže potrebne kapitale za ogromne investicije kakve su potrebne za podizanje železnica, otvaranje krupnih rudnika i stvaranje nekih industrijskih preduzeća čiji je proces proizvodnje tražio velika postrojenja. Zakasneli kapitalistički razvitak izražavao se u činjenici da je naša zemlja imala za sobom kratki period kapitalističkog razvitka, te je zato obim stare akumulacije, ranije investiranog kapitala, bio relativno neznatan u odnosu na razvijene kapitalističke zemlje. Veličina raspoloživog kapitala bila je nedovoljna usled toga što je broj najamnih radnika zaposlenih u proizvodnji bio relativno mali u odnosu na proste robne i polunaturalne proizvodjače. Zato je i obim mase viška vrednosti koji su oni stvarali bio nedovoljan za proširenu reprodukciju većih razmera, uprkos bezobzirne eksploatacije. Fond akumulacije bio je znatno umanjen usled postojanja ogromnog parazitskog državnog aparata i lične potrošnje buržoazije, koja je, naročito u severnim delovima zemlje živela na velikoj nozi i takmičila se u ličnoj potrošnji sa zemljama gde je masa profita bila mnogo veća. Oskudica u kapitalu nadoknadjivana je državnim kapitalizmom. Pljačkajući radni narod putem poreza, država je na račun prostih robnih proizvodjača, srednjih i siromašnih seljaka i sitnih zanatlija stvarala kapitale potrebne za nove investicije. Uz to je krupni inostrani finansijski kapital, koji je putem zajmova izvlačio velike profite iz naše zemlje, rado podržavao stvaranje državnog kapitalizma, dajući potrebni kredit. Ova vrsta finansijskog plasmana bila je jako omiljena, pošto je pružala mogućnosti i za velike zarade putem liferacija, a u pogledu zajmova predstavljala sigurna potraživanja. Državni sektor bio je izrazito jak u Bosni i Hercegovini, gde je Austro-Ugarska podizala pruge, rudnike, tešku industriju, industriju duvana, tkačnice ćilimova i platna i sl., stvarajući čisto državna i mešovita preduzeća. Od posebnog je značaja da je novostvorena država dobila u nasledje i imala u svojim rukama gotovo celokupno rudarstvo Bosne. Ovaj je sektor bio jače razvijen i u Srbiji, gde su u državnim rukama bile u predratnom periodu, sve železnice, vojna industrija, industrija duvana obuhvaćena državnim monopolom, kao i neka druga preduzeća.

Da bismo dobili predstavu o obimu i značaju državnog sektora u prvoj deceniji postojanja bivše Jugoslavije podvlačimo da su prihodi od državne privrede, ne uračunavajući preduzeća uprave državnih monopola, iznosili u budžetskom periodu 1926/7-1929/30 od 28-39% svih predvidjenih budžetskih prihoda.

Plasiranje stranog kapitala koje je počelo u drugoj polovini XIX veka pojačalo se od početka XX veka, u vreme kada je kapitalizam prerastao u svoju višu fazu razvitka, u im-

perijalizam, koja se odlikuje uvećanim izvozom kapitala. Strani sektor postojao je na svim državnim teritorijama koje su ušle u sklop nove države. Među nasledjenim učešćem stranog kapitala, posebno se ističu plasmani kapitala, koji su imali poreklo van starih državnih granica: u rudarstvu, hemijskoj industriji široko shvaćenoj, i nekim drugim granama ekstraktivne industrije, npr. cementnoj (Dalmacija i Srbija).

Stvaranjem Jugoslavije ovaj je nasledjeni strani kapital bio znatno uvećan time što je austrijski, mađarski, češki i tršćanski kapital, plasiran u bivše austro-ugarske pokrajine koje su ušle u sastav nove države, ušao u kategoriju stranog kapitala.

Medju preduzećima ove grupe posebno treba istaći krupna preduzeća šumske industrije, industrije cementa (Beočin, dalmatinske tvornice u rukama tršćanskog kapitala), nekoliko najkrupnijih tekstilnih fabrika u Sloveniji i Hrvatskoj (Mautner, Duga Resa, Glanzman), fabrike šećera, mlinove i sl.

C. Ekonomska struktura poljoprivrede i zanatstva

U poljoprivredi postojalo je tako mnogo različitih mešovitih grupa produkcionih odnosa, da se sa naporom mogu izdvojiti nekoliko čistih sektora proizvodnje. Prvi bi bio izrazito kapitalistički. On je obuhvatao poljoprivredna gazdinstva koja su upotrebljavala stalnu najamnu radnu snagu u većem obimu i proizvodila za tržište. Drugi bi bio sektor proste robne proizvodnje koji je obuhvatao srednja seljačka gazdinstva koja su se bavila specijalizovanim monokulturama, nisu upotrebljavali stalnu najamnu radnu snagu i isto tako proizvodila za tržište. To je bio npr. slučaj u nekim izrazito vinogradarskim krajevima. Treće bi bio gotovo čisto prirodni sektor, a postojao je u planinskim krajevima udaljenim od saobraćaja, gde se robno-novčani odnosi nisu proširili.

U tim krajevima gde se osvetljenje dobijalo iz luči (Zlatibor) ili od loja (delovi Makedonije), gde su u upotrebi bili alati sopstvene proizvodnje (drvena ralica); gde se od seoskih zanatlija pojavljuju samo kovači i lončari, kojima se plaća u naturi, održavala se čista prirodna privreda, kakva je postajala u Srednjem veku na kmetskim gazdinstvima, gde je učešće u robnom prometu služilo uglavnom da bi se dobio novac za porezu ili nabavila so. U ovaj prirodni sektor spadala su i neka čisto stočarska gazdinstva, koja su dobijala žitarice u zamenu za stočne proizvode, bez obzira da li je to vršeno trampom ili putem novčane razmene, pošto je sve ostalo u njima nosilo prirodni karakter.

U najvećem broju slučajeva, u okviru sitno sopstveniškog poljoprivrednog gazdinstva, prirodna se proizvodnja mešala sa kapitalističkom i prostom robnom proizvodnjom. Siromašniji seljaci odlazili su u najam i prodavali svoju radnu snagu kao robu. Stepennji učešća na robnom tržištu zavisio je od odnosa njihove prirodne proizvodnje i najma. Srednjaci koji uglavnom nisu ni kupovali ni prodavali radnu snagu bili su na granici robne i prirodne proizvodnje. Oni su se ponekad približavali pravim robnim proizvodjačima ukoliko su se bavili monokulturama ili specijalizovanim poljoprivredom. U drugim slučajevima oni su proizvodili uglavnom za svoje potrebe baveći se heterogenom poljoprivredom. Pošto su srednjacima jedini izvori prihoda ležali uglavnom u njihovom gazdinstvu, oni su bili primorani da delimično učestvuju u robnoj razmeni zbog nabavke najnužnijih artikala (alati, petroleum, duvan, so i sl.), i plaćanja poreza. Zato su i srednjaci nužno ulazili u kategoriju poluprirodnih proizvodjača. Udeo u robnoj razmeni povećavao se kod dobrostojećeg, bogatijeg srednjaka. Pošto je prehrana i ogrev ulazila u prirodni okvir proizvodnje i kod srednjačkih gazdinstava u krajevima gde je kapitalistički razvitak dostigao veće razmere, gde se robno tržište proširilo, na primer u okolini gradova ili u severnim delovima zemlje,

vidimo da se kao glavni pokazatelj za razlikovanje običnih i izrazito polunaturalnih srednjaka može uzeti potrošnja industrijskog tekstila. Kupovina tekstila ima daleko veći značaj no što to na prvi pogled izgleda, pošto je sama njegova kupovina uslovljena prodajom poljoprivrednih viškova, kućnom industrijom, odlaskom u najam, orijentacijom na monokulture i drugim oblicima privredjivanja robnog karaktera.

U poljoprivredi su se pojavljivali i ostaci feudalnog izrabljivanja. Usled odsustva pravih revolucionarnih rešenja u vreme ukidanja feudalizma na teritorijama Austro-ugarske veliki kompleksi zemlje ostali su u rukama veleposednika bivših feudalaca. Jednovremeno su očuvana i izvesna feudalna davanja, npr. gorniča u Hrvatskoj. Na bivšim teritorijama Otomanske imperije oslobođenim 1912. god. u Makedoniji, Sandžaku i Metohiji ostali su netaknuti čifčijski odnosi, a u Bosni i Hercegovini stariji odnosi na beglucima i agalucima. Šarenilo feudalnih i polufeudalnih odnosa bilo je ogromno. Npr. u Dalmaciji postojali su kolonat, polovništvo, gospoštije, kmetije, jendečenje, nivel, večiti nivel i sl. Ovi su feudalni ostaci bili tako isprepletani sa osnovnim grupama produkcionih odnosa, naturalnom, prostom robnom i kapitalističkom proizvodnjom, da ih je bilo nemoguće tretirati kao poseban sektor privrede, izuzev u Bosni i Hercegovini, a delimično i u Dalmaciji. Na jednoj strani, oni su zadržavali izvesne oblike naturalne, polu feudalne rente (davanje u naturi, odradjivanje), razume se na novoj društvenoj osnovici, na bazi ekonomske zavisnosti zemljoradnika koji nisu posedovali zemlju u odnosu na zemljoposednike. Na drugoj strani, oni su se približavali kapitalističkom zakupu. Veliki posedi koji su vodili poreklo iz feudalizma kombinovali su kapitalistički najam sa feudalnim ostacima, dok su drugi posedi čisto kapitalističkog porekla pribegavali polufeudalnim oblicima obrade (npr. napolica) koji su bili najunosniji.

Uprkos svih ovih elemenata prinudjeni smo da posmatramo poljoprivredu kao celinu sa stanovišta osnovnih kriterija za kapitalističko društvo, pošto je proces klasnog raslojavanja sela bio osnovni i najvažniji privredno istorijski proces na selu, pošto je upotreba ili prodaja najamne radne snage bio glavni pokazatelj za razlikovanje siromašnog, srednjeg i bogatog seljaka. Razume se, da se posebna pažnja mora pokloniti feudalnim ostacima u svakom slučaju kada su oni postojali pošto su oni predstavljali u slučajevima feudalnih davanja dopunski teret na leđima srednjih i siromašnih seljaka, a u slučaju postojanja veleposeda dopunsko monopolističko izrabljivanje bezzemljaša.

Od specijalnog značaja bilo je i to što su veoma krupni posedi bili u rukama crkava (crkvena i manastirska dobra, vakufi i sl.) i stranaca koji su ih dobili od Habsburgovaca.

Uz sve to postojali su i kolektivni oblici svojine. U Vojnoj Krajini zajedničke šume, koje su pripadale imovinskim opštinama, a u mnogim delovima zemlje zajednički pašnjaci.

Zanatska proizvodnja bila je izrazito robna proizvodnja namenjena u celosti tržištu. Najveći deo zanatlija, sitne zanatlije, nisu upotrebljavali najamnu radnu snagu uopšte ili su imali po jednog šegrta ili kalfu tako da se mogu računati u proste robne proizvođače. Samo jedan njihov deo, krupne zanatske radionice, zapošljavao je veći broj radnika, te je u stvari pripadao kapitalističkom sektoru.

D. Opšti osvrt

U vreme svoga stvaranja Jugoslavija je bila relativno zaostala, izrazito poljoprivredna zemlja sa slabo razvijenom industrijom.

Udeo industrije, rudarstva, saobraćaja i zanata u ukupnom broju lica koja su zaradjivala u privredi iznosio je samo 9,8%, dok je udeo poljoprivrede dostigao 86,1%. Udeo industri-

je, rudarstva i bankarstva u raspodeli nacionalnog dohotka iznosio je još 1926. godine samo 10,3%. Sve ovo pokazuje da je to bila zemlja jako zaostala u kapitalističkom razvitku. Uz to njen privredni život bio je dezorganizovan a njegova je obnova zahtevala dosta vremena.

Relativno ili potpuno samostalan privredni razvitak pojedinih krajeva u prošlosti doveo je do različitog stepena kapitalističkog razvitka pojedinih nacionalnih oblasti i stvorio sopstvene krupne vodeće, nacionalno obeležene, kapitalističke grupe. Nejednaki stepen kapitalističkog razvitka i sadržajno različit privredni razvitak uslovio je i različite potrebe ovih vodećih grupa, a samim tim i suprotnosti interesa medju vodećim grupama buržoazije u novostvorenoj državi.

Da bismo shvatili privredni razvitak bivše Jugoslavije, ekonomsku politiku vladajuće klase i njen uticaj na položaj neposrednih proizvođača, moramo poći od toga da su se na napred izloženoj društveno-ekonomskoj osnovi zaoštrevale i razvijale suprotnosti između vladajuće klase i radnog naroda, pa i u samoj vladajućoj klasi.

Suprotstavljanje interesa vladajuće klase i radnog naroda odvijalo se u više specifičnih okvira, zato su i zaoštrevanje klasnih odnosa i klasna borba imali nekoliko različitih područja. Na jednoj strani to je bio klasni sukob između poslodavaca i radnika. Na drugoj strani to je bio klasni sukob veleposednika sa siromašnim seljacima i bezzemljašima. Na trećoj strani, to je bio sukob između vladajuće klase, kao saveza eksploatatora, i radnog naroda uzetog u celini, kako onih koji su eksploatisani u procesu proizvodnje, tako isto i zanatlija - prostih robnih proizvođača, malih trgovaca, običnih činovnika i sl. U ovom trećem osnovnom okviru u kome se suprotstavljaju interesi vladajuće klase i radnog naroda uzetog u celini, poseban značaj zauzima odnos vladajuće klase prema siromašnom i srednjem seljaštvu, prema gradskom delu radnog naroda i prema sitnim zanatlijama.

II. PERIOD 1918-1929.

A. Razvitak proizvodnih snaga u industriji i rudarstvu

Stvaranje zajedničkog jugoslovenskog tržišta imalo je dvostruki značaj. Na jednoj strani ono je predstavljalo teritorijalno proširenje tržišta za plasiranje domaćih proizvoda. Na drugoj strani ono je predstavljalo isključenje dotadašnjih snabdevača koji su ostali van teritorije novo stvorene države, izoliranje jednog u celini industrijski nedovoljno razvijenog područja.

U novim uslovima pojavila se potreba da se na mesto starih snabdevača, industrijskih preduzeća iz Beča, Pešte, Graca, Praga i dr., podignu nova preduzeća koja bi bila na teritoriji novostvorene države i podmirivala nepokrivene potrebe čitavog proširenog tržišta.

U samom početku postojanja zajedničke države, prošireno tržište nije dolazilo do punog izražaja, jer saobraćaj nije bio obnovljen, a industrija je imala teškoća usled preorijentacije na mirnodopsku proizvodnju. Od uspostavljanja saobraćaja i industrijske proizvodnje, a ponekad paralelno sa njihovom normalizacijom počinje izgradnja jugoslovenske industrije. U prvom periodu u pitanju je bila uglavnom obnova ratom oštećenih preduzeća, ali je kasnije težište preneseno na izgradnju novih preduzeća, najčešće nezavisno od onih koja su stradala. Privatna svojina, tj. individualno posredovanje kapitala, dovelo je do anarhičnih tendencija u stvaranju preduzeća, zavisno od vlasnika kapitala, njegovih interesa i namera, a bez obzira na ove ostatke.

Usled nepostojanja periodičnih statističkih podataka posredne orijentacione zaključke o industrijalizaciji moramo izvlačiti samo iz statističkog popisa industrije obavljenog 1938. godine. Ako uzmemo u obzir preduzeća koja smo zatekli u vreme industrijskog popisa od 1938. godine, a ostavimo po strani amortizaciju i nestajanje starih preduzeća, dobijamo da je, u periodu 1919-1938. godine, osnovano 2.193 novih industrijskih tvornica sa 4.335 miliona dinara investiranog kapitala, 145 hiljada radnih mesta i 113 hiljada KS (bez električnih centrala).

Približni prosečni godišnji porast industrijskih investicija u periodu postojanja bivše Jugoslavije iznosio je samo 2-2,2%, što ukazuje na spori tempo industrijalizacije u vreme postojanja kapitalističke Jugoslavije. Pri tom treba podvući da je industrijski razvitak bio neravnomeran, te zato relativno spori proces industrijalizacije nikako ne isključuje periode njenog bržeg i sporijeg razvitka. Spori tempo jugoslovenske industrijalizacije bio je uslovljen ostacima feudalnih odnosa, rasprostranjenošću prirodne privrede u nizu pokrajina, niskom kupovnom moći radnog naroda koji je bio pod jarmom kapitalističkih i polufeudalnih eksploatatora i snosio teška fiskalna opterećenja, razvijenom špekulacijom na tržištu koja je odvlačila kapitale na unosnija područja, uticaju kriza na tržištu i uticaju stranog kapitala koji je čuvajući svoje monopolističke pozicije u zemlji i inostranstvu, oslanjajući se na korumpirani državni aparat gušio svoje konkurente. U izvesnim vremenskim razdobljima pojedini od ovih faktora dolazili su do većeg izražaja. Uz to je ovaj razvitak zavisio od specifičnosti svakog razvojnog perioda, primene odredjenih ekonomsko-političkih mera, stanja na svetskom i unutrašnjem tržištu i sl.

Odmah posle stvaranja države, u periodu neposredne obnove, razvitak preradivačke industrije čiji su proizvodi bili traženi na tržištu, kočila je i velika oskudica u uglju i sirovinama.

Odmah zatim otpočinje period jačeg industrijskog razvitka, uslovljenog proširenim tržištem, iscrpljenošću materijalnih rezervi i povećanim potrebama u vezi sa obnovom zemlje. Brzo bogaćenje buržoazije u špekulantskim poslovima stvaralo je potrebne kapitale, a stalni pad vrednosti dinara uslovljavao je industrijske plasmane. Ovim povoljnim uslovima za proizvodnju i plasman industrijske robe treba dodati i ekonomsko političke mere prihvaćene u cilju favoriziranja industrijskog razvitka. Odlukom Ministarskog saveta od 11. marta 1919. godine carinska tarifa Kraljevine Srbije, koja je štitila industriju proširena je na celu teritoriju novostvorene države. Godine 1921. povećana je ova zaštita. Carinska zaštita otežavala je uvoz industrijske robe, umanjavala opasnost od strane konkurencije na unutrašnjem tržištu, omogućavala održavanje novostvorenih preduzeća, koja često po međunarodnim merilima nisu bila rentabilna, i pružala garancije za ostvarenje ekstra profita. Specijalno mesto u toj politici zauzima rešenje ministarskog saveta od 22. IX 1920. godine po kome je predviđeno da industrijska preduzeća mogu da uvoze bez carine kompletne industrijske instalacije kao i mašine, druga sredstva za proizvodnju, i materijal koji se ne proizvodi u zemlji ili proizvodi u nedovoljnim količinama. Ne manjega značaja je i odredba da je srpska industrija uživala povlastice iz čl. 146 Zakona o radnjama, da njena ponuda bude prihvaćena kod državnih i opštinskih nabavki i u slučaju da je skuplja za 10% od inostrane, po uračunatoj carini i transportnim troškovima. Ova odredba pokazuje da su srpski industrijalci uzimali za sebe jedan deo poreskih davanja koja je uglavnom snosio radni narod. Tek kasnije finansijskim zakonom za 1927/28. godinu ova je odredba proširena na celu zemlju.

Period od 1920 do 1923. godine bio je period najjačeg industrijskog razvitka novostvorene države. Prosečni godišnji porast industrijskih investicija u tom periodu iznosio je 5,2%, a najjača godina njihovog porasta, u čitavoj istoriji bivše Jugoslavije, bila je 1921, kada je godišnji porast izneo 7,9%. Podizanje svakog novog preduzeća u ovo vreme dovodilo je usled velike potražnje robe do nastajanja faktičkog monopola i ubiranja dopun-

skih monopolističkih ekstra profita. Rastuće potrebe za industrijskom opremom i potreba njenog brzog i jeftinog pribavljanja dovele su do uvoza starih, rashodovanih mašina iz industrijskih zemalja srednje Evrope. Velika potrošnja industrijske robe i monopolistički položaj proizvođača omogućavali su u ovo vreme ostvarenje visokih profita neovisno od racionalnosti proizvodnje.

Snabdevanje postojeće privredne industrije mašinama obavljeno je u Srbiji delimično iz nemačkih liferacija na ime reparacija, mada je najveći deo ovih išao na saobraćaj.

Posle 1923. godine nastaje period usporene industrijalizacije. Od 1924-1928. godine prosečni godišnji porast industrijskih investicija iznosio je 1,8%. Usporavanje u tempu industrijalizacije nastalo je kako usled relativne zasićenosti tržišta na kome je kupovna moć stanovništva bila ne samo ograničena već i smanjena u vreme ofanzive kapitala, tako isto i usled revalorizacije i faktičke stabilizacije dinara, usled koje je prestala potreba za investiranjem slobodnih kapitala u industriji, te su se ovi orijentirali na mnogo unosnije plasiranje u zelenaške zajmove. Porast interesne stope koja je 1919-1920. godine iznosila 6,5-7,25%, a koja se u 1924. godini, prema podacima sekretara Industrijskih korporacija, popela na 24-30% bio je uslovljen visinom zelenaškog interesa i povećanim potrebama novostvorene industrije u obrtnom kapitalu. U tim uslovima nova carinska tarifa od 25. juna 1925. godine, koja je pojačala, sistematisala i stabilizovala carinsku zaštitu, kao i druge povlastice davane industriji, nisu mogle da ubrzaju i pojačaju njenu izgradnju.

Uz sve to rasle su tržišne teškoće. Stabilizacija dinara, pad valute onih zemalja u koje su se izvozili industrijski proizvodi jako je pogodio izvoznu industriju, specijalno šumsku industriju i industriju prerade drveta.

Kada je nastala agrarna kriza, pad cena poljoprivrednih proizvoda odrazio se na kupovnu moć srednjeg i bogatog seljaka, a samim tim znatno smanjio prodaju industrijskih proizvoda u zemlji.

Stabilizacija dinara, pad cena agrarnih proizvoda na svetskom tržištu i mere koje je inostranstvo preduzimalo za zaštitu svoje poljoprivrede, jako je pogodilo jugoslovensku industriju poljoprivrednih proizvoda namenjenih izvozu, i desetkovalo mlinsku i klaničnu industriju.

Sa razvitkom industrije razvijalo se i rudarstvo. Broj aktivnih rudarskih povlastica povećao se od 1919. do 1926. godine za 53, dostigavši 137. Najrealniju sliku o razvitku rudarstva dobijamo upoređujući proizvodnju na početku i na kraju jednog perioda. Pošto su početne godine u ovom periodu bile godine nenormalno niske zaposlenosti i proizvodnje, usled teškoća koje su postojale na prelazu na mirnodopsku proizvodnju, ne bi bilo na svom mestu svesti prikaz ovog razvitka na njegov procentualni porast. Zato ovaj porast izražavamo po godinama i u apsolutnim brojevima za najvažnije grane rudarstva, posmatrajući odvojeno grane koje su uglavnom namenjene izvozu od grana namenjenih domaćoj potrošnji.

Proizvodnja glavnih ruda i metala pretežno namenjenih izvozu u hiljadama tona

Godina	Pirit	Bakarna ruda	Gvozdena ruda	Olovno-cinakana ruda	Hromna ruda	Sirovi Boksit	Sirovi bakar	Sirovo olovo	Sirov cink
1919	0,0	16,0	0,9	52,9	-	1,2	1,3	5,7	1,9
1920	3,7	49,1	19,7	32	0,0	19,1	2,4	5,1	1,5
1921	28	75,6	15,7	60,4	0,0	10,0	4,1	4,8	0,4
1922	11,1	96,8	37,4	61,8	0,0	31,3	5,4	8,5	1,2
1923	26	123,2	244,5	57,8	0,0	27,7	6,8	9,3	1,9
1924	26,4	143,3	347,4	64,7	0,3	34	8,1	11,5	2,1
1925	39,0	176,1	139,1	79,1	12,2	79,0	7,3	11,2	2,2
1926	53,4	220,0	168,5	87,8	16	133,7	9,7	9,8	2,4
1927	57,0	287,9	335,9	101,8	11,6	100,3	12,9	10,7	3,5
1928	64,3	327,8	439,5	95,2	16,7	49,3	15,1	10,3	4,9
1929	61,2	329,3	427,9	113,9	42,9	103,4	20,7	9,5	6,3
porast prema 1921	119%	336%	2625%	89%	∞	934%	405%	98%	1475%

Grane rudarstva i topioničarstva pretežno namenjene izvozu bile su uglavnom a najčešće u rukama stranog kapitala sa izuzetkom rudnika gvoždja (državni sektor) i cinkarne u Celju koja je bila državna svojina u zakupu privatnika.

U ovim granama rudarstva i topioničarstva porast je bio veliki, te je proizvodnja dostigla značajan opseg.

Proizvodnja rudarstva i topioničarstva pretežno ili isključivo namenjena unutrašnjoj potrošnji

Godina	Kameni ugalj	Mrki ugalj	Lignit	Ugalj ukupno	Mangan	Sirovo gvoždje	Varena so
1913 ili pre rata	?	?	?	3.051	2,8-4,8	57,4	?
1919	20,7	1.682,9	536,2	2.240	1	1,8	31,8
1920	65,9	2.080,7	748,9	2.896	2,4	6	24,2
1921	77,6	2.288,1	717,8	3.084	0,9	11,7	28,7
1922	101,9	2.653,2	934,2	3.689	1,1	16,4	43,9
1923	135,8	2.947,7	1.011,9	4.095	5,1	24,9	41,6
1924	129,7	3.093,2	945,5	4.168	4,6	14,5	48,9
1925	178,5	3.001,2	973,5	4.153	0,3	3,5	48,0
1926	190,8	3.082,7	905,3	4.179	1,2	19	52,3
1927	289,1	3.485	970,8	4.745	2	27,7	54,8
1928	457,5	3.666,0	1.028,4	5.152	?	29,3	52,1
1929	408,6	4.113,4	1.128,8	5.651	?	30,9	44,6
porast prema 1921	427%	80%	57%	84%		164%	55%

Grane rudarstva i topioničarstva koje su pretežno ili isključivo bile namenjene unutrašnjoj potrošnji možemo podeliti u dve grupe. Prva, koja je obuhvatala ekstrakciju uglja i soli razvila se uglavnom prema potrebama i mogućnostima. Proizvodnja uglja uvećala se prema predratnoj za 85%, s obzirom na povećanu potrošnju uglja vezanu za razvitak saobraćaja i industrije. Najveće povećanje je bilo u ekstrakciji kvalitetnog kamenog uglja.

Crna metalurgija i sa njom povezana proizvodnja manganove rude tavorila je. Maksimalna godišnja proizvodnja sirovog gvoždja iznosila je samo 53,8% predratne proizvodnje, mada je Vareš raspolagao sa prilično modernim i elektrificiranim uređajima koji su omogućavali predratni opseg proizvodnje, a Jugoslavija je imala dovoljno gvozdene rude koju je izvozila, mada su potrebe za gvoždjem bile velike zbog razvitka industrije i saobraćaja, a Jugoslavija uvozila znatne količine sirovog gvoždja za potrebe svojih livnica, mada je najveća železara, Vareška železna industrija a. d., bila u rukama države. Objašnjenje za ovo stanje leži u uticaju inostranih monopolističkih grupa u našoj zemlji i pritiska koji su one vršile.

Pristupanjem jugoslovenskih preduzeća crne metalurgije srednjoevropskom kartetu gvoždja (ZEG) 1927. godine, legalizirano je ovo stanje, time što je 1/3 jugoslovenske potrošnje rezervisana za stranu industriju.

Osvrnimo se na promenu u broju rudarskih i topioničarskih radnika. Pošto radnici u ugljenokopima sačinjavaju u našoj zemlji najbrojniju grupu rudarskih radnika, posebno ćemo se osvrnuti na njih. Jednovremeno ćemo dati podatke o produktivnosti ovih radnika:

Godina	rudari iz ugljenokopa	ostali rudari	radnici u topioničarstvu	rudari i topioničar. radnici	produktivnost 1 rudara iz ugljenokopa u tonama	udeo rudara iz ugljenokopa u celokupnom broju rudara
1919	22,1	1,7	1,5	25,3	101,4	92,7
1920	29,1	2,7	1,5	33,3	90,5	91,5
1921	29,0	2,5	1,8	33,4	106,3	91,8
1922	31,2	3,0	2	36,2	118,2	91,1
1923	31,7	4,7	2,3	38,7	120,1	87
1924	32,0	4,9	2,3	39,3	130,3	86,7
1925	28,9	4,9	2,3	36,1	143,7	85,5
1926	29	5,7	2,6	37,2	144,1	83,7
1927	29,7	6,2	3,1	39,1	150,8	82,7
1928	30,8	6,5	3,5	40,7	167,3	82,6
1929	33,6	8,2	3,9	45,7	162,8	80,3
porast prema 1919	52%	382%	160%	81%	61%	-
porast prema 1921	16%	228%	117%	37%	53%	-

Na osnovu ovoga pregleda jasno se vidi da su rudari iz ugljenokopa predstavljali najbrojniji deo naših rudara. Njihov je udeo u svim rudnicima bio najveći na samom početku 1919-21. godine, kada se oštro osećao nedostatak radne snage u ugljenokopima, jer je proizvodnja uglja bila deficitna. Sa jakim razvitkom drugih rudarskih grana lagano pa-

da udeo ove vrste rudara u celokupnom njihovom broju, zadržavajući pri tom vodeće mesto. U ovoj najmnogoljudnijoj grani rudarstva, porast broja radnika zaostajao je za porastom proizvodnje, pošto se jednovremeno sa ovom javlja i veći porast proizvodnosti rada.

Napominjemo da se u periodu 1929-31. godine smanjio broj rudarskih radnika za 4,3 hiljade, te se zato oni pojavljuju u smanjenom broju u analizi popisa stanovništva iz 1931. godine.

B. Razvitak proizvodnih snaga u saobraćaju

Jedno od najaktuelnijih pitanja privredne obnove bila je obnova železničkog saobraćaja. Vaspostavljanje železničkog saobraćaja na teritoriji predratne Srbije (sa Makedonijom) zahtevalo je ogromne radove. Zato je i provizorna obnova železničkih pruga dugo trajala. Polazeći od južne granice saobraćaj je uspostavljen u etapama. Veza sa Beogradom uspostavljena je tek 1. jula 1919. godine. Oправка pruga trajala je uglavnom do kraja 1920. godine, a zamena provizornih drvenih mostova gvozdanim vršena je do kraja 1923. godine.

Paralelno sa obnovom porušenih pruga u Srbiji moralo se raditi i na obnovi pruga dobivenih od Austro-Ugarske. Odmah posle rata na njima je zamenjeno milion dotrajalih pragova.

Za obnovu železničkog saobraćaja korišćene su i liferacije u naturi koje je Nemačka vršila na račun reparacija. Tako na pr., do kraja 1926. godine primljeno je na ime reparacija od Nemačke između ostalog i 450 lokomotiva.

Normalizacija železničkog saobraćaja koji je sve do 1922. godine bio jako nesiguran i neuredan bila je povezana sa daljim opravkama, osiguranjem pruga, dogradnjom, opravkom starih i nabavkom novih vozila i zahtevala je velika ulaganja, a pored toga bilo je potrebno urediti i snabdeti pomorske luke i obnoviti puteve. U tu svrhu vlada je preko sindikata novčanih zavoda emitovala u septembru 1921. godine unutrašnji investicioni sedmoprocentni zajam u iznosu od 500 miliona dinara. U periodu 1920-1922. godine završeno je i nekoliko kraćih delova na prugama čije je gradjenje započelo pre ili za vreme rata. Od posebnog je značaja povezivanje pruge Sarajevo-Višegrad sa prugom Stalać-Užice, čime je 1923. godine ostvarena direktna železnička veza između Bosne i Srbije.

Na drugim ovakvim prugama rad je nastavljen i kasnije.

Stvaranje Jugoslavije postavilo je i nove zahteve u oblasti železničkog saobraćaja. Na jugoslovenskim teritorijama Austro-Ugarske postajale su pokrajine koje su bile povezane samo sa Austrijom i Madjarskom a ne i sa našim centrima. Takav je na primer bio slučaj sa Medjumurjem i Prekomurjem koji nisu imali vezu sa Zagrebom i Ljubljanom a posle ustanovljenja granice njihove pruge postale su slepe, bez veza sa našom železničkom mrežom. Isto tako pre rata nije postojala direktna prvorazredna veza između Banata i Bačke, već jedino preko Budimpešte. Podizanje železničkog mosta i veza Banata sa Suboticom preko Sente izgrađena je u toku Prvog svetskog rata za vojne potrebe. Rad na železničkom povezivanju ovih pokrajina odvijao se u periodu 1922.-1926. godine, kada je Banat povezan sa Novim Sadom preko železničkog mosta kod Titela, a Prekomurje i Medjumurje sa Zagrebom i Ljubljanom preko pruge Murska Sobota-Ljutomer-Ormož.

Jednovremeno sa potrebom stvaranja jedinstvene i povezane mreže postavilo se i pitanje izgradnje jednog novog jugoslovenskog železničkog sistema koji bi učvrstio privredno jedinstvo zemlje. Osnovne potrebe zemlje zahtevale su povezivanje glavnih privred-

nih centara i zaledja uopšte sa Primorjem, Beograda i Vojvodine sa Kotorom, preko Višegrada ili preko Kosova, na jednoj strani, sa Splitom i Metkovićem preko Sarajeva na drugoj strani, Zagreba i Slavonije sa Splitom (Unska pruga), Ljubljane sa Kvarnerom (preko Kočevja), kao i povezivanje privredno značajnih oblasti, npr. Istočne i Zapadne Makedonije sa glavnom Savsko-Dunavsko-Moravsko Vardarskom okosnicom. Od takozvanih jadranskih pruga ozbiljnije je razmatrana samo izgradnja pruge Beograd-Kotor, čija je trasa bila u diskusiji. (Dok su jedni predlagali srednju varijantu koja bi išla preko Kragujevca, dolinom Ibra, preko Kosova, Metohije i Crne Gore, čime se jednovremeno udvostručuje železnička veza Beograda sa Skopljem i Solunom, drugi su se borili za varijante preko Višegrada i Nikšića, na jednoj strani, preko Niša i Kosova, na drugoj strani.) Mada je izgradnja železnica uopšte, a posebno povezivanje Beograda sa morem, bio osnovni razlog realiziranja prve tranše prvog jugoslovenskog spoljnog zajma zaključenog u zlatu 1922. godine, tzv. Blerovog zajma, nekoliko godina posle njegovog zaključenja nije se ozbiljnije pristupilo radu na ostvarenju ove jadranske pruge, i čitava je akcija ostala u okviru studija. U to je vreme uspostavljena železnička veza sa Istočnom Makedonijom izgradnjom pruge Veles-Kočane, 1923-1926. godinā. Kasnija izgradnja železnica u periodu 1926-1930. godine finansirana uglavnom iz druge tranše Blerovog zajma emitovane 1927. godine, predstavlja popunjavanje železničkih veza na mestima gde su one bile najpotrebnije, kao i postepeno ostvarenje projektovanog novog jugoslovenskog železničkog sistema. Od važnijih pruga toga sistema izgradjena je pruga Kragujevac-Kraljevo-Raška-Mitrovica, koja je u celosti proradila tek 1931. godine, a izgradjen je i dupli kolosek na pruzi Beograd-Novska, čime je omogućena neprekidna cirkulacija vozova u oba pravca između Beograda i Zagreba. Tada je započela i izgradnja veze Bitolj-Veles koja je imala da poveže Pelagoniju i Prilepsko polje sa Vardarskom magistralom. Deo Bitolj-Prilep pušten je u saobraćaj 1931. godine.

Uspostava novih železničkih veza doprinosila je širenju robne razmene, ubrzavala je razvitak kapitalizma.

Ukupna dužina pruga u javnom saobraćaju porasla je od 1922. do 1931. godine za 922,2 km., tj. za 9,9%, i dostigla 10.252,2 km.

Od 1922 do 1931. godine povećao se u zemlji ukupan broj lokomotiva za 427, tj. za 18,6%, broj putničkih vagona za 1.011, tj. za 23,1%, a broj teretnih vagona za 12.583, tj. za 25,8% i dostigao 2.721 lokomotivu, 5.392 putnička i 61.411 teretnih vagona. Ukupna tonaža morskih trgovačkih brodova na stroj iznosila je 1929. godine 304.448 bruto tona. Uzmemo li u obzir samo parobrode vidimo da je njihova tonaža porasla od 1921. godine za 178.292 bruto tona, tj. za 155,9% i dostigla 292.680 bruto tona. Maksimalna nosivost rečnih brodova i njegov pogon bili su 1929. godine gotovo isti kao i 1922. godine (1929-460,7 hiljada tona i 45,8 hiljada KS).

C. Razvitak proizvodnih snaga u poljoprivredi

Ukupan broj aktivnih članova poljoprivrednih gazdinstava bio je u porastu, povećavajući se godišnje prosečno za oko 25 hiljada lica, tj. za 0,5%, pojačavajući time viškove radne snage u poljoprivredi, agrarnu prenaseljenost. Jačanje tehničke snabdevenosti poljoprivrede odvijalo se jako disharmonično. Dok se primitivna tehnika održavala na srednjačkom i siromašnom gazdinstvu, specijalno u nekim krajevima, naglo je rastao broj modernih sprava na krupnijim kapitalističkim posjedima i uopšte u krajevima gde je kapitalizam dostigao veće razmere u poljoprivredi. Od 1920. do 1927. godine broj radnika opao je samo za 22.649, tj. za 6,5%. Pri prosečnom godišnjem smanjenju broja radnika od 3.484,5 nestajanje ove primitivne sprave iz naše privrede, u uslovima koji su postojali u bivšoj Jugo-

slaviji nastupilo bi tek 2.021. godine.

U periodu 1920-1925. godine porastao je broj skupljih poljoprivrednih mašina, na primer sejalica, za 13.777/21,2%/ kosačica za 3.142 (103,3%) i sl. Tehničko jačanje kapitalističkih gazdinstava bilo je povezano sa izvoznom konjunkturom na poljoprivrednom tržištu. Uprkos postojanja poljoprivrednih mašina na krupnijim gazdinstvima njihov se broj nije ni izdaleka približio količini koja bi bila potrebna da se neka vrsta posla obavlja mašinama bar na krupnijim gazdinstvima. Tako npr., uzmemo li broj sejalica i žetelica iz 1925. godine i uporedimo ih sa brojem svih gazdinstava koja su 1931. godine imala preko 10 hektara dobijamo da je jedna sejalica dolazila na 2,7 a jedna žetelica na 23,5 takvih gazdinstava. Relativno neznatan broj žetelica pokazuje da su na krupnim gazdinstvima žetelački poslovi obavljani gotovo isključivo masovnom upotrebom jeftine radne snage. U uslovima bivše Jugoslavije, kada je radna snaga bila slabo plaćena, specijalno na selu, kapitalisti se nije isplaćivala upotreba nekih mašina. Objašnjenje za ovu pojavu leži i u visokim carinskim stopama primenjivanim prilikom uvoza koje su znatno povećavale cenu poljoprivrednih mašina na unutrašnjem tržištu i time smanjivale njihovu rentabilnost.

Da bi se dobila predstava o delovanju uvoznih carina na razvitak proizvodnih snaga u našoj poljoprivredi, tj. na snabdevanje poljoprivrede mašinama i alatima, iznećemo koliko je iznosilo maksimalno neto povećanje cena nastalo usled carinske zaštita, u 1929. godini.

Poljoprivredna mašina	Težina	Carina na jedinicu	Carina u odnosu na tržišnu cenu - u %
drljača	70	308	32,4
razbacivač veštačkog			
djubriva	200	660	17,4
tanjirača	220	968	15,6
valjak	550	2.420	44,0
sejačice redne 2 i 3	280	616	9,9
sejalica	250	550	9,2
krunjača	80	264	24
seckalica	140	308	23,7
muljača (za groždje)	100	220	18,3
lopata	1,5	4,5	21,4
budak	3	9	25
kosa	0,6	4,5	18
kofa	1	8,25	45,8

Napominjemo, da je carinska tarifa sa malim izmenama uglavnom ostala ista sve do okupacije.

Dakle, poskupljenje nastalo usled zaštitnih carina dozvoljavalo je veliko povećanje tržišne cene za pojedine poljoprivredne mašine i alate, prosečno oko 30%, a u pojedinim slučajevima do 50% tržišne cene (bruto povećanje). Do ove situacije došlo je usled suprotstavljanja interesa vodećeg krupnog kapitala, jače angažovanog u industriji i relativno brojnijeg ali sitnijeg i manje organizovanog i manje uticajnog poljoprivrednog kapitala.

Za period 1920, do 1928. godine karakteristično je stalno i osetno opadanje govedarstva koje se javlja u svim pokrajinama sem Dalmacije. U tom periodu broj gove-

da je opao od 41,3 do 28 na 100 stanovnika. Kasnije do 1931. godine broj goveda se uglavnom lagano penje u razmerama cele države. Karakteristično je da se ovo opadanje pojavljuje u jačoj meri i kod Srbije koja je izgubila veliki broj ove stoke u toku Prvog svetskog rata. Objašnjenje za ovu pojavu leži u ogromnom izvozu goveda i mesa koji je vršen na štetu osnovnog fonda. Ovaj je izvoz iznosio 1923. godine, kada je dostigao maksimum, samo u živoj stoci 206,5 hiljada goveda. To pokazuje ne samo špekulantski karakter tadašnje trgovine, već i propadanje srednjeg i siromašnog seljaka koji je prinudjen da prodaje stoku. Činjenica da su goveda izvožena na račun osnovnog fonda i iz Srbije, ukazuje da je klasna diferencijacija i propadanje seljaka bilo ubrzano u krajevima u kojima je u toku rata poljoprivredni inventar bio jako smanjen. Suše i drugi momenti samo ubrzavaju osnovne društvene procese.

D. Promene u strukturi stanovništva koje zaradjuje

U vezi sa kapitalističkim razvitkom i industrijalizacijom zemlje nastupile su i izvesne promene u strukturi stanovništva koje zaradjuje u privredi.

Broj lica koja su zaradjivala u privredi na dan 31. III 1931.
godine

Privredna grana	Broj zaposlenih lica	Procentualni odnos prema svim licima zaposlenim u privredi	Priraštaj prema 1921. godini	Procentualno uvećanje pojedine grane prema 1921. godini	Promena procentualnog udela grane u celokupnoj privredi prema 1921. god.
poljoprivreda,					
stočarstvo i sl.	5.083.160	81,2	248.576	5,1	-4,9
ribolov	5.399	0,1	1.127	26,4	=
šumarstvo i sl.	10.329	0,2	747	7,8	=
rudarstvo i topičarstvo	26.507	0,4	8.424	46,6	+0,1
industrija i zanati	637.748	10,2	175.662	38,0	+2,0
saobraćaj	102.383	1,6	28.069	37,8	+0,3
trgovina	272.349	4,2	149.797	122,2	+2,0
gostioničarstvo	52.747	0,8	10.825	25,8	+0,1
novčani zavodi	16.230	0,3	5.368	49,2	+0,1
ovome treba dodati nadničare i radnike bez oznake posla	50.551	0,8	12.150	31,6	+0,1
Ukupno u privredi	6.257.403	100	640.745	11,4	

Najznačajniji porast susrećemo u trgovini gde je broj lica koja zaradjuju u njoj daleko prevazišao dvostruki obim iz 1921. godine (122,2%). Odmah za njom dolaze novčani zavodi (49,2%). Činjenica da se najjači porast pojavljuje kod neproizvodnih grana, ukazuje na izrazito špekulantski karakter privrednog razvitka u prvoj deceniji postojanja zajedničke države. Jednovremeno se zapaža i osetan ali daleko manji od trgovine porast broja onih koji zaradjuju u izrazito proizvodnim granama kapitalističkog karaktera. Na prvom mestu po jačini razvitka stoji rudarstvo, koje još uvek nema naroči-

to veliki obim. Za njim dolazi industrija, pošto porast izolirane grupe industrija i zanati u celosti otpada na industriju. Jednovremeno sa njom osetno se razvija i saobraćaj. Što se tiče pretežno nekapitalističke poljoprivrede, mada se i kod nje vidi porast broja lica koja zaraduju, on je nedovoljan, te je ona u zaostatku, što se vidi iz opadanja njenog relativnog udela u celokupnoj privredi. Na njen račun jača trgovina i industrija. Pa ipak, uprkos navedenih manjih promena, osnovni karakter jugoslovenske privrede nije se izmenio na bitan način. Jugoslavija je ostala zemlja u kojoj preko 4/5 svih onih koji zaraduju u privredi (81,2%) pripadaju poljoprivrednom sektoru. Uzmemo li industriju, rudarstvo i saobraćaj, vidimo da je za 10 godina broj lica koji je zaradjivao u ovoj oblasti porastao za oko 40%, što ukazuje na prosečan godišnji porast od samo 4%. Uzmemo li u obzir da je ukupan broj lica obradjen po glavnom zanimanju porastao za ovo vreme za 19,2%, vidimo da pojačani tempo industrijalizacije u odnosu na održavanje istog relativnog udela iznosi samo 2% godišnje.

Pogledamo li lica u radnom odnosu vidimo da je sav porast broja lica koja zaraduju na izrazito kapitalističkim proizvodnim granama privrede došao usled porasta broja radnika. U grupama koje obuhvataju industriju, rudarstvo i saobraćaj porastao je broj najamnih radnika za 180,1 hiljadu, a broj nameštenika za 35,5 hiljada, u svemu 215,6 hiljada, dok je ukupan broj lica koja zaraduju porastao u tim granama samo za 212,2 hiljade. Broj lica u radnom odnosu porastao je u proizvodnim granama za 305 hiljada, a u celom društvu za oko 403 hiljade.

Broj lica u radnom odnosu 31. III 1931. godine

Grana privrede i grupe zanimanja	Broj nameštenika	Broj najamnih radnika	Svega u radnom odnosu
poljoprivreda,			
stočarstvo i sl.	2.374	472.241	474.615
ribolov	21	1.568	1.589
šumarstvo i sl.	4.894	4.718	9.612
rudarstvo i topi-			
oničarstvo	2.363	23.783	26.146
industrija i zanati	24.953	390.723	415.676
saobraćaj	51.242	34.823	86.065
proizvodne grane	85.847	927.856	1,013.703
trgovina	13.693	47.768	61.461
gostioničarstvo	1.142	20.651	21.793
novčani zavodi	13.126	557	13.683
samostalno vršenje domaće službe	-	13.696	13.696
nadničari i radnici bez oznake posla	-	50.527	50.527
javna služba i slobodna zanimanja	153.813	17.812	171.625
ostala zanimanja	1.267	2.268	3.535
kućna posluga kod svih grupa zanimanja	-	64.998	64.998
UKUPNO U JUGOSLAVIJI:	268.888	1,146.133	1,415.021

*) Ova grupa ne obuhvata oficire i podoficire.

Od posebnog značaja je apsolutni i relativni porast broja najamnih radnika po pojedinim grupama. U svim proizvodnim granama ovaj je porast veći od porasta ukupnog broja lica obradjenog po glavnom zanimanju (19,2%). To ukazuje da se ne radi samo o porastu kapitalističkog sektora koji je paralelan sa povećanjem stanovništva, već da je u najvažnijim proizvodnim granama i u privredi kao celini došlo do jačanja kapitalističkog sektora na račun ostalih sektora privrede, bilo da se radi o procesu u jednoj grani, kao što je slučaj sa poljoprivredom, bilo da se on odvija na račun drugih grana privrede, na račun razaranja zanatlija i seljaka, ili na račun viškova radne snage u poljoprivredi.

Porast broja najamnih radnika najvažnijih privrednih
grana i grupa zanimanja
(1921-1931)

Privredne grane i grupe zanimanja	Porast apsolutnog broja	Procentualna izmena u odnosu na 1921. godinu
poljoprivreda, stočarstvo i sl.	90.195	23,6
rudarstvo i topioničarstvo	7.421	45,4
industrija i zanati	165.575	72,0
saobraćaj	7.143	25,8
Sve proizvodne grane	268.479	40,7
trgovina	19.266	67,6
gostioničarstvo	7.084	52,3
samostalno vršenje kućne službe	-5.710	-24,4
nadničari	12.198	31,8
javna služba	3.806	27,1
kućne pomoćnice	- 279	-0,4
UKUPNO U JUGOSLAVIJI:	305.718	36,4

Osvrnimo se na broj žena u radnom odnosu 31. III 1931.
godine:

Grupa privrede i grupe zanimanja	Broj žena nameštenika	Broj žena najamnih radnika	Svega u radnom odnosu	Procentualno učešće žena među licima u radnom od- nosu
poljoprivreda, stočarstvo, i sl.	128	171.284	171.412	37,3
ribolov	-	12	12	0,8
šumarstvo i sl.	28	81	109	1,1
rudarstvo i topi- oničarstvo	155	541	696	2,7
industrija i zanati	3.729	60.959	64.688	15,6
saobraćaj	5.222	559	5.781	6,7
proizvodne grane	9.262	233.436	242.698	23,9
trgovina	3.338	6.297	9.635	15,7
gostioničarstvo	511	7.232	7.743	35,5
novčani zavodi	2.930	50	2.980	21,8
samostalno vršenje domaće službe	-	12.682	12.682	92,6

nadničari i radnici bez oznake posla	-	14.130	14.130	28
javna služba i slobodna zanimanja	35.305	3.947	39.252	22,9
ostala zanimanja	405	1.133	1.538	47,8
kućna posluga kod svih grupa zanimanja	-	62.786	62.786	96,6
UKUPNO:	51.751	341.693	393.444	27,8

Osvrnimo se na promene koje su nastale u učešću žena u radnom odnosu u glavnim privrednim granama i grupama zanimanja:

Privredna grana ili grupa zanimanja	Porast broja žena	Promena procentualnom učešću žena među licima u radnom odnosu
poljoprivreda, stočarstvo i sl.	+ 28.745	+ 0,2
rudarstvo i topioničarstvo	- 487	- 3,9
industrija i zanati	+ 36.340	+ 3,7
saobraćaj	+ 895	- 1,6
Proizvodne grane:	+ 65.635	- 0,9
trgovina	+ 3.876	- 1,1
gostioničarstvo	+ 2.090	- 5,2
novčani zavodi	+ 1.051	- 0,5
samostalno vršenje domaće službe	- 4.674	+ 3,1
nadničari i radnici bez oznake posla	+ 833	- 6,7
javna služba i slobodna zanimanja	+ 16.213	+ 4,0
kućna posluga kod svih grupa zajedno	+ 2.655	+ 4,5
UKUPNO:	+ 88.015	- 2,4

Apsolutni broj žena u radnom odnosu porastao je u svim granama privrede sem u rudarstvu i topioničarstvu i kod bedinerki. U odnosu pak na ukupan broj najamne radne snage u velikom delu grana i u celoj privredi oseća se relativno smanjenje učešća žena. Jedino se znatnije relativno i apsolutno povećanje njihovog učešća zapaža u industriji, javnoj službi i kod kućne posluge. (Kod samostalnog vršenja kućne službe, relativni porast učešća žena dolazi usled jakog smanjenja ove vrste rada, koje je izraženije kod muškaraca).

Broj zanatlija pokazuje izvesno smanjenje. Uporedimo li broj samostalnih lica u izolovanoj grupi koja obuhvata samo industrijalce i zanatlije u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. godine, vidimo da se njihov ukupan broj smanjio samo za 6.219, tj. za 3% i dostigao iznos od 200.219. Uzmemo li u obzir da je ukupan broj lica obradjen po glavnom zanimanju porastao za 19,2%, a da je broj industrijalaca relativno neznatan, vidimo da ova stagnacija ima karakter osetnijeg relativnog opadanja broja zanatlija.

Broj zanatskih radnji u periodu neposredno pre 1929. godine iznosio je prosečno 184.100. Pored toga, bilo je i majstora-ortaka, bespravnih majstora i majstora koji su se

bavili kućnom industrijom, tako da se maksimalni broj zanatlija može računati na 200 hiljada.

Ukupan broj aktivnih članova seljačkih gazdinstava nije se vidno izmenio. Porast od 163,9 hiljada (ukupan broj dostigao 4.605,7 hiljada), tj. porast od 3,7% manji je no što je porast ukupnog broja lica obradjenog po glavnom zanimanju. Uzmemo li pri tom u obzir i nova gazdinstva stvorena agrarnom reformom, možemo govoriti o opadanju relativnog opsega aktivnih članova poljoprivrednih gazdinstava.

E. Različiti stepen kapitalističkog razvitka pojedinih teritorija

Da bismo prikazali neravnomernost kapitalističkog razvitka pojedinih jugoslovenskih teritorija izradili smo, na osnovu popisa stanovništva iz 1931. godine, sledeći pregled:

Teritorija	Broj stalnih poljoprivrednih radnika na 100 poljopriv. domaćinstava	Procentualni udeo lica koja zaraduju u poljoprivredi, stočarstvu i rudarstvu u ukupnom broju lica koja zaraduju u privredi	Procentualni udeo lica koja zaraduju u obrtačstvu, zanatstvu i saobraćaju u ukupnom broju lica koja zaraduju u privredi
Dravska	70,3	68,8	24
Drinska	7,1	87,1	8,7
Dunavska	67,5	81,1	14,2
Moravska	5,4	90,1	7,7
Primorska	13,5	89,7	7,1
Savska	25,3	81,4	13,9
Vardarska	15,1	85,5	9,6
Vrbaska	9,7	91,7	5,5
Zetska	11,2	90,5	6,3
Uprava grada Beograda	96,7	4,9	60,1

Dok procentualni udeo lica koja zaraduju u industriji, zanatima, rudarstvu i saobraćaju odražava dobrim delom (izuzev zanata) stepen razvitka čisto kapitalističkog sektora u privredi (sem poljoprivrede), broj stalnih najamnih radnika u poljoprivredi koji dolazi na 100 gazdinstva, daje sliku o jačini kapitalističkog sektora u poljoprivredi. Iz ove tabele vidimo da je u celosti uzevši kapitalistički najrazvijenija banovina bila Dravska banovina. Za njom dolaze Dunavska i Savska. Sve tri sačinjavaju severni, kapitalistički najrazvijeniji pojas zemlje. Kapitalistički najrazvijeniju poljoprivredu imala je Vojvodina. Pošto je Dunavska banovina obuhvatala i deo severne Srbije, to je donekle smanjilo odgovarajući relativni broj poljoprivrednih radnika za ovu banovinu.

Kapitalistički najzaostaliји krajevi bili su Vrbaska, Zetska, Drinska i Moravska banovina, kojima treba priključiti u pogledu industrije i saobraćaja Primorsku i Vardarsku banovinu. U pogledu same poljoprivrede najzaostaliја je bila Moravska, pa onda Drinska banovina.

F. Razvitak ekonomskih odnosa - uloga buržoazije

Odmah posle rata domaća buržoazija pojačala je svoje napore za bogaćenjem. Jačanje kapitalističkog sektora, privredno snaženje domaće buržoazije i porast kapitala, bili su uslovljeni kako izuzetno povoljnim tržišnim prilikama za plasman industrijske ro-

be i ostvarenje monopolističkih ekstra profita, (prošireno tržište, povećana tražnja, oskudica u robi, carinska zaštita) tako isto i velikim obimom špekulacije. Bogaćenje buržoazije u periodu do izbijanja agrarne krize bilo je dobrim delom vezano za tržišnu špekulaciju. U toku 1919. godine životne namirnice su krijumčarene na veliko prema Austriji i Mađarskoj. Po mišljenju V. Bajkića, istaknutog buržoaskog ekonomiste, ova ilegalna trgovina predstavljala je 80% graničnog prometa. Porast špekulacije uslovljavao je i bio je uslovljen sve većom korupcijom koja je cvetala. U periodu 1919-1929. godine izbile su mnoge afere u kojima su glavnu ulogu imali domaći kapitalisti. Posebno treba istaći niz afera sa otkupom ratnog plena koji je bio zahvaćen u Makedoniji u vreme oslobodjenja ove teritorije, a koji je otkupljen u bescenje od strane srpskih kapitalista. Jedan od legaliziranih oblika korupcije bio je izdavanje izvoznih dozvola koje su uvedene u martu 1919. godine. One su izdavane naročito u vezi sa kompenzacionim ugovorima zaključenim sa Austrijom i Čehoslovačkom. Preko ovih "izvoznica", čije je izdavanje bilo povezano sa intervencijama političara, jedan deo izvozničkih profita nužno je prelazio u džepove ovih. Izvoznice su zamenjene carinama tek 5. novembra 1919. godine.

U periodu obnove buržoazija je ostvarivala velike špekulativne profite izvozeći hranu u industrijske zemlje srednje Evrope. Ovaj je izvoz bio naročite veliki iz severnog ravničarskog pojasa, gde su usled postojanja veleposeda, razvijene robne proizvodnje i najjačeg kapitalističkog razvitka na selu postojali znatni robni viškovi. Izvoz hrane vršen je bez obzira na oskudicu u njoj, koja je postojala u gradskim centrima uopšte, a specijalno u Srbiji i Makedoniji i u pasivnim krajevima Crne Gore, Hercegovine, Bosne, Like i Dalmacije, a koja je bila pojačana saobraćajnim teškoćama. Izvozne carine na hranu koje su bile primenjivane od marta 1919. godine bile su vrlo niske. One su davale državi prihod ali nisu pružale zaštitu stanovništvu koje je oskudevalo u hrani. Jednovremeno su postojale vrlo visoke carine za izvoz industrijskih sirovina, koje su koristile industrijalcima. Na kapitalističkom tržištu poljoprivrednih proizvoda izrasla je čitava špekulantska organizacija koja je omogućavala zaradu mnogobrojnim posrednicima i otkupljivala poljoprivredne produkte od proizvođača po relativno niskim cenama. Na taj način najveću korist od izvoza poljoprivrednih proizvoda imali su trgovci, posrednici i špekulanti. Izvoz poljoprivrednih proizvoda bio je jedan od osnova bogaćenja domaće buržoazije sve do izbijanja agrarne krize, sve dok su cene poljoprivrednih proizvoda na inostranom tržištu bile visoke.

Uslovi za razvitak berzanske i tržišne špekulacije bili su neobično povoljni usled postojanja teškoća u snabdevanju, velikih zarada u izvoznoj trgovini poljoprivrednih proizvoda, rasparčanog unutrašnjeg tržišta, neustaljenosti prinosa, velike razlike u ceni u jesenjem i prolećnom periodu koje su nastajale zato što srednjaci - proizvođači nisu mogli da čekaju bolje cene, stalnih promena vrednosti dinara itd.

Specijalni vid špekulacije predstavljale su transakcije državnim obveznicama ratne štete. Ove obveznice emitovane na osnovu Zakona od 29. XI 1922. godine u ukupnom iznosu od gotovo 4,5 milijardi dinara, glasile su na 1.000 dinara i nosile garantovanu kamatu od 25 dinara pored lutrijske amortizacije i zgoditaka. One su davane licima sa teritorije predratne Srbije (sa Makedonijom) i Crne Gore, koje su pretrpela štetu, kao naknada za nju. Siromašnija lica najteže pogodjena ratnom štetom, pritisnuta bedom, razočarana ovakvom oštetom, prodavala su ove obveznice u vreme kada one nisu bile kotirane na berzi, u bescenje, tj. po ceni koja je usled masovne ponude pala do 100 dinara, a ponekad i niže od toga.

U kratkom roku ove su obveznice bile pokupovane od strane krupne buržoazije i banaka, koji su znali ne samo njihovu stvarnu vrednost, već i to da predstoji, tj. da je počela faktička stabilizacija dinara. Uskoro zatim one su počele da se kotiraju na berzi.

Od decembra 1923. godine (kurs 106.93) do 1928. godine (prosečni godišnji kurs 436,30), njihova je cena bila učtverostručena. Na taj način ostvarene su basnoslovne zarade.

Mnoga bogatstva, medju njima i bogatstvo Milana Stojadinovića, kasnijeg predsednika vlade, nastala su iz špekulacije sa ratnom štetom.

Ovo pokazuje da su osnovnu korist iz ratne štete izvukli ne oni koji su bili njome pogodjeni, već krupni finansijski kapital. Uzmemo li pri tome u obzir da su industrijalci jedan deo svoje ratne štete naknadili nabavkom mašina na ime reparacija, tj. isplatom te štete u naturi, po punoj vrednosti obveznica, dok su drugi građani primili samo obveznice koje su prodali daleko ispod njihove nominale, vidimo da je vladajuća klasa izigrala ratne žrtve.

U periodu revalorizacije i faktičke stabilizacije dinara, kada se krupni finansijski kapital osigurao od buduće inflacije, nastao je novi period intenzivne špekulacije, period pojačanog plasiranja bankarskog kapitala u zelenaške zajmove. Ova vrsta ulaganja kapitala primila je džinovske razmere u vreme agrarne krize, kada je pad cena poljoprivrednih proizvoda izazvao ubrzano propadanje srednjeg seljaka.

Veliku ulogu u bogaćenju buržoazije odigrale su državne liferacije. To nije bio samo najpovoljniji način za brzu i obimnu realizaciju robe. Ove su liferacije jednovremeno, usled proširenosti korupcije, omogućavale ubiranje ogromnih ekstra profita. Na njima su zaradjivali ne samo trgovci i industrijalci, već i sami buržoaski političari i druga lica koji su posredovali ili učestvovali u njihovom prihvatanju i odobravanju.

Osvrnimo se na monopolističke tendencije kod buržoazije. Kad je industrija dostigla izvestan obim i počela da pokriva potrošnju tržišta čija je kupovna moć bila ograničena usled visokog stepena izrabljivanja radnog naroda i kada se pojavila opasnost od konkurencije, počelo je stvaranje kartelnih sporazuma pomoću kojih su industrijalci osiguravali svoje monopolističke ekstra profite.

Medju pojavama koje pokazuju jačanje buržoazije i imaju osobiti značaj za ocenu odnosa u savremenom kapitalističkom sektoru privrede treba posebno istaći porast bankovnog kapitala. Celokupni bankovni akcijski kapital uvećao se od 1920. do 1929. godine za 2.062 miliona dinara, i dostigao iznos od 2.193 miliona dinara. Ovaj porast osnovnog bankovnog kapitala, čiji se ukupni iznos povećao za 16,7 puta samo je delimično bio vezan za promenu vrednosti novca i odražavao je dobrim delom samo razvoj bankarstva. Ulozi kod privatnih banaka isto su pokazivali veliki porast. Njihov iznos rastao je vrtoglavom brzinom.

Godina	U milionima dinara
1920	1.032,4
1921	2.462,4
1922	3.545,5
1923	3.581,5
1924	4.652,2
1925	5.832,5
1926	7.474,2
1927	8.591,1
1928	8.410,8
1929	11.228

U početku postojanja nove države privatne banke nisu igrale onu ulogu koju su imale kasnije. U odnosu na industriju one su imale rukovodeću ulogu samo na osnovu svog sta-

rog učešća. U tom periodu stvaranje i kreditiranje industrijskih preduzeća nije stajalo na prvom planu, pošto su banke tek počele da okupljaju novčana sredstva. Anagažujući se u berzanskim špekulacijama, trgovini i zelenišenju, banke su brzo umnožavale prikupljeni novac.

Porast i jačanje buržoazije vidimo i iz porasta broja trgovaca i gostioničara. Mada je broj samostalnih lica koja su se bavila gostioničarstvom i trgovinom kao glavnim zanimanjem porastao od 1921. do 1931. godine u neznatnoj meri (broj gostioničara porastao je od 22.287 na 24.881, tj. za 11,6%, a broj trgovaca od 68.678 na 71.858, tj. za 4,6%), ukupan broj trgovačkih radnji dostigao je zavidnu visinu od 124.323 radnji u 1929. godini, iz čega se vidi da je jedna trgovačka radnja dolazila na svakih 110 stanovnika. Sve ovo pokazuje da se veliki broj lica zvanično bavio trgovinom, mada mu je to bilo sporedno zanimanje.

Porast trgovine i špekulacije najbolje se vidi iz porasta prometa na produktim i efektnim berzama.

Godina	Porast robe na berzama		Promet hartija od vrednosti u mil. dinara
	u 1.000 tona	u mil. dinara	
1921	20,6	51,6	?
1922	116,1	391,8	2.238,2
1923	198	571,1	2.878,5
1924	214,4	612,5	4.056,4
1925	282,6	560,2	4.453,3
1926	263,2	552,1	6.711,9
1927	339,9	660,1	6.298,1
1928	648,3	1.633,7	7.226,5
1929	644,2	1.317,9	6.635,5

Po pitanju odnosa medju nacionalnim grupama buržoazije, treba podvući da su u toku privrednog razvitka bivše Jugoslavije, suprotnosti interesa vodećih nacionalnih buržoaskih grupa došle do izražaja i dovele do vrlo komplikovanih odnosa medju njima na raznim područjima društvenog života. Često su se kompromisi sklapani na jednom području, npr. politikom, odražavali na odnose na drugom području, ne uništavajući pri tome suštinu postojećih suprotnosti na njemu. Na ekonomskom području najizrazitije suprotnosti postojale su izmedju privredno najjačih vodećih grupa buržoazije, izmedju krupnog finansijskog kapitala u Srbiji, na jednoj strani, koji je pokušavao da zadrži svoj hegemonistički položaj proširavajući ga na celu državu i takvog, finansijskog kapitala u Hrvatskoj i Sloveniji, na drugoj strani, koji su kao jači, nalazeći se na čelu razvijenije privrede, tražili tu ulogu. Suprotnost interesa ove dve grupe pretvarala se u ekonomsku i političku konkurentnu borbu, što nije isključivalo povremene saveze i kompromise i zajedničke istupe prema klasnim protivnicima. Ova je borba bila najizrazitija na pitanjima zajedničkog unutrašnjeg tržišta, a imala je naročito oštre forme na pitanju prihvatanja određenih ekonomsko-političkih mera kod kojih su se interesi vodećih grupa sukobljavali.

Dva najizrazitija ekonomsko politička poteza krupnog srpskog finansijskog kapitala u toj borbi bilo je markiranje kruna u jesen 1919. godine i zamenjivanje krunskih novčanica za dinare u 1920. godini. Prilikom markiranja kruna oduzimano je 20% podnetog novca, a prilikom njihove zamene prihvaćen je kurs od 4 prema 1, koji je bio niži od kupovne moći kruna na bivšim austro-ugarskim teritorijama nove države i njenog odnosa prema dinaru u slobodnom prometu. Markiranjem kruna i njihovom zamenom ne samo da je zadan udarac vodećim kapitalističkim grupama u Hrvatskoj, Sloveniji i Vojvodini, neka vrsta poreze na gotovinu, već su time pogodjeni i široki slojevi seljaka, što je doprinelo jačanju nacionalističkog pokreta u Hrvatskoj, kome je stajala na čelu domaća buržoazija.

U međusobnoj borbi koja je vodjena između nacionalnih grupa krupnog monopolističkog kapitala došle su do izražaja i neke druge njihove specifičnosti. Vodeći krupni finansijski kapital u Srbiji, slabije povezan sa industrijom, nadoknađivao je svoju relativnu slabost oslanjajući se na četiri velike banke (Narodnu, Hipotekarnu i Privilegovanu agrarnu banku i Poštansku štedionicu) koje su gospodarile javnim kreditom. Vodeći krupni finansijski kapital u Hrvatskoj i Sloveniji, tešnje povezan sa stranim kapitalom, jače se oslanjao na njegovu moć. Njegovom pomoću on je osvajao vodeće pozicije. Te njegove veze došle su u Hrvatskoj do jačeg izražaja i u periodu Drugog svetskog rata.

Osvrnimo se na kapitalistički sektor zanatstva. Grupisanje sitno kapitalističkih elemenata u zanatstvu, koji su u Srbiji bili povezani i prinudnom zanatskom organizacijom, izvršeno je u okviru Jugoslavije stvaranjem 1927. godine centralne kreditne organizacije za ovaj sektor privrede, Zanatske banke, sa osnovnim kapitalom sa 75 miliona od čega je 40% dala država a ostalo su unele zanatlije - akcionari.

G. Razvitak državnog sektora privrede

Jedna od specifičnosti kapitalističkog razvitka bivše Jugoslavije sastojala se u tome što je stvaranje državnih preduzeća imalo znatnu ulogu u procesu industrijskog razvitka zemlje, što je postojao stalni porast državnog sektora. Pored već pomenute relativne slabosti domaćeg kapitala, koju je država naknađivala svojim neposrednim učešćem u privredi, u pitanju su bili i drugi momenti. Na jednoj strani izvesne privredne grane koje su u prošlosti već bile stvorene od strane države ili pretvorene u državne dalje su se razvijale, npr. železnica, vojna industrija i sl. Na drugoj strani ova su preduzeća bila značajni izvor državnih prihoda, te je njihov razvitak bio uslovljen porastom državnih rashoda koji su tražili pokriće. Takav je bio slučaj sa preduzećima uprave državnog monopola. Sa treće strane i same buržoaske političke partije koje su se borile za glasače, forsirale su izgradnju većih objekata, npr. železničkih pruga, za čiju su izgradnju bili zainteresovani i liferanti materijala, tesno povezani sa ovim partijama. Najzad i činjenica da strani kapital nije bio neposredno zainteresovan za plasmane u jugoslovenske železnice, vojnu industriju i sl. uslovljavali su pojačane državne napore u tome pravcu.

Gradnja pruga u periodu obnove vršena je uglavnom u državnoj režiji. Ona je vršena dobrim delom na taj način i u periodu do 1926. godine, sve dotle dok privatni kapital nije dovoljno ojačao, dok je njegova zarada bila velika na drugoj strani. U periodu 1926-29. godine gradnja je uglavnom ustupana privatnim preduzećima preko licitacija. Godine 1927 pokušali su predstavnici trgovine i industrije da se i eksploatacija železnica preda privatnim društvima. U periodu 1926-30. godine vodjeni su pred izbranim sudovima mnogobrojni sporovi između privatnih preduzimača-graditelja pruga i države. U tim uslovima razvili su se specijalni oblici korupcije, te je država po pravilu gubila ovakve sporove. U jednom je slučaju izbrani sud u kome je bio i Laza Radivojević, kasniji ministar saobraćaja čije je ime vezano za jednu od najkrupnijih afera iz kasnijeg perioda, osudio državu na plaćanje odštete koja je bila veća od one koju je zainteresovani preduzimač tražio.

Početkom 1924. godine, 1. I 1924. godine, država je preuzela u svoju eksploataciju pruge Društva južnih železnica, koja je bila u rukama stranog kapitala. Uključenje ovih pruga normalnog koloseka u ukupnoj dužini od 730,5 km, koje su obuhvatale glavne železničke veze u Sloveniji i Zapadnoj Hrvatskoj, predstavljalo je znatno proširenje državnog sektora.

Država je posedovala i rečne brodove koje je primila posle likvidacije austro-ugarske plovidbe. U početku ona ih je sama eksploatisala, kasnije ih je imala kao svoj udeo

u brodarskom sindikatu, od 1920-1926. godine. Godine 1926. ona se razortačila i stvorila čisto državno preduzeće, Rečnu plovidbu, čiji je udeo u rečnom brodarstvu iznosio 1930. godine 59% pogona, 46% putničkog kapaciteta i 74% celokupne tonaže gvozdениh šlepova.

II. Plasiranje stranog kapitala

Pošto se kapitalistički razvitak Jugoslavije odvijao u uslovima kada je kapitalizam u svetskim razmerama već bio prerastao u imperijalizam, tj. u periodu kada je izvoz kapitala imao odlučujući značaj, jasno je da je u uslovima kapitalističke Jugoslavije zastale u razvoju, strani kapital morao da ima veliku ulogu u privrednom razvitku zemlje, da se ovaj razvitak odvijao i pod njegovim dejstvom. U samom početku 1919-1920. godine oskudica u uglju i sirovinama, dezorganizacija saobraćaja, seljački pokreti i nemiri, revolucionarna napetost u zemlji, opšta nesigurnost itd., sprečavali su plasiranje stranog kapitala u jugoslovensku privredu. Kasnije, kada je vladajuća klasa stabilizovala političku i privrednu situaciju u zemlji stvoreni su uslovi za inostrane investicije.

Povoljne prilike na novostvorenom unutrašnjem tržištu i visoka carinska zaštita, koja je data industriji, omogućavali su ubiranje visokih monopolističkih ekstra profita, usloveli su pojačani plasman stranog kapitala u industrijska preduzeća čiji su proizvodi bili namenjeni unutrašnjem tržištu. Neka strana preduzeća prenela su svoje tvornice u našu zemlju. Tako na primer na ovaj je način strani kapital stvarao manja i srednja tekstilna preduzeća. Od godine 1924. kad je dinar ojačao, a specijalno od 1925. godine kad je otpočeo period njegove faktičke stabilizacije, a istovremeno carinska zaštita bila trajno organizovana, pojačava se interes stranog kapitala za plasmane u jugoslovenskoj privredi. Među novim investicijama stranog kapitala izvršenim u ovom periodu, posebno se ističu Trepča, makedonski rudnici hroma, fabrike kablova, tekstilni gigant Jugočeška itd.

Strani kapital plasirao se u našu zemlju i u vidu državnih i opštinskih zajmova.

Inostrani dugovi imali su veliki obim već u predratnoj Srbiji i Crnoj Gori. Uz to su došli i ogromni ratni dugovi. Posle stvaranja nove države inostrani dugovi su porasli kako usled preuzimanja jednog dela austro-ugarskih, bugarskih i otomanskih dugova, tako isto i usled novog zaduživanja.

Državne potrebe za novcem bile su ogromne, jer su pristizale otplate starih dugova i njihove kamate, rasli su zahtevi predimenzioniranog birokratskog aparata i javljali se stalni deficiti rasipničkog gazdovanja, pri kome su državna sredstva odlazila u džepove kapitalista. Odsustvo slobodnih domaćih kapitala većeg obima, usled zakasnelog kapitalističkog razvitka i njihovog angažovanja u špekulacije, zelenašenje, izvoznu trgovinu i industriju primoravalo je državno rukovodstvo da traži i zaključuje nove zajmove u inostranstvu.

Neposredna zavisnost države od inostranstva bila je najizrazitija baš po pitanju državnih zajmova, pošto su najčešće sam opstanak određene vlade a delimično i poretka, pokriće budžetskih rashoda, stabilnost novca, izvršenje državnih obaveza, neophodni javni radovi, izgradnja ključnih objekata i sl., zavisili od njihovog zaključenja. Zavisnost od inostranstva preko zajmova bila je najizrazitija i nosila otvoreno političko obeležje kod zajma iz 1924. godine, kao i kod izvesnih kratkoročnih zajmova kod kojih je kao zajmodavac nastupala neka finansijska grupa, već inostrana država - Francuska. Ovaj zajam od 300 miliona francuskih franaka zaključen je u vezi sa vojnim nabavkama, koje su se imale izvršiti isključivo iz Francuske. (Ugovor od 14. III 1923, Zakon od 29. I 1924.). godine 1931. jugoslovenska vlada dobila je od Francuske još 300 miliona franaka na ime Obligacionog zajma.

Inostrani zajmovi bili su vrlo popularni u krugovima političara i viših državnih činovnika, pošto su krupne inostrane finansijske grupe koje su upisivale ključne delove zajmova i zaradjivale na njegovim emitovanjima, korumpirale ne samo pregovarače, već i političke faktore koji su odobravali njihovo zaključenje.

Jedan od najznačajnijih inostranih zajmova, pored onih koji su dosad pomenuti, bio je međunarodni zajam od 1.025 miliona francuskih franaka, tj. 2.300 miliona dinara, iz 1931. godine, zaključen uglavnom radi ostvarenja zakonske stabilizacije dinara, a ostvaren najvećim delom na francuskom tržištu. (Zvanična stabilizacija dinara izvršena je Zakonom od 11. V 1931. godine).

Ukupan iznos regulisanog i konsolidovanog državnog duga koji je 1. jula 1925. godine iznosio 24,9 milijardi dinara, popeo se do 1. jula 1932. godine na 38,8 milijardi dinara, od čega je otpadalo na inostrani dug 32,8 milijardi a na unutrašnji 6 milijardi pa bi se dobilo puno zaduženje ovome treba dodati i kratkoročne, leteće dugove. Pri tome treba uzeti u obzir i opštinske dugove na koje je dolazilo 1931. godine 1,4 milijardi dinara, od čega je oko 400 miliona dinara otpadalo na inostrane zajmove. (Prema poslednjim zvaničnim podacima o tome, na njih je dolazilo 1. jula 1937. godine 1.594,7 miliona, od čega je otpadalo na inostrane 267,9 a na domaće 1.326,8 miliona dinara).

U kasnijem periodu, posle 1931. godine, nije bilo novih inostranih zajmova, (Francuski zajam iz 1939. godine neznatno je realiziran usled rata, ali su spoljni dugovi ipak porasli, usled pretvaranja jednog dela kamata u obligacije u vezi uvedenog transfermatorijuma, kao i zato što francuski zajam iz 1931. godine nije bio obuhvaćen navedenim ukupnim iznosom iz 1932. godine i sl. Godine 1937. po privatnoj proceni stručnjaka iznos spoljnog državnog duga dostigao je 45 milijardi dinara. Što se tiče unutrašnjeg državnog duga on je 1. septembra 1940. godine dostigao 9,6 milijardi dinara.

Osvrnimo se na ekonomske posledice ovako velikih državnih i opštinskih dugova.

U periodu 1922-1931. godine sve buržoaske vlade ulagale su velike napore za zaključenje novih zajmova. Sklapajući zajmove one su vodile kratkovidu politiku, pošto nisu povećali računa o racionalnom korišćenju zajmova. Zajmovi su pretežno služili za pokrivanje hitnih potreba, a ne za investicije (izuzev saobraćaja) koje su imale da omoguće njihovu isplatu. Ovakvi zajmovi davali su izvesne trenutne rezultate, ali su jednovremeno tereti koje je radni narod snosio neprekidno rasli.

Treba istaći da je godine 1928. prilikom dobijanja inostranog zajma od 22 miliona dolara, od švedskog trusta šibica, ovaj dobio isključivo pravo uvoza, izvoza, proizvodnje i prodaje šibica na veliko i na malo. Davanjem ovog monopola u ruke stranog kapitala država je izložila svoje potrošače dopunskim teretima.

I. Razvitak ekonomskih odnosa u poljoprivredi

1) Agrarna reforma

Pod uticajem privrednih teškoća koje su došle do izražaja na kraju prvog svetskog rata i neposredno posle njegovog završetka, oskudice i bede u kojoj su neposredni proizvođači zatekli svoje domove po povratku sa fronta, propast Austro-ugarske monarhije, rasulo stare vlasti, ideja Oktobarske revolucije i porast revolucionarne psihoze u Evropi, u vreme stvaranja zajedničke države jako su se zaoštrili klasni odnosi na selu u krajevima gde je bilo feudalnih ostataka, gde je izrabljivanje neposrednih proizvođača bilo najizrazitije. U tim krajevima seljaci su sami počeli da ruše osnove feudalne, polufeudalne i veleposedničke

eksploatacije, odbacujući obaveze i davanja (tako npr. u celoj Bosni i Hercegovini obustavljeno je plaćanje haka), prisvajajući zemlju, postavljajući pitanje podele begluka i veleposeda obračunavajući se sa dotadašnjim eksploatatorima, paleći njihove dvorove, uništavajući njihovu imovinu. Agé, begovi, veleposednici i drugi krupni izrabljivači počeli su da se sklanjaju u gradove, a pojedini veleposednici da beže u inostranstvo. Mestimično proglašeno opsadno stanje i prisustvo srpske i savezničke vojske, kočilo je ovaj stihijski pokret koji je mogao svakog časa da se pretvori u agrarnu revoluciju. U ovoj situaciji vladajuća klasa je bila prinudjena da preduzme izvesne stižavajuće mere.

Revolucionarnom rešenju agrarnog pitanja koga su tražile seljačke mase, nadahnute primerom Oktobarske revolucije suprostavljeno je kapitalističko rešenje ovog pitanja, tipično za period razvijenih kapitalističkih odnosa kada je kapitalistički poredak srastao i povezao se sa feudalnim ostacima, zasnovano na kompromisima sa bivšim feudalcima, veleposednicima i ostalim polufeudalnim eksploatatorima, na delimičnom zadovoljenju zahteva siromašnih seljaka, bezzemljaša i feudalno eksploatisanih na reformističkim merama koje su imale da otupe revolucionarnu oštricu njihovog pokreta, a čije je izvodjenje povereno državnom aparatu.

Duh kompromisa manifestovao se već u porukama i odlukama Narodnog veća SHS po tom pitanju, gde se u samom početku insistira na tome da će se davanje zemlje "provesti po zakonu" da se pri tome nikome neće naneti šteta, a odmah zatim postavlja princip obeštećenja veleposednika i feudalaca. Princip "pravične naknade dosadašnjim vlasnicima" nalazimo i u proglasu regenta Aleksandra od 6. januara 1919. godine.

Agrarna reforma otpočela je i sprovedjena u život ne samo usled potrebe da se smanji revolucionarna napetost u zemlji, već i usled potreba samog kapitalističkog razvitka koga je sputavalo kmetstvo, prirodni karakter nekih feudalnih davanja i feudalno zavisnih gazdinstava i sl. Sem toga vladajuća klasa računala je i sa bezmernim mogućnostima za špekulaciju i korupciju, koje je pružala rasparčana, vremenski razvlačena i od administrativnog aparata u delo sprovedjena agrarna reforma.

Ukratko rečeno interesi feudalaca i veleposednika nisu se poklapali sa interesima krupnog finansijskog kapitala koji se borio kako za proširenje robno novčanih odnosa i tržišta uopšte, tako isto i za uklanjanje revolucionarnih žarišta, ekonomsko i političko iskorišćavanje svakog društvenog pitanja za koje nije bio neposredno zainteresovan.

Agrarna reforma je otpočela donošenjem načelnih odluka, tzv. "Prethodnih odredaba za pripremu agrarne reforme" objavljenih 27. II 1919. godine u kojima je proklamovano raskidanje kmetских odnosa u Bosni i Hercegovini i novim krajevima Srbije i Crne Gore, a kmetovi proglašeni vlasnicima zemlje. Isto tako proglašeno je i raskidanje kolonatskih i kmetstvu sličnih odnosa u Istri, Gorici i Dalmaciji i drugim oblastima, i izneseni osnovni principi za dalje sprovedjenje agrarne reforme. U tim odlukama se ističe da država garantuje feudalcima prve grupe davanje odštete, uključujući i hak iz 1918. godine, i predvidja dodeljivanje privremene rente u srazmeri prema ranijem dohotku, kad je oni zatraže. Jednovremeno je predvidjena eksproprijacija bez ikakve odštete poseda Habsburške dinastije, kao i poseda stranaca koji su ih dobili od ove dinastije. Što se tiče veleposeda predvidjeno je da se svi veleposedi, izuzev oni sa teritorije Srbije do 1912. godine, eksproprijšu uz odštetu vlasnicima i isplaćivanje privremene rente, kao u prethodnom slučaju, dok se ona ne odredi i reguliše.

Što se tiče zemlje predvidjeno je da nju dobiju u privremeni zakup zemljoradnici bez zemlje ili sa nedovoljno zemlje, u količini koju mogu da obrade sa svojom porodicom, pri čemu se prvenstvo daje dobrovoljcima i učesnicima u ratu, invalidima i užim srodnicima izginulih. Pri tom treba naglasiti da Prethodne odredbe nisu odredile koji se veleposedi eks-

propriišu i dele sa izuzetkom fideikomisa i nekih poseda preko 100-500 jutara, zavisno od ekonomskih prilika u pojedinim krajevima koji su izdati pod zakup ili neobrađeni. Za ostale veleposede preko 100-500 jutara predviđena je privremena podela, ali redom, od najvećeg naniže. eksproprijacija bez deobe i sl. Prethodne odredbe predviđaju i eksproprijaciju većih šumskih kompleksa od strane države, uz odgovarajuću odštetu, davanje zemljoradnicima prava na popašu i drva za ogrjev i gradju, koji će se naknadno utvrditi, i reviziju segregacije u korist oštećenih. Uz to one zabranjuju otudjivanje dodeljene zemlje, ali ne predviđaju zabranu otudjivanja zemlje od strane veleposednika i proglašuju da oni koji su osudjeni za svojevolsjno otimanje, deljenje ili pljačku tuđe zemlje posle objavljivanja ovog teksta neće moći da je dobiju ovim zakonom.

Da bismo ocenili opseg kmetskih odnosa nastalih u periodu turske okupacije u Bosni i Hercegovini a faktički raskinutih u vreme stvaranja nove države, još pre donošenja Prethodnih odredaba, treba istaći da je na osnovu Prethodnih odredaba i kasnijih propisa o prenosu vlasništva oko 93 hiljade porodica bivših kmetova dobilo oko 775 hiljada hektara zemlje (prema stanju od 1. I 1914.).

Radikalnost vlade koja se izražavala u tome što su Prethodne odredbe u neku ruku sankcionisale raskidanje kmetskih odnosa nastalih u Bosni i Hercegovini u periodu turske okupacije, nije se ni izdaleka pojavila u odnosu na likvidaciju veleposeda koji su postojali. Da je prema njima zauzet drugojačiji stav vidi se samo po tome što je veliki deo kapitalističkih poseda potpuno izuzet od agrarne reforme već i po tome što se ona dobrim delom svela na prilično neodređena obećanja. Ona je između ostalog ograničavana i odlagana i time što je zavisila od prethodnih utvrđivanja šta je veleposed, šta je veći šumski kompleks, po kom će se redosledu deliti veleposedi i sl. Što se tiče podeljene veleposedničke zemlje predviđeno je da se ona do definitivnog rešenja daje u privremeni zakup uz plaćanje zakupnine. Uz to je čitavo pitanje ko će platiti odštetu ostalo otvoreno.

Ograničavajući agrarnu reformu na ukidanje kmetskih odnosa, ograničavajući podelu veleposeda na najveće od njih, prvenstveno na posede stranaca i podelu državnih poseda, buržoazija je želela da ukloni opasnost u odnosu na ostale kapitalističke posede u poljoprivredi koji su jednovremeno bili i najznačajniji usled svoje rentabilnosti i da zaštiti ostale svoje pozicije u privredi. Zato je kasnije i Vidovdanski ustav otpočeo izlaganje o agrarnoj reformi sa konstatacijom da je svojina neprikosnovena. Špekulišući sa obećanjima i nadama, pružajući delimično zadovoljenje zahtevima siromašnih seljaka i bezzemljaša, pristupajući deklarativno agrarnoj reformi, dajući neprecizne formulacije, razvlačeći i odlagajući u beskraj sprovođenje nekih proklamovanih mera, prihvatajući privremena rešenja, buržoazija je uspela da otupi oštricu seljačke borbe za likvidaciju feudalnih ostataka u zemlji, da preuzme inicijativu iz ruku seoske sirotinje, da pretvori otvoreni klasni sukob u partijsku borbu za donošenje i izmenu pojedinih propisa i pripremi teren za polovično i nepotpuno sprovođenje i ove, ovako ograničene agrarne reforme.

Vodeći takvu politiku vladajuća klasa je bila primorana da izbegava jasna i definitivna rešenja, da godine održava stvoreno provizorno stanje. Zato je ostvarenje objavljenih načela i pravno oformljenje novih odnosa bilo praćeno mnogim Uredbama, naredbama i uputstvima kojima su neprestano donošeni novi i menjani stari propisi i odluke. Donošenje i izmena propisa i rešenja zavisilo je od pogadjanja sa starim vlasnicima, ucenjivanja agrarnih interesenata, političkih mahinacija i sl. Njihovo izvršenje poveravano administrativnom aparatu stvorilo je plodan teren za politički pritisak i korupciju. Na taj način je vladajuća klasa izvlačila iz agrarnog pitanja najraznovrsnije političke i ekonomske koristi.

Medju bezbrojnim aferama i afericama koje su kasnije izbile na ovom području, a

koje reljefno prikazuju pomenutu korupciju, treba pomenuti poznate afere sa dobrima grofa Čekonjića, grofa Turn-Taksis i grofa Pejačevića.

U prvim godinama, u vreme Madjarske revolucije i njenih uticaja, kao i kasnije, sve dok je postojalo revolucionarno komešanje siromašnih seljaka i bezzemljaša, neke prihvaćene mere išle su u prilog korenitijeg zahvata veleposeda. Tako npr., u izvesnim naredbama iz 1919. godine, pooštreni su kriteriji za veleposede, u Uredbi od 21. jula 1919. godine utvrđeni su pokrajinski kriteriji za minimalnu granicu veleposeda i zabranjeno njihovo otudjenje i opterećenje, a rešenjem Agrarne direkcije u Zagrebu od 5. V 1919. godine stavljena su sva crkvena dobra preko 20 katastarskih jutara pod udar agrarne reforme. Pa ipak, obim veleposedničke zemlje, koji je tada podeljen bio je neznatan. Godine 1919. svi veleposedi u Sloveniji, Slavoniji, Bačkoj, Baranji i nekim delovima Hrvatske ostali su u rukama veleposednika, ili su u slučajevima kada su veleposednici živeli u inostranstvu prešli u državnu upravu preko sekvestra, a agrarnim korisnicima izdato je samo 64.000 jutara, i to uglavnom u krajevima gde je pokret seljaka bio najsnažniji.

Godine 1919. donošena su neka radikalna rešenja i po pitanju pobeglučenih kmetova. Tako npr. Uredba od 22. jula 1919. godine ovlasila je deložirane kmetove (priorce, pridržnike, prisjevnike, napoličare, česimlje) da uberu plodove bez isplata begu. Ovi su propisi prošireni i na hercegovačke četvrtare uredbom od 9. avgusta 1919. godine.

Nizom mera kojim su razrešavani feudalni odnosi, na stvaran način ili u vidu obećanja, predviđeno pa čak i delimično ostvarivano davanje zemlje siromašnim seljacima, ublaženo je revolucionarno raspoloženje radnog seljaštva. Revolucionarni pokret siromašnih i srednjih seljaka koji je tražio zemlju i ukidanje feudalnih davanja, koji se razvio početkom i sredinom 1919. godine relativno brzo je suzbijen učvršćenjem buržoaske vlade, kao i projektovanom i otpočetom agrarnom reformom. Njega ima po gde i u 1920. godini ali je on izgubio svoju oštrinu. Sve to ukazuje da je buržoazija uspela da privremeno učvrsti kapitalistički društveni poredak i u tom pogledu. Jednovremeno, ukidanjem kmetstva i nekih feudalnih davanja, stvaranjem samostalnih seljačkih gazdinstava (uključujući i zakup) stvoreni su opšti preduslovi za brži kapitalistički razvitak u poljoprivredi.

Privremena stabilizacija poretka i reakcionarni kurs koga je vladajuća klasa prihvatila odrazio se i na dalje sprovođenje agrarne reforme.

2. Pitanje likvidacije feudalnih ostataka

U periodu privremene stabilizacije poretka veliko srpska buržoazija, tj. njeni politički predstavnici koji su bili na vlasti, pogadjali su se na veliko sa predstavnicima feudalaca iz Bosne i Hercegovine postižući političke ciljeve u zamenu za ekonomske koncesije. Uredba o postupku sa beglučkim zemljama objavljena 22. februara 1920. godine, koja je stavljala pod udar agrarne reforme sve beglučke zemlje koje vlasnici nisu tajno obradjivali, pružala je pogodan teren za ovakva pogadjanja. Već tri meseca kasnije nastupile su prve izmene po kojima su beglučari, kmetovi, beskućnici i dobrovoljci imali da se podmiruju prvenstveno iz državne zemlje. Posle sporazuma Radikalne stranke sa JMO, u vezi od njih tražene podrške Vidovdanskom ustavu, svi ovi propisi zamenjeni su novom Uredbom o postupku sa beglučkim zemljama, objavljenom 20. V 1921. Ova uredba donela je nove izmene u korist feudalnih zemljoposjednika, ograničavajući reformu samo na neke kategorije begluka, npr. na naseljene begluke na kojima su najmanje 10 godina postojali beglučki odnosi itd. Izuzimanje mnogih begluka ispod agrarne reforme išlo je u prilog najkrupnijih feudalaca koji su jedino i raspolagali ovom vrstom zemlje. Jednovremeno je, na osnovu spo-

razuma između radikala i JMO iz 1921. godine, uredbama utvrđena i visina odštete bosanskimagama i begovima i plaćena od strane države, i to za kmetske zemlje 255 miliona a za beglučke 500 miliona dinara. Treba podvući da su pri tome vakufaka imanja dobila izuzetne povlastice. Dok je većina feudalaca primala deo odštete u obveznicama, crkve, manastiri i vakufi su bili izjednačeni sa najsiromašnijimagama koji su dobijali celokupnu odštetu u gotovu i to po najvećoj stopi.

Likvidacija feudalnih odnosa u Bosni i Hercegovini nije se ni ovim završila, i to uglavnom iz dva razloga. Prvo, zato što država nije isplatila svu odštetu u predviđenom roku do 15. VI 1923. godine, drugo, zato što su po uredbama iz 1921. godine begovi primali hak od beglučara u toku vođenja sudskih parnica sve do definitivne presude, te su zato ove parnice vođene oko svakog utvrđivanja visine odštete. Godine 1928, posle novog sporazuma između radikalne stranke i JMO, donesen je Zakon o beglučkim zemljama od 3. XII 1928. godine kojim su povećane odštete koje je država imala da isplati begovima (za neke kategorije do pune promene vrednosti), s tim da se one imaju isplatiti u roku od 6 meseci posle pravosnažne presude. Što se tiče seljaka oni su imali da isplate stambene i privredne zgrade najdalje za tri godine. Pored isplata u gotovu, radi isplata državnih obaveza nastalih iz ovog zakona, emitovane su u pet mahova državne obveznice od 6% u ukupnom iznosu su od 600 miliona dinara, a do emisije česte serije, od 117 miliona, nije došlo usled izbijanja rata. Dakle, begovima je do 1941. godine naknadno dato na poklon oko 700 miliona dinara (uključujući oko 100 miliona na ime isplata u gotovu) za zemlju a nameravalo se i dalje plaćati (117 miliona), mada je visina celokupne zakonske odštete utvrđena još 1921. godine.

Godine 1933. predstavnici bivših bosanskih feudalaca uspeli su da iskoriste političku situaciju i dobiju Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini od 12. VIII 1933, nove ustupke i povećanje odštete koja im pripada. Između ostalog oni su, na ime neisplaćenih žuma, pašnjaka i šikara bivših kmetskih selišta, dobili 50 miliona dinara koji su isplaćeni u državnim obveznicama 6% 1939. godine.

Politika stalnih ustupaka, beskrajno mnoštvo propisa i komplikacija, proširenost korupcije u administrativnom aparatu koji je sprovodio agrarnu reformu, dovelo je do toga da su pojedini feudalc naplaćivali više odšteta za jednu te istu zemlju. Samo u jednom slučaju, u aferi Husejina Kadića, ovaj feudalac je naplatio odštetu od 200 hiljada dinara po hektaru, mada je tržišna cena hektara u tome kraju iznosila samo 4.000 dinara. Poslednji udar zadat agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini predstavlja odredba uneta u finansijski zakon za 1939-40. godinu, po kojoj se zemlje dosudjene seljacima, ukoliko za njih nije bila isplaćena odšteta, vraćaju u svojinu starim vlasnicima. U rezultatu celog ovog natezanja beglučari su dobili 250-300 hiljada hektara.

Dok je agrarna reforma u pogledu Bosne i Hercegovine zahvaljujući velikim žrtvama iz državne kase dala vidljive rezultate, likvidacijom beglučkim odnosa u čitavom periodu do 1939. godine, ne mogu se zapaziti značajne mere ili rezultati u pogledu likvidacije feudalnih ostataka u Dalmaciji, Makedoniji, Crnoj Gori, Sandžaku, Kosovu i Metohiji.

Primenu Prethodnih odredbi u Dalmaciji izričito je zabranio sredinom 1919. godine američki admiral, komandant savezničkih okupacionih snaga, odloživši je time do odluke mirvene konferencije koja će rešiti državnu pripadnost ovih krajeva. Uprkos ove zabrane seljaci su, oslanjajući se na prethodna načela, odbijali isplatu feudalnih obaveza. Pokrajinska vlada da bi smirila nezadovoljstvo srednjih i siromašnih seljaka donela je Uredbu o uredjenju davanja dohotka od 24. VIII 1920, kojom se ukidaju neka feudalna davanja crkvi, državi i opštinama, a smanjuju ostala. Čim je potpisan Rapalski ugovor, 12. XI 1920. godine pojačani su zahtevi za primenom Prethodnih odredbi. U toj situaciji Ministarski savet doneo je rešenje od 3. III 1921. godine da se obustavi postupak po agrarnim parnicama i izvršenje presuda izrečenih po pitanju naplate feudalnih davanja.

Borba seljaka protiv plaćanja feudalnih obaveza primila je oštrije oblike u peri-

odu posle donošenja Vidovdanskog ustava, što je dovelo do pojačanog terora od strane vlasti. Stanje se nešto smirilo tek kada je 1922. godine država preuzela plaćanje rente feudalnim veleposednicima. Potpisivanjem Neptunskih konvencija, 1925. godine, vlada je potvrdila i ozakonila feudalna prava italijanskih državljana. Uz to su sudovi i vlasti u mnogim slučajevima prisilno naplaćivale nove i protekle feudalne obaveze.

Na teritoriji Makedonije, Crne Gore i današnje Kosovsko Metohijske oblasti nije došlo do bitnijih promena. Naredba iz 1919. godine kojom je zabranjeno ubiranje rente davala za ta godinu, međimicno je poništena naredbom koja je uvodila njihovu smanjenu isplatu za dato vreme od strane čiflija u obliku privremene rente koja će se kasnije odbiti od odštete. Na teritoriji vlasnicima prilikom definitivnog regulisanja odnosa. Pošto nije bilo kasnijih propisa, država je isplaćivala vlasnicima čiflika, počev od 1920. godine, izvesnu privremenu rentu, dešavalo se da su neki od njih i dalje ubirali ovu rentu sa dve strane od države i čiflija. Usled terora koji je postojao u Makedoniji i veza vlasnika čiflika sa vlastima, čiflije nisu smele da daju veći otpor, pa su najčešće davali uobičajenu polovinu ili trećinu priхода. Jedino u Crnoj Gori bivše čiflije nisu plaćale rentu. Uz to je dobar deo čiflika bio rasprodat od strane njihovih vlasnika, što je tolerirano od strane mesnih vlasti.

3. Pitanje likvidacije veleposeda i kolonizacija

Vidnije odustajanje od likvidacije veleposeda nastalo je još u drugoj polovini 1920. godine, kada je otpočelo sistematskije spasavanje najkrupnijih kapitalističkih gazdinstava, preko proširenih maksimuma i supermaksimuma.

Niz mera donetih u periodu posle Obznane idu na štetu agrarnih interesenata i lica koja su već dobila zemlju agrarnom reformom.

Udaljavanje od starih rešenja vidi se i u Vidovdanskom ustavu koji je prihvatio neke najvažnije ideje Prethodnih odredbi, te je npr. proglasivši raskidanje feudalnih odnosa od dana oslobođenja, potvrdio vlasništvo kmetova nad zemljom koju obraduju i sl. pa čak i istakao da odštetu starim feudalcima neće platiti kmetovi ali nije proglasio ekspropijaciju veleposeda niti se izjasnio o veličini onih koji dolaze pod udar agrarne reforme, već je samo dao obećanje a ostavio je to pitanje za kasnije zakonsko regulisanje.

Jednovremeno su činjene velike koncesije crkvama. Tako npr. rešenjem Ministra za agrarnu reformu od 3. XII 1923. godine ostavljena je zagrebačkom kaptolu sva obradiva zemlja od 8.012 katastarskih jutara.

Godine 1925. prokrijumčaren je u okviru zakona o budžetskim dvanaestinama od 31. VII te godine, propis po kome je ministar za agrarnu reformu mogao da dozvoli da veleposednici prodaju i prenose obradivo zemljište, koje prelazi zakonski maksimum agrarnim interesentima, a ostale površine, pašnjake, šume i neobrađenu zemlju posle podmirjenja agrarnih interesenata i ostalim licima. Time je omogućeno da veleposednici prodaju obradivu zemlju zahvaćenu agrarnom reformom siromašnim seljacima i bezzemljašima, a kod ostalih površina i bogatim seljacima, pa čak i nezemljoradnicima. Veliki broj siromašnih seljaka bio je primoran da na taj način otkupljuje zemlju koju je navodno dobio agrarnom reformom. Zato su mnogi od njih zapali u dugove. Do kraja 1929. godine otkupljeno je 54,8 hiljada hektara.

Uz to je izmenjen i smisao agrarne reforme. Umesto da se težište agrarne reforme baci na likvidaciju svih veleposeda i njihovu deobu siromašnim seljacima i bezzemljašima, ono je u samom početku preneseno na deobu veleposeda stranaca i na unutrašnju kolonizaciju. Tak-

va politika imala je više različitih ciljeva. Ona je vodjena da bi se sačuvali veleposedi u rukama domaće buržoazije i bivših feudalaca tesno povezanih sa ovim; da bi se težište agrarne reforme prenelo za sve krajeve sa likvidacije lokalnih veleposeda na podelu veleposeda stranaca kojih je bilo samo u nekim krajevima, na naseljavanje državnog neobradjenog zemljišta; da bi stvorili uslove za bogaćenje gradske i seoske buržoazije, koja bi otkupljivala stara imanja koloniziranih lica; da bi se izmenio nacionalni sastav stanovništva u krajevima naseljenim nacionalnim manjinama i ugnjetenim nacijama; da bi se stvorila politička uporišta vladajuće klase, sastavljena od sigurnijih elemenata (dobrovoljaca, četnika i sl.); da bi pojedine građanske partije nagradjujući svoje stare i potencijalne pripadnike mogli da prošire i učvrste krug svojih pristalica i steknu nove. Kolonizacija je otpočela još u proleće 1919. godine. Usled nedovoljne pripreme ona je bila dezorganizovana i haotična. Zato je bila privremeno obustavljena u jesen 1919. godine. Prvi propisi o kolonizaciji doneti su tek 1920. godine.

Da su politički ciljevi kolonizacije ponekad dolazili i ispred socijalno-ekonomskih najbolje se vidi iz Naredbe od 27.VIII 1920. godine, koja predviđa pored stalne i privremenu kolonizaciju dobrovoljaca, kojima se ne samo daje zemlja bez obaveze definitivnog preseljenja, već i dozvoljava njihova obrada napolicom. U ovakvim slučajevima ne samo što se zemlja nije davala u ruke onih koji je obradjuju, već je time jednovremeno proširivan sektor polufeudalnih odnosa i izrabljivanja. Tek od 1925. godine počelo se insistirati u propisima na stalnosti kolonista. Godine 1926. Pavle Radić, ministar za agrarnu reformu istakao je u svom ekspozeu da je u severnim krajevima 75% kolonista napustilo dodeljenu zemlju i dalo je na obradu mesnom stanovništvu. Da bi stvar bila još tragičnija, bilo je slučajeva da su pojedini kolonisti, npr. dobijali 50 i 120 hektara. U Uredbi o naseljavanju južnih krajeva od 24. septembra 1920. godine, koja je ostala na snazi sve do 1931. godine mesni se interesenti uopšte ne pominju. Prema podacima iz septembra 1923. godine od svih koloniziranih porodica u tzv. Južnoj Srbiji (5650) samo je 468, tj. 8,3% dolazilo na starosedeoce.

Pored kolonizacije koju je vršila država, pri čemu su kolonistima davane pored zemlje i razne povlastice, pozajmice, inventar i sl., sve to u zavisnosti od kraja i cilja svakog pojedinog naseljavanja, postojala je i privatna kolonizacija prostom okupacijom zemljišta, tzv. autokolonizacija.

Dobar deo kolonizacije u Bosni i Hercegovini odvijao se stihijno, uzurpacijom državne zemlje. Država je naknadno legalizirala ovu kolonizaciju.

Specijalnu vrstu privatne aferaške kolonizacije predstavljalo je rasparčavanje nekih sekvestriranih veleposeda. Krupni kapitalisti tesno povezani sa vladom stvarali su akcionarska društva koja su u cilju navodne kolonizacije kupovali u bescenje sekvestrirane veleposede inostranih državljana, a koji su po Prethodnim odredbama imali da budu u potpunosti razdijeljeni. Onda su tu zemlju parcelisali i ustupali sa velikim zaradama kolonistima, pa čak i pojedinim špekulantima koji su je dalje preprodavali.

Osvrnimo se na brojke o likvidaciji veleposeda i kolonizaciji.

Po zvaničnim podacima o likvidaciji veleposeda sa kraja 1929. godine, koji se odnose na 807 veleposeda, od njihove ukupne površine od 1.243,1 hiljade hektara, od čega je bilo 469,5 hiljada hektara obradive zemlje, ostavljeno je veleposednicima, u pogledu ukupne površine 927,7 hiljada hektara, tj. 74,6%, a u pogledu obradive zemlje 247,6 hiljada hektara, tj. 52,7%, mada je uži maksimum iznosio samo 99,9 hiljada hektara, što predstavlja 8% ukupne površine, tj. 21,3% obradive zemlje, a širi maksimum (zajedno sa užim) 266,8 hiljada hektara, što predstavlja 21,5% ukupne površine. Uzmemo li u obzir da je od veleposednika eksproprisano 315,3 hiljade hektara ukupne površine, tj. 25,3%, a da je prema ranijim podacima bilo 292 veleposeda, od čega su 380 sa poljoprivrednom površinom od 461,9 hiljada jutara pripadali strancima, kojima je oduzimana cela zemlja, vidimo da se likvidacija veleposeda dobrim delom svela

na likvidaciju onih koji su pripadali strancima.

Likvidacija veleposeda posmatrana po banovinama izgleda ovako:

Banovina	Broj veleposeda	Ukupna površina u 1000 ha	Od toga ekspro-priisano u 1000 ha	Procentualni odnos ekspro-priisane površine prema ukupnoj zemlji veleposednika
Dravska	207	212,3	15,9	7,5%
Savska	167	401,4	91,7	22,8%
Dunavska (severno od Save i Dunava)	419	542,6	189,3	34,9%
Drinska (u stvari deo Slavonije i Srema)	14	86,7	18,4	21,2%

U svim brojkama koje se odnose na stanje u 1929. godini nije uračunata fakultativno otkupljena zemlja u ukupnom iznosu od 54,8 hiljada hektara. Dakle, zemlja sa veleposeda dodeljivana je agrarnim interesentima u nešto većoj razmeri samo u Savskoj i Dunavskoj banovini i u severnom delu Drinske banovine.

Izuzev pomenute veleposedničke zemlje, koja je predstavljala jedin zemlju dodeljivanu agrarnim interesentima na severu od Save i Dunava, sva ostala izdvojena zemlja predstavljala je uglavnom državnu zemlju. To se najbolje vidi u Bosni i Hercegovini, gde se na 33,9 hiljada hektara izdvojene državne zemlje pojavljuje još samo 426 hektara veleposedničke zemlje. U takozvanim južnim krajevima, od zemlje stvarno dodeljene pojedincima do 1929. godine, u ukupnom iznosu od 82 hiljade hektara dobar je deo bila državna zemlja, a ostalo je bilo uzeto od opštinskih i seoskih zemljišta, utrina i sl., a nešto je uzeto i od većih čifluka.

Iz svega izloženog, se vidi da su agrarni interesenti u velikom broju slučajeva dobijali umesto bogatih veleposedničkih oranica državne terene, nekultivirano zemljište, šikare, pusto zemljište i sl. M. Gavrilović piše da je od ukupne površine dodeljeno kolonistima u Južnoj Srbiji 95% predstavljalo do tada neplodnu zemlju. Pri tome treba napomenuti da se niz kolonija stvoren na potpuno neplodnim, bezvodnim i za kulturu neupotrebljivim terenima, specijalno u Makedoniji, morao raseliti.

Sledeća tabela daje pregled ukupnog broja porodica koje su dobile zemlju do 1929. godine, kao i odnosa između dobrovoljaca (sa četnicima), kolonista drugih vrsta i mesnih interesenata.

Teritorija	Broj porodica koje su dobile zemlju (u državi ili svojini)				Struktura porodica koje su dobile zemlju		
	Dobrovoljci	Kolonisti drugih vrsta	Mesni interesenti	Ukupno	Dobrovoljci	Kolonisti drugih vrsta	Mesni interesenti
Dravska	6	217	18.971	19.194	0,0%	1,1%	98,8%
Savska	3.038	1.156	87.461	91.655	3,3%	1,3%	96,5%
Dunavska (severno od Save i Dunava)	14.383	5.300	67.884	87.567	16,4%	6,1%	77,5%

Drinska (u stvari deo Slavonije i Srema)	1.511	315	6.866	8.692	17,4%	3,6%	79%
Bosna i Hercegovina	4.322	9.484	13.806	13.806	31,3%	68,6%	
Južni krajevi	318	8.869	5.128	14.305	2,2%	62%	35,8%
	23.568ca	20.599ca	191.052	235.319	10,2%	ca 8,7%	ca 81,2%

(Napomena: Podaci o broju ostalih agrarnih interesenata u Bosni i Hercegovini razdeljeni su u zbiru u odnosu 1 : 1).

Dakle, dobrovoljci su bili naseljavani uglavnom u Vojvodini i Bosni i Hercegovini, a ostali kolonisti u južnim krajevima. Mesni interesenti dobili su gotovo svu deljenu zemlju samo u Sloveniji i Hrvatskoj. Najveći broj lica dobio je zemlju u Hrvatskoj i Vojvodini.

Agrarna reforma sprovedena od buržoazije po načelu obeštećenja feudalnih vlasnika i veleposednika, uz velike troškove u vezi sa naseljavanjem dobrovoljaca i kolonista (npr. podizanje u periodu do 1929. godine 20.309 kuća), predstavljala je ogromno uvećanje državnih rashoda, koje su snosili poreski obveznici, u krajnjoj liniji radni narod (bez obzira da li su isplaćivane odmah ili je isplata odgađana emisijom obveznica). Ovaj su poreski teret pretežno snosili, usled njihove brojnosti, srednji i siromašni seljaci, kako oni koji su dobili zemlju agrarnom reformom, tako isto i oni koji su je već imali. Da bi se dobila predstava o veličini tih opterećenja donosimo pregled ukupnih odšteta koje su feudalcima iz Bosne i Hercegovine dobili do 1941. godine.

Finansijsko opterećenje države u vezi odštete bosanskim feudalcima

Pravni osnov	Ukupna obaveza države u milionima dinara
Isplata privremenih renti feudalcima iz Bosne i Hercegovine za 1919. 1921. godine	42.-
Otkup kmetskih zemalja - Uredba od 12. maja 1921. godine (1/2 u gotovu 1/2 u obveznicama 4%)	255.-
Otkup beglučkih zemalja. Uredba od 12. maja 1921. (obveznice 4%)	500.-
Dopunske odštete begovima u gotovu - Zakon o beglučkim zemljama od 3. XII 1928. (Visina nepoznata)	ca 100.-
Dopunske odštete agama za šumu (obveznice 4%)	50.-
Dopunska odšteta begovima - Zakon o beglučkim zemljama od 3. XII 1928. (obveznice 6%)	
I emisija - 1930.	150.-
II emisija - 1931.	200.-
III emisija - 1932.	150.-
IV emisija	100
Svega:	ca 1.547.-

Ovoj sumi treba dodati i kamate koje su je dalje uvećavale, kao i troškove admini-

stracije, koji su usled svih komplikacija i razvlačenja postupka bili ogromni.

Uzmemo li u obzir neznatne rezultate u likvidaciji veleposeda, neregulisan položaj lica koja su dobila zemlju sa veleposeda, plaćanje zakupa kod onih koji su dobili zemlju sa veleposeda domaćih vlasnika, kolonizaciju na državnom zemljištu, prebacivanje tereta reforme na leđa radnog naroda, i nepristupanje stvarnoj likvidaciji feudalnih odnosa u mnogim krajevima zemlje u toku prvih 10 godina postojanja zajedničke države, ogromne odštete bosanskim feudalcima koje je plaćao radni narod i sl., vidimo da se agrarna reforma pretvorila u veliku prevaru seoske sirotinje.

Uz to je agrarna reforma ojačala kapitalistički sektor privrede i ubrzala njegov razvitak. Agrarna reforma ojačala je kapitalistički sektor u privredi time što su najracionalnija kapitalistička gazdinstva izgubila svoje feudalne tržišne konkurente, što je koncentrisala sprave i stoku na najboljim preostalim delovima veleposeda, intenzificirala i reorganizovala robnu proizvodnju na njima, što je uključila u proizvodnju dotad neobrađene a podeljene delove veleposeda i time povećala tržišne viškove. Oni feudalni ostaci koji su jačali kapitalističku privredu pošto su se pojavljivali kao oblici kapitalističkog zakupa ili oblici efikasnog kapitalističkog izrabljivanja slobodnih seljaka, zadržavani su i dalje. To je bio slučaj sa raznim oblicima zakupa u Dalmaciji i sa napollčarskim odnosima.

4. Klasna diferencijacija sela i položaj srednjih i siromašnih seljaka

U ovom periodu postojali su vrlo povoljni uslovi za klasnu diferencijaciju sela, za formiranje i bogaćenje seoske buržoazije na jednoj strani, za propadanje srednjeg i siromašnog seljaka na drugoj strani. Špekulacije sa cenama poljoprivrednih proizvoda teško su pogadjale kako srednjeg seljaka koji je u periodu žetve kada su cene bile najniže raspolagao sa izvesnim robnim viškovima, tako isto i seosku sirotinju koja je nemajući novčane rezerve kupovala hranu u vreme kada je ona bila najskuplja.

Mada je u periodu inflacije, 1920-1922. godine, usled opadanja vrednosti novca, nastalo izvesno razduženje srednjeg seljaka, ono nije u većoj méri koristilo siromašnom seljaku koji je dobijao kredit pod tako teškim kamatnim uslovima, da je njegovo zaduženje raslo brže no što je opadala vrednost novca. Usled kratkoročnosti zelenišnog kredita kogaje on dobijao, relativno spora inflacija novca, nije imala ono dejstvo, koje se pokazalo kod bogatijih seljaka koji su koristili relativno duži i pod povoljnijim kamatnim uslovima sklopljeni kredit, npr. hipotekarni bankarski kredit i sl.

Konjunktura na poljoprivrednom tržištu nastala usled izvoza hrane ne samo da je ubrzala kapitalistički razvitak na selu bogaćenjem onih koji su imali tržišne viškove, ona je jednovremeno ubrzala i propadanje siromašnijeg seljaštva koje je kupovalo hranu. Jednovremeno ona je dovela do povećanog zaduženja srednjeg seljaka, koji je usled povoljne prodaje poljoprivrednih proizvoda, tj. relativno visokih cena, pun nada, nabavljao kredit u cilju proširenja proizvodnje. Kada su cene ovih proizvoda naglo pale usled agrarne krize, a obaveze prema zajmodavcima izražene u količinama proizvoda katastrofalno narasle, nastupilo je ubrzano propadanje srednjaka.

Da bismo shvatili pojačano propadanje srednjeg seljaka u periodu 1926-1929. godine, osvrnimo se detaljnije na samu agrarnu krizu. Svetska agrarna kriza nastala je usled povećavanja svetske poljoprivredne proizvodnje u odnosu na ograničenu kupovnu moć potrošača, usled protivrečnosti između društvenog karaktera proizvodnje i individualnog prisvajanja.

nja proizvoda, koja je dovela do relativne superprodukcije poljoprivrednih proizvoda u odnosu na mogućnosti njihovog plasiranja na svetskom tržištu, do katastrofalnog pada njihovih cena na tom tržištu.

Mada je agrarna kriza zahvatila neke inostrane zemlje mnogo ranije, ona se usled medjunarodne slabosti jugoslovenskog dinara nije odrazila na našoj privredi sve do njegove faktičke stabilizacije. Zato su prosečne cene na novosadskoj berzi između 1924/25. i 1925/26. godine naglo pale, i to kod pšenice od 417 na 281 po kvintalu, a kod kukuruza od 219 na 138.

Mada je pad cena bio delimično usporen i zamagljen u periodu 1926-1928. godine usled smanjenja ukupnih prinosa do kojih je došlo zbog velikih poplava u 1926. godini kao i slabog prinosa kukuruza i pšenice u 1927. godini i slabog prinosa kukuruza u 1928. godini nastalih usled velike suše, on se ipak može pratiti.

Godina	Indeks cena na veliko Poljoprivrednog pregleda (prema 1913)		Prosečne berzanske cene (na svim berzama) za 1 kvintal	
	Poljoprivredni proizvodi	Štoka i stočni proizvodi	Pšenica	Kukuruz
1923	-	-	360,9	245,5
1924	2.295	2.626	360,4	238,3
1925	1.861	1.882	263,7	165,4
1926	1.472	1.706	265,3	205,9
1927	1.775	1.602	271,2	169,8
1928	1.999	1.655	265,0	238,6
1929	1.032	1.516	235,3	170,3

Težak položaj radničke klase i siromašnog seljaka, sistematski napor vladajuće klase da se realna najamnina održi na minimalnom nivou, nisu dozvoljavali vidnije povećanje unutarne potrošnje poljoprivrednih proizvoda. Propadanju srednjaka doprinele su i rdjave godine koje su znatno suzile robne viškove u žitaricama i svinjama, pošto se ostali deo proizvodnje nije smeo smanjiti (seme) ili je to bilo moguće u vrlo neznatnoj razmeri (prehrana porodice). Pri tome treba podvući da je zaduženi srednjak dospao u težak položaj i zbog načina na koji je izvršena stabilizacija dinara, pošto je sklapao zajmove u vreme opale vrednosti dinara 1922-24. godine, a otplaćivao u vreme njegove faktičke stabilizacije koja je postignuta posle njegove prethodne revalorizacije izvršene od početka 1923. do sredine 1925. godine, čime je postignuto povećanje njegove vrednosti za gotovo 80% što je donelo ogromne koristi bankama i zelenašima.

Vreme	Kurs dinara u Cirihi
januar 1922	7,01
juli 1922	6,44
januar 1923	5,11
juli 1923	6,05
januar 1924	6,55
juli 1924	6,49
januar 1925	8,43
juli 1925	9,06
januar 1926	9,16
1926. do 1930.	oko 9,13

Agrarna kriza nije pogodila samo srednjaka, koji je imao robne viškove za prodaju, ona je pogodila i bogate seljake koji su upotrebljavali najamnu radnu snagu u većoj meri. Na-

stojeći da teret krize prebace na leđa siromašnih seljaka i poljoprivrednih radnika, oni su snižavali nadnicu a povećavali zelenaške kamate. Iz svih ovih razloga srednje siromašni seljaci, koji su se zadužili u periodu relativno visokih poljoprivrednih cena, zapali su u tešku situaciju kad su morali da otplaćaju te dugove u periodu agrarne krize, kada je pri tome njihovo zaduženje i poresko opterećenje poraslo usled revalorizacije dinara. Propadanju seljaka najviše je doprinela ekonomska politika vladajuće klase. Pored novčane politike na koju smo se već osvrnuli, ovaj se doprinos može pratiti i u drugim oblastima te politike. Težište poreskog sistema ležalo je uglavnom na posrednim porezima, tj. na širokim radnim slojevima, na potrošačima. To se odražavalo na životnom standardu srednjeg i siromašnog seljaka, pošto su porezi umanjivali njihov realni prihod.

Specijalnu ulogu u snižavanju životnog standarda i propadanju srednjih i siromašnih seljaka odigrao je carinski sistem. Carinsku zaštitu industrijskih proizvoda najviše su osećali seljaci, čije se snabdevanje uglavnom sastojalo iz takvih artikala. Kod drugih kategorija potrošača, poljoprivredni proizvodi (prehrana) sačinjavali su veliki deo nabavljene robe, te je sniženje životnog standarda, usled visoke carinske zaštite industrijske robe bilo manje. Kod seljaka industrijska roba, čija je cena podignuta usled postojanja zaštitnih carina, predstavljala je relativno veliki deo njegove robne potrošnje, što znači da je carinska zaštita relativno najviše pogadjala seljake kao potrošače.

Carinska tarifa od 1925. godine predviđala je i izvoznu carinu na pšenicu, kukuruz, stoku i stočne proizvode. Ovaj posredni porez koji je teško pogadjao radnike i siromašne seljake, poskupljujući hranu, snosili su u potpunosti naši robni proizvođači. On je predstavljao sniženje njihovog realnog prihoda, smanjenje njihovog životnog standarda, pošto cene na svetskom tržištu nisu zavisile od ovih carina. Napominjemo da su docnije ove carine bile uglavnom ukinute, što nije popravilo život srednjeg seljaka pošto se svetska agrarna kriza zaoštrila.

Razlika koja je postojala u visini cena industrijskih proizvoda u odnosu na poljoprivredne bila je bitna odlika kapitalističke Jugoslavije. Državna politika povećavala je tu razliku na štetu srednjih seljaka robnih proizvođača. Agrarna reforma, onako kako je bila sprovedena stvorila je posebno povoljne uslove za kapitalistički razvitak u poljoprivredi, za ubranu klasnu diferencijaciju sela i za propadanje starih i novostvorenih srednjačkih i siromašnih seoskih gazdinstava. Pojačanje poreskih tereta usled plaćanja odštete feudalcima i veleposednicima i opšteg porasta rashoda bilo je ogromno. Zemljarina se u periodu 1919-1925. godine upetostručila. Neposredni porezi porasli su od 86 miliona u 1919. godini na 1.774 miliona u 1928. godini tj. za 1.963%. Jednovremeno su državne troškari, takse i carine porasle od 128 na 3.464 miliona, tj. za 2.610%. Ovi porasti mnogostruko prevazilaze opadanje vrednosti novca. (Koje je bilo donekle smanjeno usled revalorizacije dinara). Položaj gazdinstava koja su dobila zemlju agrarnom reformom bio je daleko teži od drugih gazdinstava iste veličine, usled dopunskih tereta koji su se sastojali u nabavci živog i mrtvog inventara i semena, kao i zbog dopunskog opterećenja, npr. plaćanja zakupnine, raznih troškova oko sudjenja i sl.

Porodice siromašnih seljaka i bezzemljaša koje su dobile zemlju, nisu istovremeno dobile i potreban poljoprivredni inventar, alat, stoku i seme, ili kredit i njegovu nabavku, (izuzetak predstavljaju dobrovoljci i kolonisti) zato su se one morale zaduživati.

U mnogim slučajevima u toku izvodjenja agrarne reforme stvarana su sirotinjska gazdinstva sa malo zemlje (uglavnom kod lokalnih interesenata) ili sa neplodnom zemljom (uglavnom kod kolonista na jugu Save i Dunava), koja nisu mogla da se prehrane od tog poseda, što je naročito otežavalo položaj agrarnih korisnika. Pitanje prehrane pogoršavao je kod ovakvih porodica i onako težak položaj novostvorenih gazdinstava. Jednovremeno su putem zakonskih propisa stvoreni dopunski uslovi za koncentrisanje zemlje u rukama buržoazije.

Bogatiji seljaci i gradski špekulanti iskoristili su kolonizaciju time što su kupovali po jeftinoj ceni zemlju onih porodica koje su odlazile. Dobrovoljci - nezemljoradnici koji su dobili zemlju, mogli su odmah da je prodaju, po prenosu vlasništva na njih. Proširenju uslova za kapitalistički razvitak u poljoprivredi doprinelo je i ukidanje kolektivne svojine, tj. razbijanje porodičnih zadruga kod bivših kmetova i beglučara izvršeno 1928. godine.

Položaj seoske sirotinje i poljoprivrednih radnika u Vojvodini bio je pogoršan i time, što su zemlju, koju su dosad oni obradjivali dobila lica koja se do tada nisu bavila zemljoradnjom, čime je smanjen obim zemlje koju su oni mogli da obradjuju odlazeći u najam. Uz to su neki kolonisti živeli kao rentijeri dajući zemlju u napolicu, primenjujući time izrabljivačke metode koje su u lokalnim okvirima često predstavljale pogoršanje u odnosu na prethodno stanje na veleposedima, na kojima ponekad izrabljivanje nije bilo tako veliko i bezobzirno. Zato je u Vojvodini nastalo pogoršanje položaja jednog dela lokalne sirotinje, koji nije dobio zemlju.

Na jugu zemlje nastalo je pogoršanje položaja srednjačkih i siromašnih gazdinstava usled zauzimanja utrina u cilju kolonizacije i dodeljivanja jednog dela ekspropriisane zemlje krupnih feudalnih gospodara kolonistima, čime je sužena baza za rad i opstanak lokalnoj sirotinji.

Usled svega napred izloženog siromašni i srednji seljak zapao je u teško stanje. To su iskoristili gradski i seoski kapitalistički elementi, te je zelenaški kredit cvetao, a pod njegovim teretom seljak je gubio imanje, bilo sopstvenom bilo prinudnom prodajom.

Da bismo bolje shvatili ovu završnu zelenašku fazu u procesu propadanja pojedinih zaduženih seljaka, treba istaći da je 1928. godine zelenaška kamata počinjala sa 24% i pala se do 100, 120 pa i više procenata.

Što se tiče opsega seljačkih dugova oni su već 1928. godine iznosili 5-6 milijardi dinara, od čega je samo na banke, po priznanju ministra poljoprivrede, otpadalo oko 3 milijarde dinara. U vezi sa insolventnošću seljačkih dužnika u vreme agrarne krize, buržoazija je počela da traži načina da obezbedi ova svoja potraživanja intervencijom države i njihovim pretvaranjem u dugoročna konsolidovana dugovanja naplaćivana zajedno sa porezom.

5. Ekonomska emigracija

Seoska sirotinja, bez dovoljno zemlje, prekomerno izrabljivana, opterećena dažbinama, nije se mogla prehraniti na svojoj zemlji. Usled slabog kapitalističkog razvitka zemlje i hronične besposlice, ona nije mogla da nadje zaposlenje. Njen se položaj usled velikog prirodnog porasta i ekonomskog propadanja povezanog za proces klasne diferencijacije sela, stalno pogoršavao. Uz to je ona i bez toga pogoršanja, naročito u pasivnim krajevima bila na ivici gladi, a sa njim u potpuno bezizlaznoj situaciji, ako bi ostala u svome kraju. Zato je ona bila primorana da napušta svoju zemlju, da odlazi u svet, trbuhom za kruhom.

Emigracija se povećavala i usled teških uslova života i rada u zemlji, klasnog i nacionalnog ugnjetavanja, odsustva elementarnih sloboda, progona napredne misli i svakog otpora, krajnjeg uniženja proizvođača i čoveka.

U periodu 1919-1929. godine emigriralo je oko 240 hiljada lica. Ukupan opseg cele emigracije znamo samo za tri poslednje godine, 1927-1929, kada je iznosio u godišnjem proseku 33,5 hiljada.

Mada je obim emigracije bio značajan, on ne izražava u potpunosti sve ono što je gonilo ljude na odlazak u svet, pošto su mogućnosti za useljenje, a u vreme krize i za uposlenje bile jako ograničene, te je obim emigracije dobrim delom zavisio ne samo od prilika u zemlji, već i od onih momenata u inostranstvu. (U periodu 1930-1938. godine emigriralo je 127,3 hiljade lica).

Da bismo dobili predstavu o glavnim oblastima porekla prekomorske emigracije u periodu 1921-1929. godine dajemo sledeći pregled:

Teritorija	Ukupan broj emigranata	Procentualni raspored po teritoriji	Na 100 seljačkih gazdinstava
Srbija i Makedonija	8.630	5,8%	1,2
Vojvodina	36.944	24,9%	17
Crna Gora	1.774	1,2%	3
Hrvatska i Slavonija	55.641	37,6%	15
Dalmacija	22.758	15,4%	
Slovenija	17.013	11,5%	11
Bosna i Hercegovina	5.166	3,5%	1,5
	147.926	100 %	7,9

(Napominjemo da nemamo podataka o teritorijalnom poreklu cele emigracije). Dakle, najbrojnija emigracija dolazila je iz današnje NR Hrvatske i Vojvodine, a procentualno najveći broj emigranata dolazio je iz Vojvodine, današnje NR Hrvatske i Slovenije.

Da bismo dobili predstavu o razlozima ekonomske emigracije (99,6% celokupnog broja prekomorskih emigranata otišao je 1929. godine iz ekonomskih razloga) ukazujemo na sledeće momente kod prekomorske emigracije iz 1929. godine:

Teritorija	Ukupan broj muškaraca koji su otišli	Broj samostalnih lica bez nepokretne imovine, bez obzira na pol	Procentualni odnos lica bez nepokretne imovine prema ukupnom broju otišlih muškaraca
Srbija	814	518	63,6%
Vojvodina	2.791	2.304	82,6%
Crna Gora	138	93	67,4%
Hrvatska i Slavonija	4.410	2.020	63,9%
Dalmacija	2.429	1.648	67,8%
Slovenija	1.028	1.060	103,1%
Bosna i Hercegovina	504	218	43,3%
U k u p n o:	12.114	8.661	71,5%

Mada je ekonomska emigracija obuhvatila i druge kategorije trudbenika, na primer, rudare iz Slovenije, (koji su odlazili uglavnom u evropske države) i sl. ona je u svom najvećem delu ipak predstavljala masovni odlazak seoske sirotinje. To se najbolje vidi iz pregleda zanimanja prekomorskih emigranata iz 1929. godine.

Teritorija	Ukupan broj članova porodice koji pri- vredjuju	Apsolutni broj			Procentualni odnos prema relativnom broju		
		kval. radn.	nekv. radn.	zemljo- radnika	kval. radn.	nekv. radn.	zemljo- radnika
Srbija i							
Makedonija	920	159	126	560	16,6	13,7	60,9
Vojvodina	3.774	406	370	2.893	10,8	9,8	76,7
Crna Gora	156	18	10	124	11,5	6,4	79,5
Hrvatska i Slavonija	5.384	966	649	2.632	17,9	12,1	48,9
Dalmacija	2.801	166	336	2.126	5,9	12	75,9
Slovenija	1.749	271	457	952	15,5	26,2	54,4
Bosna i Hercegovina	545	45	37	455	8,3	6,8	83,5
U k u p n o	15.429	2.125	1.985	10.742	13,8	12,9	69,6

6. Klasna i posedovna struktura poljoprivrede i seljaštva

Proces prodiranja kapitalizma na selo nužno je vodio klasnom raslojavanju seljaka, nekadašnjih kmetova, ekonomskom propadanju seljačkog gazdinstva zasnovanog na vlastitom radu i proizvodnji namenjenoj podmirivanju potreba sopstvene porodice, (bez obzira da li se one podmiruju neposredno sopstvenom proizvodnjom ili posredno preko robe razmene), kao i njegovom izuzetnom pretvaranju u kapitalističko gazdinstvo koje se služi najamnom radnom snagom propalih seljaka. Ovaj proces možemo sagledati na dva načina, bilo praćenjem širenja najma bilo praćenjem izmene vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, koja uslovljavaju taj najam. Najsigurniji način za određivanje klasnih kategorija na selu sastoji se u utvrđivanju upotrebe ili prodaje najamne radne snage, ali, nažalost, ovakvi podaci nedostaju. Zato smo primorani da sagledamo klasnu strukturu sela na posredniji način, kroz veličinu poseda, i to statički, pošto raspolažemo takvim podacima samo za 1931. godinu (kada je stvaranje novih poljoprivrednih gazdinstava agrarnom reformom bilo uglavnom završeno). Ovako posmatranoj društvenoj strukturi u poljoprivredi bivše Jugoslavije uzetoj u celini, treba prići sa dosta rezervi, pošto pojedine kategorije nisu razvrstane po broju članova domaćinstava, pošto nemamo podatke o ~~stagnom~~ ^{stagnom} fondu pojedinih grupa, pošto smo apstrahirali razlike u procentualnom udelu obradive površine i strukturi kultura koje utiču na obim potrebnog rada i sl.

Struktura broja i površine poljoprivrednih gazdinstava u odnosu na njihovu veličinu u hektarima

Grupe gazdinstava po veličini u ha	Broj gazdinstava te grupe	Procentualni udeo grupe u celokupnom broju gazdinstava	Veličina zemlje u 1000 ha koju grupa poseduje	Procentualni udeo grupe u celokupnom zemljištu polj. gazdinstava
0,01-0,50	159,9	8, -	43,4	0,4
0,51-1,00	175,5	8,8	135,8	1,3
1 - 2	337,4	17, -	514,4	4,8
2 - 5	676,2	34,1	2.287,6	21,5
5 - 10	407,2	20,5	2.873,2	27,0
10 - 20	174,1	8,8	2.380,8	22,4
20 - 50	49,2	2,5	1.388,6	13,0
50 -100	5,2	0,3	338,1	3,2
100 -200	1,1	0,1	147,9	1,4
200 -500	0,5	0,0	146,5	1,4
preko 500	0,2	0,0	389,8	3,7
U k u p n o:	1.985,7	100	10.646	100

Napominjemo da je u zemljište jednog gazdinstva, tj. kategoriji gazdinstva, ušla ne samo vlas-tita i uživana zemlja, već i zemlja uzeta u novčani zakup, ili zakup za određeni deo žetve, kao i zemlja obradjivana po drugom pravnom osnovu, što znači, da se među rukovodiocima gaz-dinstava susreću bezzemljaši koji obradjuju tuđu zemlju i lica koja obradjuju zemlju u po-lufeudalnom odnosu.

Mada su kriteriji za određivanje karaktera gazdinstva određene veličine različi-ti u odnosu na razne krajeve, procenat obradive zemlje i strukturu kultura na gazdinstvima tih krajeva, bili smo primorani da ih svedemo u okviru cele zemlje na zajedničke pokazatelje i proseke. Kao takvi, oni su neupotrebljivi za lokalna istraživanja, pošto bi se pret-hodno morali prilagoditi teritorijalnim specifičnostima. Pa ipak, naša orijentaciona šema os-novnih kategorija seljaka izradjena na tim opštim pokazateljima, može se uglavnom primeniti na sve krajeve, uz lokalne korekcije izvršene na osnovu lokalnih proseka. Podjemo li od to-ga da ukupna površina koja dolazi na jedno lice zaposleno u poljoprivredi iznosi 2,1 ha, do-bijamo orijentacioni kriterij za obim potrebne radne snage u poljoprivredi. Polazeći od o-vog merila i od prosečnog broja aktivnih članova samostalnog poljoprivrednog gazdinstva (bez najamne radne snage) 2,32, prava srednjačka gazdinstva imaju u proseku 4,9 ha zemlje. Uzmemo li u obzir preterani rad srednjaka na vlastitom imanju, gazdinstva koja se služe sopstvenom radnom snagom mogla bi da obuhvate u krajnjem slučaju samo dva puta više zemlje, tj. gazdin-stva do 10 ha. Preko te granice prosečno gazdinstvo mora da pribegne upotrebi najamne radne snage.

Polazeći od ovih kriterija, socijalna struktura seoskog stanovništva i poljopri-vrede bivše Jugoslavije obuhvatala je sledeće osnovne grupe:

Prvo, seoske proletere, bezzemljaše, koji su radili kao stalni poljoprivredni rad-nici na tuđim imanjima - momci, kao poljoprivredni nadničari, a delimično kao nekvālifiko-vani radnici - nadničari u gradu. Ovi seoski stanovnici nisu imali nikakvu zemlju i izdrža-vali su se isključivo od prodaje svoje radne snage. U ovu grupu došao bi najveći deo od 472,2 hiljade stalnih poljoprivrednih najamnih radnika (momaka koji stalno rade i poljoprivrednih nadničara, koji rade prosečno 150 dana) koji nisu obuhvaćeni ovim pregledom, jedan deo od 50,5 hiljada gradskih nadničara, kao i deo radnika pečalbara, koji nije kidao veze sa selom i šelio porodicu, pošto nije imao stalno zaposlenje, radio sezonski, ili imao smeštaj na se-lu.

Drugo, siromašne seljake sa malo zemlje, izraziti seoski poluproletarijat koji je posedovao do dva hektara, te prema tome nije mogao da se ishrani od svoje zemlje. Na osnovu ovog pregleda vidimo da je postojalo 671.865 takvih gazdinstava. Na svačko takvo gazdinstvo dolazilo je u proseku 0,28 ili 0,77 ili 1,52 ha.

Vlasnici i članovi ovakvih gazdinstava primorani nuždnom odlazili su stalno ili po-vremeno u najam, zavisno od imovnog stanja. Oni obradjuju tuđu zemlju kao stalni poljopriv-redni nadničari (prosečno 150 dana), sezonski radnici, rade kao nadničari u gradu, zapošlja-vaju se u susednim industrijskim preduzećima ne napuštajući selo i zemlju, odlaze u sezonsku pečalbu, vraćajući se povremeno kući, i bave se raznim drugim dopunskim zanimanjima. Sezon-ski rad u poljoprivredi nije mogao da podmiri potrebe ovakvih gazdinstava, usled njegove kratkotrajnosti. Prosečno zaposlenje sezonskih poljoprivrednih radnika ne traje duže od 40-50 dana, pretežno u vreme žetve i branja kukuruza, zato ovakav rad na bogatijim imanjima ne pokriva potrebe za zaradom brojne seoske sirotinje.

Treće, siromašnije srednjake koji su posedovali od 2-5 ha. Jednim svojim delom o-ni nisu mogli da se ishrane od svoje ili zakupljene zemlje, pošto je prosečno samostalno po-ljoprivredno domaćinstvo brojalo (bez najamnih radnika) 4,9 članova, a prosečna površina o-vakvih gazdinstava iznosila je samo 3,38 ha, tj. 0,69 ha po članu. Uzmemo li u obzir da je u Jugoslaviji na jedno lice koje živi od poljoprivrede dolazilo oko 1 ha, da na jednog stano-

vnika čitave zemlje dolazi 0,76 ha površine poljoprivrednih gazdinstava, a da su izvozni robni viškovi pokrivali druge potrebe i obaveze, vidimo da jedan deo gazdinstava ove najbrojnije grupe seljaka nije mogao opstati od sopstvene proizvodnje. Ovakvi seljaci morali su da traže dopunske prihode. Siromašniji su povremeno radili pod najam, naročito za yreme sezone. Kod imućnijih gazdinstava ove grupe pojavljivali su se manji robni viškovi. Robni su viškovi bili veći jedino kod monokulturnih gazdinstava.

Četvrto, su bili izraziti srednjaci koji su imali 5-10 hektara. Oni su se ishranjivali sa svoje zemlje, obradljivane vlastitom radnom snagom. Ovi seljaci nisu išli u najam ali su se ponekad bavili dopunskim zanimanjima. Ova brojna grupa seljaka bila je uglavnom sastavljena iz malih proizvođača koji su imali robne viškove, nešto veće u rodinim godinama i kod bogatijih srednjaka sa 8-10 hektara, a značajne kod monokulturnih proizvođača. Bogatiji srednjaci imali su u najam sezonsku radnu snagu a koristili su poljoprivredne nadničare ~~u toku godine~~ *u toku godine.*

Peto, su bili bogati seljaci koji su imali 10-20 hektara. Njihova proizvodnja nosi izrazito robni karakter. Oni su redovno upoštivali najamnu radnu snagu i spadali u seoske eksploatatore - kulake. Izuzetak je predstavljalo samo po koje mnogoljudno seosko gazdinstvo, pošto se uprkos veličine oslanjalo na sopstvenu ranu snagu. Ova prilično brojna grupa 174 hiljade gazdinstava, predstavljala je masovnu osnovu kulaka, neiscrpan rezervoar iz čijih su redova izrastali krupni kapitalisti. Među njima srećemo brojne vlasnike seoskih kafana, dućana i vodenica, manje zeleniše i sl.

Šesto, su bila gazdinstva preko 20 hektara koja su nosila izrazito kapitalistički karakter, kod kojih je upotreba najamne radne snage dominantna odlika. Oni često poseduju veće vodenice, mlinove, vršalice i sl. predstavljaju krupne lihvarke. Značajniji među njima, u koje spadaju i veleposednici, posedovali su i industrijska preduzeća za preradu poljoprivrednih proizvoda. Da bismo dobili predstavu kakve je veleposede sačuvala agrarna reforma podvlačimo da 208 poseda od preko 500 ha imaju prosečnu veličinu od 1.874,1 ha.

Pogledamo li samo poljoprivredna gazdinstva, tj. ona domaćinstva koja su imala nešto zemlje, vidimo da je na 671,9 hiljada siromašnih gazdinstava do 2 ha, tj. na 1/3 (33,8%) svih gazdinstava dolazilo 693,5 hiljada hektara zemlje (6,5%); da je na 1.083,5 hiljada srednjačkih gazdinstava u širem smislu, od 2-10 ha (54,5%) dolazilo 5.160,7 hiljada hektara (48,5%); da je na 174,1 hiljada bogatih seljačkih gazdinstava, od 10-20 ha (8,8%) dolazilo 2.380,8 hiljada hektara (22,4%); dok je na 56,271 izrazito kapitalističkih i veleposedničkih gazdinstava, sa preko 20 ha (2,9%), dolazilo 2.410,9 hiljada hektara (22,6%). Samo 1.801 gazdinstvo sa preko 100 hektara (ispod 1%) imali su gotovo isto toliko zemlje (693,2 hiljade ha (6,43%) koliko su imali (6,51%) 672 hiljade najsiromašnijih gazdinstava sa poseodom do 2 ha (33,8%) koji nisu imali dovoljno zemlje za vlastito održavanje.

Osvrnimo se na društveno ekonomsku ulogu kapitalističkog sektora u poljoprivredi. Mada su srednji i siromašni poljoprivrednici bili najbrojniji, pošto je na njih otpadalo 78,4% svih poljoprivrednih gazdinstava, (ako uzmemo u obzir i seoske proletere, dobijamo da je na srednje i siromašne seljake otpadalo oko 90% svih seljaka), ipak je kapitalistički sektor i u poljoprivredi bio odlučujući sektor u društvenom pogledu.

Poljoprivredna gazdinstva sa preko 10 ha posedovala su 4.791,7 hiljada ha, tj. 45% ukupne površine. To je bila osnova za masovnu upotrebu najamne radne snage u poljoprivredi, za povremeno ili stalno eksploatisanje siromašnih seljaka i bezzemljaša. Fond seoske najamne radne snage obuhvatao je 472,2 hiljade poljoprivrednih radnika i 671,9 hiljada siromašnih seljaka, vlasnika gazdinstava do 2 ha, tj. sa aktivnim članovima gazdinstava poslednjih i jednog dela siromašnijih srednjaka, vlasnika zemlje od 2-5 ha ili aktivnih članova njihovih gazdinstava, 1,4-1,5 miliona lica, koja su stalno ili povremeno radila pod najam

u poljoprivredi, industriji i sl. Dodamo li izdržavana lica vidimo da je oko 5,8 miliona lica, tj. preko polovine svog seoskog stanovništva živelo u potpunosti ili delimično od najamnog rada, tj. od rada na kapitalističkom sektoru poljoprivrede, ili od rada u industriji, građevinarstvu i sl.

Između ove dve grupe, seoskih eksploatatora (veleposednika i kulaka - sa članovima porodice oko 1,1 miliona lica) i eksploatisanih (seoskih proletera i poluproletera) nalazila se brojna grupa srednjaka koja je obuhvatala oko 750 hiljada gazdinstava, tj. sa članovima porodice oko 3,7 miliona lica, od čega je oko 2 miliona otpadalo na gazdinstva od 5-10 ha, ostatak uglavnom na gazdinstva od 3,5-5 ha, kao i na po koje intenzivno gazdinstvo od 2-3,5 ha ili gazdinstvo preko 10 ha sa brojnim domaćinstvom. Uprkos svoje brojnosti sektor srednjaka koji je bio u neku ruku društveno izolovan, pošto se oslanjao na vlastitu radnu snagu, nije imao onu društvenu ulogu, koju je imao relativno malobrojni sektor kapitalističkih gazdinstava na kojima je povremeno ili stalno radio znatan deo seoskih proletera i siromašnih seljaka, od koga je povremeno ili stalno živio znatan deo seoskog proletarizovanog stanovništva.

Problem se postavlja na sličan način u pogledu tržišne uloge kapitalističkog sektora. Mada su srednjačka gazdinstva široko uzeta raspolagala sa oko 1/3 svih površina, oni su imali ograničene viškove usled ogromnog broja članova koje su prehranjivali. Pogledamo li samo izrazito srednjačka gazdinstva, tj. grupu od 5-10 hektara, vidimo da su oni imali u proseku 7,1 hektar po gazdinstvu, što predstavlja po članu 1,446 ha. Uzmemo li u obzir da na jednog stanovnika čitave zemlje dolazi 0,764 ha, a da se od toga 5,08% ima odbiti na račun izvoza, dobijamo da je za prehranu jednog lica u zemlji bilo potrebno 0,725 ha, što znači da je tržišni višak proizvoda ove kategorije gazdinstava dolazio sa 0,72 ha površine. Uzmemo li pri tome u obzir i nešto imućnija gazdinstva u grupi od 2-5 hektara, koja si raspolagala sa mnogo manje zemlje, robni viškovi kod svih srednjačkih gazdinstava dolazili bi u grubom proračunu samo sa oko 0,6 ha po članu gazdinstva, tj. ukupno sa oko 2,2 miliona hektara. Ti viškovi u gazdinstvima preko 10 hektara dolazili su sa 3,3 ha po članu gazdinstva tj. sa ukupno oko 3,8 miliona hektara.

Da bismo ocenili mesto i ulogu kapitalističkog sektora u poljoprivredi, treba imati u vidu sve ove elemente, tj. da je on učestvovao u proizvodnji sa 45%, da je od njega uglavnom zavisila seoska sirotinja u pogledu uposlenja, da je on učestvovao sa 63% u robnim viškovima, tj. da je gospodario u poljoprivredi. Vladavina kapitala na selu izražava se ne samo u njegovoj odlučujućoj ulozi u proizvodnji i ponudi poljoprivrednih proizvoda, već i u ogromnoj zavisnosti srednjeg i siromašnog seljaka prema kulacima, koja je počivala na njihovom monopolističkom posedovanju sredstava za proizvodnju u odnosu na ogromnu ponudu poljoprivredne najamne radne snage, na odlučujućoj ulozi trgovačkog kapitala u otkupu poljoprivrednih proizvoda srednjačkih gazdinstava, na činjenici da su seoski i gradski kapitalistički elementi držali u svojim rukama sitnog i srednjeg seljaka preko seljačkih dugova koji su dostizali 7 milijardi dinara, na monopolu nad seoskom i gradskom prodajnom trgovinom (koji su potrošačke zadruge mogle da smanje ali ne i da ukinu), na neposrednoj ekonomskoj zavisnosti koja je postojala u odnosu na krupna gazdinstva usled nedostatka stoke i inventara kod seoske sirotinje, na odlučujućoj reči, koji su kulaci imali u opštinskim odborima, itd.

Da bismo dobili konkretniju predstavu o ekonomskim prilikama gazdinstava različite veličine raspodelili smo dohodak od poljoprivrede iz 1931. godine srazmerno učešću pojedinih kategorija gazdinstava u oranicama, baštama, vinogradima i voćnjacima.

Kategorija gazdinstava	Ukupni godišnji poljoprivredni dohodak (biljna proizvodnja) u mil.	Procentualni udeo u poljoprivrednom dohotku	Poljoprivredni godišnji dohodak na jedno gazdinstvo u din.
0,01-0,50	55,1	0,6	347
0,51-1	147,1	1,6	838

1 - 2	569,8	6,2	1.689
2 - 5	2.297,8	25,0	3.398
5 - 10	2.637,8	28,7	6.477
10 - 20	1.976,1	21,5	11.353
20 - 50	1.038,6	11,3	21.061
50 - 100	229,8	2,5	44.569
100 - 200	91,9	1,0	83.621
200 - 500	82,9	0,9	167.429
preko 500	82,9	0,9	397.596

(Napominjemo da smo iz gornjeg pregleda apstrahirali razliku u kvalitetu zemljišta, izboru kulture, tehničkoj snabdevenosti rada, intenzivnosti rada, radnom karakteru proizvodnje i sl., kod bogatijih i siromašnijih poljoprivrednih gazdinstava).

Ovaj je odnos u stvari nešto ~~ublažen~~ pošto siromašnija gazdinstva imaju relativno više stoke, oranica i voćnjaka u odnosu na jedinicu površine, a naročito vinograda i bašta, a krupnija gazdinstva imaju više šume i pašnjaka čiji dohodak nije obuhvaćen ovim pregledom. Zato ovaj pregled ne daje realnu sliku o stvarnom dohotku, već jedino orijentacionu sliku velikih ekonomskih razlika koje postoje između gazdinstva različite kategorije. Pri tome moramo voditi računa o velikim teritorijalnim razlikama koje su postojale u Jugoslaviji. Dugogodišnji ministar poljoprivrede bivše Jugoslavije dr Frangeš izračunao je da u Hercegovini, Dalmaciji i Lici dnevni dohodak prosečnih seljačkih gazdinstava u tim krajevima, obuhvatajući sve njihove proizvode, iznosi po glavi njihovih članova 1 dinar. (U okviru cele Jugoslavije prosečni dnevni dohodak od svih grana poljoprivrede iznosio je 1928. godine po jednom seoskom stanovniku 9,5 dinara). Iz iznesenih podataka jasno se vidi kolika je bila glad za zemljom kod siromašnog seljaka, kakav su društveni zločini izvršili vlastodršci sabotirajući deobu veleposedničke zemlje u uslovima postojanja individualističkog seljačkog gazdinstva, u uslovima kada seoska sirotinja nije mogla da nadje zaposlenja u industriji, usled zaostalosti zemlje u kapitalističkom razvitku.

Uporedimo li broj samostalnih vlasnika i zakupaca u 1921. i 1931. godini, vidimo da je njihov broj porastao u tom periodu za 210,2 hiljade, tj. za 13,5 procenata i dostigao 1.766,6 hiljada, što u stvari daje rezultat dva kontradiktorna procesa, deljenja veleposeda i kolonizacije na državnoj zemlji, na jednoj strani, propadanja srednjeg i siromašnog seljaka, na drugoj strani, (u stvari, porast je manji, pošto je 1921. godine iz popisa izostavljeno oko 300.000 lica, pretežno poljoprivrednika, u Banatu i Primorju). Pri tome treba naglasiti da proletarizovani seljaci najčešće zadržavaju nešto zemlje, da postaju poluproleter, da su retki slučajevi da oni u potpunosti ostaju bez nje. Struktura industrijskog radništva u kome dominiraju poluproletarizovani seljaci potvrđuje ovaj naš zaključak.

Činjenica da je u okviru stanovništva razvrstanog po glavnom zanimanju postojalo 1.766,6 hiljada samostalnih poljopriv. vlasnika i zakupaca, a da je u Jugoslaviji bilo 1.985,7 hiljada poljoprivrednih gazdinstava, pokazuje da je postojalo 219,1 hiljada poljoprivrednih imanja koja su bila u rukama lica koja su imala glavno zanimanje na drugoj strani. Smatramo da najveći deo takvih gazdinstava otpada na poluproletarizovane seljake - radnike, a da među ostale dolaze sitne zanatlije, gradske gazde, činovnici i sl. U statistici se izričito podvlači da 175,4 hiljade gazdinstava, tj. 8,8% svih poljoprivrednih gazdinstava predstavljaju u stvari poljoprivredno gazdovanje kao sporedno zanimanje. (Ostalih 44 hiljade poljoprivrednih gazdinstava verovatno pripadaju licima čije je glavno zanimanje u poljoprivredi, ali to nije samostalno gazdovanje, tj. pripadaju poljoprivrednim radnicima ili licima koja se izdržavaju od poljoprivrede).

Od poslednjeg ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava kao sporednog zanimanja 153,9 hiljada, tj. 87,7% otpada na gazdinstva do 5 hektara.

Poljoprivredna gazdinstva kao sporedno zanimanje najčešće nalazimo kod siromašnih seljačkih gazdinstava do 2 ha, kod poluproletarijata, koji se prihvatao drugih zanimanja, go-njen nuždom, ali se ono pojavljuje u visokom procentu i kod gazdinstava preko 50 hektara, pošto su njihovi vlasnici postajali po glavnom zanimanju industrijalci, trgovci na veliko, ban-kari i slično.

Kategorija gazdin- stva u hektarima	Procentualni udeo poljoprivred- nog gazdinstva kao sporednog za- nimanja u ukupnom broju poljopri- vrednih gazdinstava.
0,01 - 0,5	34,2
0,51 - 1	17,7
1 - 2	10
2 - 5	5
5 - 10	3
10 - 20	3
20 - 50	4
50 - 100	18
100- 200	22
200- 500	28
preko 500	38

Pojava poljoprivrednog gazdinstva kao sporednog zanimanja kod grupa od 2-50 ha, ima drugi društveni smisao, mada i tu ima domaćinstava koja usled velikog broja članova spadaju u poluproletarijat. Medju njima susrećemo pretežno poljoprivredna imanja zanatlija i činovni-ka koji su ih nasledili od očeva, i imanja gradskih gazda, sveštenika, trgovaca, krupnih za-natlija i sl.

J. Položaj radničke klase

1. Period revolucionarnog poleta

U periodu koji je neposredno sledio prvom svetskom ratu, na položaj radničke klase znatno su uticale tri osnovne grupe problema. Prvo, opšte pogoršanje uslova rada nastalo u vreme rata; drugo, znatna oštećenja sredstava za proizvodnju i zastoj industrijske proizvod-nje uopšte i besposlica; treće, oskudica, skupoća i sniženje životnog standarda.

Osvrnimo se detaljnije na ove tri osnovne grupe radničkih briga.

Opšte pogoršanje uslova života i rada nastalo u uslovima rata uopšte, a u nekim kra-jevima i u uslovima okupacije, tolerisano u ratnom periodu, usled postojanja prekog stanja, terora, mobilizacije klasno svesnog dela radničke klase i sl., postalo je nepodnošljivo po za-vršetku rata, u mirnodopskim uslovima. Ono je bilo naročito nesnosno za borce koji su se vra-ćali sa fronta, koji nisu prisustvovali procesu tog pogoršanja, koji su ranije radili pod sa-svim drugim uslovima.

Pogoršanje uslova rada manifestovalo se na primer u dugom radnom vremenu koje je često iznosilo 14-16 sati. Naročito je bio težak položaj omladine i žena. U 20 mesta u Srbi-ji i Makedoniji bio je 871 učenik u privredi, od čega je 64,5% bilo ispod zakonske granice od 14 godina, a 16,9% ispod 10 godina. Od celog broja učenika 16,5% je radilo 8-10 sati, 29,5% 10-12 sati, 10,3% od 12-14 sati, 28,8% od 14-16 sati, a 14,5% neograničeno vreme, 52,6% radi-lo je nedeljom, a svega 13,9% je primalo platu od 20-40 dinara mesečno. (Ova plata pretvore-

na u hleb po tadašnjim cenama iznosi 12,5 - 25 kg. hleba).

Jedan od najneobičnijih zaostataka iz ratnog perioda bila je posleratna upotreba radnika - kulučara, koje je okupator prinudno doveo u pojedine fabrike. Neki poslodavci koristili su te iste kulučare i posle završetka rata, u nekim slučajevima čak i do juna 1919. godine, (na primer fabrika šećera na Čukarici), odbijajući isplatu njihove nadnice, tražeći od njih da rade pod uslovima kao i za vreme okupacije. Poslodavci su popustili, i isplatili ove radnike tek posle energičnih intervencija radničkih organizacija.

Zadržimo se na pitanju besposlice, Ratna oštećenja i dotrajalost sredstava za proizvodnju, saobraćajne teškoće, oskudica u uglju i sirovinama, sve je to sprečavalo i ometao obnovu industrijske proizvodnje, uslovljavalo veliku besposlicu. Pitanje zaposlenja pojavljivalo se kao osnovno pitanje industrijskih radnika. Ono je bilo naročito aktuelno kod demobilisanih, pošto su njihova radna mesta u industriji već bila popunjena drugim radnicima, ženama, omladinom i slično. Podaci o predratnim preduzećima koja nisu obnovila rad ukazuju na veliki opseg besposlice. Tako npr. od 22 predratne beogradske štamparije, samo 5 su bile u radu 1919. godine. U naročito teškoj situaciji bile su hiljade srbijanskih rudara, okupljenih u rudarskim kolonijama, u kojima je rad u rudniku bila jedina privredna aktivnost i izvor prihoda, čija preduzeća nisu radila usled uništenja saobraćaja na kraju rata. Velika nezaposlenost postojala je i medju poljoprivrednim radnicima u Vojvodini, koji su ranijih godina odlazili da rade na veleposedima na teritoriji nove mađarske države. Besposlica je postojala u to vreme ne samo zbog svih teškoća koje su sprečavale i onemogućavale obnovu industrijske proizvodnje, njeno normalno funkcionisanje i korišćenje postojećih kapaciteta, već i zato što su kapitalisti preneli težište svoje aktivnosti sa proizvodnje i realizacije proizvoda, na čistu špekulaciju. Tako npr. beogradski fabrikant čokolade i bonbona Šonda, koji je dobio dozvolu za uvoz 10 vagona šećera, prodavao ga je na tržištu, umesto da obnovi preduzeće i preradjuje ovaj šećer. Opseg ukupne nezaposlenosti u pojedinim mestima bio je ogroman. U rezoluciji zбора zagrebačkog organizovanog radništva od 11.7. 1920. godine ističe se da je broj besposlenih radnika u maju bio kod fabričkih radnika 47%, kod gradjevinskih radnika 68%.

Predjimo na pitanje skupoće niskih nadnica i životnog standarda radničke klase. Opšta iscrpljenost materijalnih rezervi kod trudbenika, oštra oskudica u hrani, odeći i obući kod svih slojeva gradskog življa specijalno kod radnika i sirotinje, smanjena proizvodnja, pojačane špekulacije, buržoazije, koja je dizala cene i izvozila deficitnu hranu, novčana inflacija i sl., postavljali su u prvi plan pitanje nadnice i njene nedovoljne visine, pitanje životnog standarda. Ovo se pitanje oštro postavljalo kod zanatskih radnika, malih činovnika, saobraćajaca, gradjevinskih radnika (koji su radili na obnovi razorenog saobraćaja, preduzeća, zgrada i sl.) i drugih trudbenika. Čim bi se besposleni radnik uključio u proizvodnju, ovo opšte pitanje radnog naroda postajalo je i za njega centralno pitanje. Posleratna skupoća, tj. pad životnog standarda radničke klase izazvan velikim porastom tržišnih cena bio je uslovljen različitim momentima, ali su na prvom mestu stajali smanjenje realne najamnine u ratnom periodu, smanjenje poljoprivredne proizvodnje, špekulacija buržoazije i inflacija.

Poljoprivredna proizvodnja bila je smanjena u toku rata u svim delovima naše države uglavnom usled masovne mobilizacije radne snage. Pa ipak, na bivšim austro ugarskim teritorijama ona je brzo normalizovana, što nije bio slučaj sa oblastima okupiranim u toku rata, gde je razaranje proizvodnih snaga imalo najveći obim. Smanjenje proizvodnje hrane u Srbiji i Makedoniji nastalo usled ratnih razaranja iznosilo je 30-40%. Ovo se smanjenje moralo odraziti na opšte zemaljske i lokalne cene hrane, tj. na standard gradske i seoske sirotinje, specijalno radništva, sitnog činovništva i malih zanatlija, koji nisu ni delimično podmirivali potrebe u hrani sopstvenom proizvodnjom, ili prihodima u naturi, a raspolagali su jako ograničenim novčanim sredstvima. Uz to je došla neobuzdana špekulacija

od strane kapitalista, koji su koristili teškoće u snabdevanju, nastale usled prekida saobraćaja, poremećene poljoprivredne i industrijske proizvodnje, nestajanja magacinskih rezervi, odsustva uvoza, velikih potreba stanovništva nastalih usled ratne materijalne iscrpljenosti itd. Špekulacija je bila omogućena i legalizirana odlukama vlasti, koje su u ovo teško vreme, kada je vladala najoštrija oskudica u robi i fizički opstanak radnog naroda bio u pitanju ukinule sva postojeća ograničenja prometa robe, koja su u toku rata obezbeđivala snabdevanje, i zavele slobodnu trgovinu. Ova sloboda pljačke naroda zavedena je odmah po okončanju rata od strane privremenih pokrajinskih vlada. Uskoro zatim nastalo je takvo očajno stanje, da su i same vlasti bile primorane da uvedu neka ograničenja, što je samo izazvalo pojavu korupcije organa vlasti od strane špekulanata, ali nije umanjivalo samu špekulaciju. U toj situaciji radnička klasa je tražila ukidanje slobodne trgovine. Ovaj zahtev nalazimo npr. u rezoluciji skupštine Sindikalnog vijeća u Zagrebu, prihvaćenoj 9. oktobra 1919. godine.

Oskudica u hrani je rasla a cene skakale, naročito usled legalnog i ilegalnog izvoza hrane od strane trgovaca, usled podizanja domaćih cena hrane na nivo monopolističkih cena koje su postojale za poljoprivredne proizvode u industrijski razvijenim (najčešće u ratu pobedjenim) zemljama srednje Evrope, koje se nisu mogle prehraniti od vlastite poljoprivredne proizvodnje.

Porast cena nije bio samo proizvod špekulacije, jednovremeno sa njom nastao je i pad vrednosti novca usled inflacije, i cene su zato rasle vrtoglavom brzinom. Da bismo dobili predstavu o brzom opadanju vrednosti dinara dajemo kretanje tečaja funte u Beogradu.

U Beogradu

VI 1919. godine	51,40
VII "	53,00
VIII "	60,90
IX "	71,32
X "	79,25
XI "	92,50
XII "	91,95
I 1920. godine	101,13
II "	112,64
III "	160,56
IV "	171,80
V "	135,92
VI "	74,51
VII "	60,75
VIII "	86,26
IX "	99,37
X "	115,30
XI "	122,54
XII "	127,33

(Promene kursa sredinom 1920. godine nastale su usled intervencije ministra finansija na deviznom tržištu i špekulacije u vezi dobre žetve koja je otvarala perspektivu velikog izvoza).

Pad vrednosti krune bio je još vrtoglaviji, pošto je u Austriji postojala velika inflacija, te je došlo do masovnog krijumčarenja novoštampanih krunskih novčanica, a kasnije i falsifikovanje žigova kojim su novčanice sa naše teritorije bile označene. Špekulanti koji su ih ubacivali u našu zemlju ostvarivali su basnoslovne zarade na razlici u kupovnoj moći. Kupovna snaga krune koja je u vreme stvaranja nove države bila jednaka dinaru, naglo

je padala. Službeni odnos krune prema dinaru koji je u početku bio 2:1 stalno je pogoršavan, te je zamena izvršena po odnosu 4:1.

Položaj trudbenika koji su živeli od novčane zarade pogoršavali su i drugi momenti koji su smanjivali njegovu i onako malu kupovnu moć, ili je potpuno uništavali. Državni službenici i radnici nisu primali plate po više meseci. Tako npr. u proleće 1919. godine železničari u Požarevcu štrajkovali su zato što 5 meseci nisu primili platu.

Oduzimanje 20% krunskih novčanica izvršeno u jesen 1919. godine prilikom njihovog markiranja, pri čemu nije pravljena nikakva razlika između kapitalista i eksploatisanih radnika, teško je pogodilo radničku klasu, koja nije imala nikakve veze sa krijumčarenjem hrane u inostranstvu i ilegalnim uvozom krunskih novčanica, koji su i bez tog umanjenja jedva održavali svoj život u periodu oskudice i inflacije. Tome treba dodati nerešeno invalidsko pitanje, koje je znatno opterećivalo radničku klasu, pošto su radničke porodice morale same da snose troškove izdržavanja invalida. Ekonomska politika vladajuće klase uopšte, špekulacija buržoazije napose i skupoća koja je usled takve aktivnosti ne samo održavana već i povećana, znatno su snizili životni standard radničke klase, pošto su nadnice jako zaostajale za cenama. Koliko je pitanje ishrane bilo aktuelno vidimo po tome da je novostvorena partija komunista (SRPJ) donela u aprilu 1919. godine u svoj praktični akcioni program i zahtev, "radi obezbeđenja ishrane švega naroda i nacionalizovanja celokupne uvozne i izvozne trgovine stvoriti državnu ili komunalnu autonomnu organizaciju ishrane koju će sprovesti odbori izabrani od strane radničkih, poslodavačkih i kooperativnih organizacija, s pravom prinudnog otкупа i konfiskacije svih životnih potreba i njihove podelu preko kooperativnih i drugih nekapitalističkih udruženja". Slični se zahtevi ponavljaju u mnogim drugim rezolucijama radničkih organizacija i zborova u 1919. i 1920. godini. Minimalne dnevne životne potrebe porodice od četiri člana (samo hrana, drva i osvetljenje - bez stana, odela i dr.) iznosile su juna 1919. godine 57,90 kruna, a u fabrici šećera na Čukarici u julu te godine stručni radnici imali su nadnicu od 20-25 kruna, a radnice samo 10-14 kruna.

U slučaju kada je neki rudnik dobijao za svoje potrebe radnu snagu iz vojske (demobilizacija rudara upućivanih u određene rudnike), nadnice su bile mnogo niže, pošto su otpušteni radnici slati u komandu. U tim slučajevima nadnice su iznosile 5-7 dinara, mada je u to vreme, u januaru 1920. godine, minimalna nadnica u državnim ugljenokopima iznosila 12 dinara. U tim uslovima radnici su bili primorani da traže prekovremeni rad, da bi time povećali svoju nadnicu i održali se u životu.

Snizanju životnog standarda radničke klase doprinelo je i pogoršanje, dotrajalost i ruiniranost stambenog fonda, koji su zaoštrili ovo pitanje u celoj zemlji, a naročito kod slabo gradjenih radničkih stanova i u krajevima gde je bilo porušenih zgrada. Ovo je pitanje bilo naročito zaoštreno na teritorijama bivše Austro-ugarske monarhije u industrijskim centrima koji su se razvili za vreme rata, gde su u to vreme radnici smeštani u potpuno nemogućim uslovima.

Celokupna napred izložena situacija uslovlila je zaoštrenost klasnih odnosa, porast radničkog pokreta.

Rat nije samo pogoršao uslove života i rada, on je u mnogim slučajevima probudio klasnu svest kod radnika, uslovio porast njegove borbenosti. Tome je znatno doprinela ratno-huškačka politika buržoazije, njeno izvlačenje sa fronta, špekulacije i liferacije na kojima je ona zaradjivala dok su drugi ginuli, a naročito idejni uticaj Oktobarske revolucije i njen odjek na frontu i u pozadini. Posle višegodišnjih ratovanja radnici nisu mogli da snose krajnje izrabljivanje i uniženje čoveka. Oni koji su izvojevali pobedu na frontu, koji su vodili borbu za rušenje Austro-ugarske monarhije i prisustvovali propasti njene sile, nisu mogli da trpe jaram gazda i gazdica. Iz svih tih razloga radnički pokret nužno je ušao u fazu

te odredbu, da se zapošljavanje vrši samo preko sindikalnih podružnica

Zadržimo se na pitanju zakonske zaštite radnika i pomoćnih radničkih službi i ustanova. Revolucionarni sindikati nisu samo vodili tarifne borbe, oni su isticali zahteva za uvođenje zaštitnog radničkog zakonodavstva, u bivšim austro-ugarskim teritorijama (Napominjemo da su u Srbiji ostali na snazi propisi o zaštiti rada sadržani u Zakonu o radnjama iz 1910. godine). Pitanje zaštite rada postavljalo se naročito oštro u pogledu stanja radionica, tehničke zaštite i sl. pošto su postrojenja bila dotrajala a zgrade bile jako ruinirane u toku rata. Dok su se za pitanje radnog vremena, nadnica, odnosa poslodavaca i sl. borili sami radnici okupljeni u sindikalne organizacije, ova su pitanja bila zanemarena, mada su postojali nadležni organi. Zato je broj nesreća i obolenja usled rđavih higijenskih prilika bio vrlo veliki. Prema nepotpunim podacima inspekcije rada u periodu 1919-1921. godine bilo je 4.215 na radu osakaćenih i 262 poginula radnika. Naredba koju je Ministarstvo socijalne politike (Odsek za Banat, Bačku i Baranju) donelo jula 1919. godine, zastrašeno revolucionarnim raspoloženjem bezzemljaša, u kojoj se predviđja izvesna zaštita poljoprivrednih radnika (upotreba vršalica samo u slučaju uposlenja svih poljoprivrednih radnika, zabrana rada bremenitih žena, svodjenje upotrebe dečje radne snage na minimum, zabrana upotrebe poljoprivrednih radnika iz drugih krajeva sve dok se ne zaposle mesni radnici, stvaranje izbornih mirovinskih odbora za sporove sa poslodavcima i sl. i uvodi minimalna nadnica od 30 kruna, naišla je na veliki otpor krupnih zemljoposjednika - poslodavaca, uprkos svoje nepreciznosti u najvećem delu odredbi. Kasnije, sa stabilizacijom klasne vladavine, vlada je malo po malo poništila gotovo sve ove ustupke. Tako npr., dozvoljeno je zapošljavanje bremenitih radnica (što su tražili zemljoposjednici), izborni mirovinski odbori su zamenjeni odborima naimenovanim od sreskih načelnika, ovakvi odbori utvrđuju minimalne nadnice itd.

Što se tiče drugih radničkih ustanova i službi treba naglasiti da je izvesno socijalno osiguranje postojalo gotovo u svim oblastima, mada nije obuhvatalo sve radnike, npr. poljoprivredne, i bilo jako manjkavo i delimično. Dopunske krparije prihvaćene u periodu revolucionarnog pritiska od različitih vlasti nisu temeljito izmenile, poboljšale ni sredile ovo pitanje. Radnička komora, kao predstavništvo cele radničke klase pred državnim organima, postojala je samo u Srbiji.

Pošto vlada nije želela ili nije bila u stanju da reši tada osnovna pitanja položaja radničke klase, pitanje obezbedjenja posla, životnog standarda, tj. prehrane radničke klase, ona je počela da stvara javne berze rada koje omogućavaju lakše zaposlenje i da obećava osnivanje drugih radničkih ustanova i službi. Nikada se tako mnogo nije obećavalo radničkoj klasi kao u tome periodu revolucionarnog poleta. Berza rada, kao javna služba besplatnog posredovanja u zaposlenju, osnovana je bila samo u Beogradu, u aprilu 1919. godine, mada je pripremano i njene uvođenje u ostalim delovima zemlje.

Da bismo shvatili borbe i uspehe koje je radnička klasa postigla u periodu 1919-1920. godine, treba se osvrnuti na stanje one organizovane snage koja ih je izborila. Revolucionarna sindikalna centrala stvorena na sindikalnom kongresu ujedinjenja u aprilu 1919. godine, Centralno Radničko Sindikalno Veće Jugoslavije, CRSVJ, ne samo da je okupilo većinu sindikalno organizovanih radnika u zemlji, sa izuzetkom slovenačkih sindikata, jednog dela članova hrvatskog sindikalnog saveza, Općeg Radničkog Saveza za Hrvatsku i Sloveniju, ORS-a, i nekih manjih socijal patriotski orijentiranih sindikalnih organizacija u Vojvodini i Bosni, već je za najkraće vreme dobila veliku snagu. Mada je stvarno ujedinjenje sindikalnih saveza tek predstojalo, mada je štrajkaški pokret počeo da buja još pre ujedinjenja pod snažnim uticajem levičarsko orijentiranih elemenata, on je dobio veliki obim i značaj tek posle kongresa sindikalnog ujedinjenja, pod uticajem CRSVJ i komunističke partije (SRPJ/k) koji su bili tesno povezani.

U periodu punog revolucionarnog poleta radnici su učestvovali u nekoliko hiljada tarifnih pokreta i sklapali na stotine kolektivnih ugovora. Tako npr. u izveštaju podnetom na

godišnjoj skupštini ORS-a u septembru 1919. godine, na kojoj su bili okupljeni i desničarski socijal patriotski elementi i komunisti, pominje se da je u toku godine vodjeno 1200 pokreta i provedeno 290 kolektivnih ugovora. U Srbiji je od aprila 1919. do kraja 1920. godine bio 121 štrajk.

Radikalne izmene u snazi sindikalnih saveza, pristupanje svih sindikalno organizovanih radnika Srbije, Dalmacije i Makedonije, kao i najvećeg dela sindikata Bosne i Hercegovine novom centralnom rukovodstvu, zamašan prelaz radnika i podružnica iz socijal patriotskih sindikata u Hrvatskoj, Vojvodini i Bosni u redove revolucionarnih sindikata, (tako npr., ORS je spao u zimu 1919-1920. godine na 3,5 hiljada članova), masovni priliv novih članova, sve je to dovelo do takve situacije da su krajem 1919. godine u zemlji postojale samo dve značajne organizovane sindikalne snage, revolucionarni CRSVJ i većina sindikata Slovenije grupisani oko strokovne komisije za Sloveniju (železničari i kelneri prišli su CRSVJ-u, ujedinivši se sa ostalim, u septembru i decembru 1919. godine), čije je oportunističko vodjstvo pružalo podršku režimu. U toku 1920. godine revolucionarnom sindikalnom pokretu prišle su i sindikalne organizacije iz Slovenije, posebno gradjevinari, metalci, berberi i sl, kao i pojedine podružnice rudara i sl, koje su ušle u jedinstvene saveze. U leto 1920. godine revolucionarni sindikalni pokret imao je 208.000 članova.

(Da bismo dobili sliku o porastu broja sindikalno organizovanih radnika, dajemo podatke o tom porastu u nekim krajevima (u 1000).

Godina	Srbija	Bosna i Hercegovina
1911.	8,3	6,2
1912.	8,1	5,5
1913.	4,2	?
1918.	-	15,8
1919.	14,7	24,7
1920.	25,4	25,8

Buržoazija je prešla u kontraofanzivu čim joj se dala prilika, ponekad samo u okviru pokrajina. Prvi pokušaj šireg napada na radničku klasu odigrao se u Bosni već pred Prvi maj 1919. godine, kada je došlo do privremenog zatvaranja sindikalnih i partijskih organizacija i masovnog proterivanja radnika (Drvar 500, Sarajevo 400, Tuzla 200, Zenica 100 itd.).

Prvi veliki protivudar buržoazije u okviru cele zemlje bila je poverljiva naredba o postupanju u slučajevima nereda, štrajka i pobune na železnicama u Kraljevini, i teror kojim je ugušen generalni štrajk železničara, u aprilu 1920. godine. U to vreme, 24. aprila 1920. godine, počeo je i generalni napad na radnički pokret u Dalmaciji, kada je zadat težak udarac sindikalnom pokretu i zaplenjena cela njegova imovina.

Godine 1920. otpočeli su i prvi lokauti, otkazi tarifa i sl. Ove su pojave postale vidljivije u drugoj polovini 1920. godine kada se, paralelno sa rovaranjima oportunističkih elemenata (centrumaša) u redovima samih sindikata, proširila i kontraofanziva buržoazije. U jesen 1920. god. pripremana je uredba o poštovanju države, reda i rada, na osnovu koje je vodjena borba protiv štrajkača i vršena militarizacija tekstilnih i kožarskih fabrika. U decembru su buknuili veliki štrajkovi rudara u Sloveniji i Bosni, izazvani niskim nadnicama, koji su kod kopača uglja u slovenačkim rudnicima iznosili samo 52% životnog minimuma pojedinca, i doneta 24. decembra 1920. godine Uredba o postupanju u slučaju nereda, štrajka i pobune u rudnicima u Kraljevini (u stvari, o militarizaciji rudarskih radnika), i vojnom silom ugušen štrajk bosanskih rudara, a neposredno za tim objavljena Obznana.

2. Pogoršanje položaja radničke klase u vreme kapitalističke ofanzive

Čim je buržoaska državna vlast stabilizovana, vladajuća klasa je prešla u protivofanzivu. Jedan od osnovnih ciljeva Obznane i Zakona za zaštitu države bio je uništenje revolucionarnih sindikata. Zajedno sa zabranom rada KPJ obustavljen je rad i u svim sindikalnim organizacijama koje su pripadale tadašnjoj sindikalnoj centrali CRSVJ pošto su proglašene za partijske organizacije. Da su klasni borbeni sindikati bili prepreka za neobuzdanu eksploataciju radničke klase, za puno iskorišćenje tržišne konjunkturod strane kapitalista u cilju bogaćenja, ovo je izričito priznao i ministar Drašković koji je izjavio: "Interes kapitalističke klase nije da se otvore sindikati, jer se mi nalazimo pred ekonomskim prosperitetom. U zemlji ima obilje zlata, nagomilanog novca, preduzeća se renoviraju, stvaraju se nova. Ako se sindikati otvore, onda će radnici tražiti povećanje nadnice i druga poboljšanja, a to će kočiti naš ekonomski prosperitet". Posle ovakve izjave jednog ministra lako je zamisliti kakav je bio odnos poslodavaca prema radnicima u vreme kad je po podacima rukovodstva Nezavisnih sindikata, za 2 godine preko 40.000 radnika prošlo kroz zatvore. Od toga je samo u Beogradu bilo 12.000, koji su većinom bili proterani. U junu 1922. godine, prilikom kraljevskih svadbenih svečanosti bili su privremeno proterani (na 10 dana) oko 10.000 radnika, uglavnom gradjevinskih. Pored čestih hapšenja batinanja i sl, bilo je tako mnogo proteranih radnika, da su ovi masovni pokreti predstavljali prave seobe. Naročitom teroru bili su izloženi radnički funkcioneri i aktivisti. Revolucionarni sindikati bili su najsystematskije proganjani u Bosni i Dalmaciji, gde su i kasnije postojale najveće smetnje za stvaranje, tzv. Nezavisnih sindikata. Kao posledica takve situacije nastalo je naglo pogoršanje položaja radničke klase, na koje ćemo se detaljnije osvrnuti nešto kasnije.

Da su se dužina radnog vremena i nadnice znatno pogoršale usled Obznane, konstatovala su i zvanične publikacije Ministarstva socijalne politike.

Pogoršanje propisa o radnom vremenu izvršeno je uredbom od 8. aprila 1921. godine, kojom je produženo radno vreme na 10 sati kod svih preduzeća do 5 radnika. Da bi prikrila svoju izrazito klasnu politiku, i da bi pred inostranstvom primenila razne odluke Medjunarodne vašingtonske konferencije rada (1919) o izjednačenju radničkog zakonodavstva u raznim državama, vlada je donela i nekoliko zakona, koji su na rečima u celosti išli u prilog radničkoj klasi, i doneli izvesna ograničenja faktička poboljšanja. Medju njima treba posebno pomenuti:

a) Zakon o inspekciji rada od 20. decembra 1921. godine, objavljen 30. decembra 1921. godine, koji je uveo nadzor preduzeća od strane državnih činovnika. Delovanje ovih inspektora u uslovima Obznane i Zakona o zaštiti države nije moglo da da vidljive rezultate. U svakom slučaju, kada je inspektor rada revnosno obavljao svoju dužnost, dolazilo je do optužbi da se radi o komunistima i do drugih isledjenja, a često i do otpuštanja. U kakvim su uslovima inspektori obavljali svoj posao, i kakve su bile stvarne namere vlade, vidi se iz poveljive naredbe ministra socijalne politike koju navodi izveštaj reformističkog sindikalnog rukovodstva: "Da se 10 satno radno vreme svagde tolerira, gradjevna preduzeća smatraju kao sezonska i radno vreme u njima da je neograničeno, a radničke poverenike priznaje jedino sa pristankom poslodavaca." Treba posebno podvući da je njime stvorena Središnja berza rada, pa i "mesne berze rada u svim privredno jače razvijenim mestima", koji će, izmedju ostalog davati nezaposlenim potpore u novcu, hrani i prenočištu "u granicama budžetske mogućnosti". Ove mesne berze stvorene su samo u vrlo ograničenom broju mesta (npr. u Srbiji jedna sa dve ekspoziture) pa čak i ukidane.

b) Zakon o zaštiti radnika od 28. februara 1922. godine objavljen 14. juna 1922. godine. Mada je ovaj zakon sadržavao i mnoge pozitivne odredbe, nekim propisima ovog zakona u stvari je pogoršano dotadašnje stanje. Tako npr., njime su još više pogoršane i praktično ukinute odredbe o radnom vremenu, pošto je osmosatni radni dan predviđen samo za industrij-

ska i rudarska preduzeća u kojima rade najmanje 15 radnika prosečno, u toku tromesečja. Uz to je predviđeno da se rad u ovim preduzećima može produžavati za 1-2 sata, ako se sa tim saglase 4/5 radnika. (Napominjemo da je u državnoj fabrici duvana u Sarajevu i drugim fabrikama vršeno po nekoliko uzastopnih glasanja praćena pritiskom i otpuštanjem radnika, da bi se postiglo ovakvo produženje). Za preduzeća do 15 radnika zakon predviđa radno vreme od 9-10 sati i produženje od 1-2 sata, itd. Primena mnogih odredbi ovog zakona bila je uslovljena pravilnicima koji nisu doneti, a bila su predviđena i mnogobrojna odstupanja.

c) Zakon o socijalnom osiguranju od 14. maja 1922. objavljen 30. maja 1922. godine, predviđa razne vrste osiguranja, ali su samo dve (bolest i nesrećni slučajevi) stvarno uvedene. Oni su predviđeni kao obavezni gotovo za sve radnike, sem poljoprivrednih. Kod osiguranja u slučaju bolesti polovina uplata pada na teret radnika. Zakon o socijalnom osiguranju uveden je u život, ali nije obuhvatio sve radnike, usled otpora poslodavaca i tolerancije od strane državnih vlasti, uz to su poslodavci naplaćivali prinose od radnika, ali ih nisu predavali Uredu. Treba podvući da su rešenjem Ministarskog saveta izuzeti od osiguranja svi radnici zaposleni na javnim radovima, mada su kod ovakvih poslova nesreće bile vrlo česte. Pored Ureda za socijalno osiguranje koji je obuhvatao nove kategorije radnika i nameštenika, treba pomenuti i one koji su imali bolesničko, a u nekim slučajevima i penziono osiguranje po drugom osnovu. To je bio slučaj sa rudarima, privatnim nameštenicima, trgovačkim pomoćnicima, brodarima i železničarima.

Ostavimo li socijalno osiguranje po strani, vidimo da su zaštitni radnički zakoni ostali uglavnom prazno slovo na hartiji, pošto su radničke organizacije koje su imale da se bore za njihovo sprovođenje u život bile rasturene, pošto ih poslodavci bez takve organizovane borbe i pritiska nisu primenjivali, pošto je inspekcija rada bila tesno povezana sa poslodavcima.

Pitanje primene Zakona o zaštiti radnika u periodu kada je svaki radnički zahtev proglašavan za zabranjenu i proganjenu komunističku aktivnost, svaki zajednički nastup za komunističku organizaciju u potpunosti je zavisio od samovolje poslodavaca.

Karakteristično je da se 1922. godine vode i završavaju sa neuspehom štrajkovi, koji kao glavni zahtev imaju plaćanje prekovremenog rada, plaćanje rada koji se obavlja praznikom, pa čak i zahtev "da se jedanput fiksiraju kakve takve nadnice, jer radnici uopšte ne znaju koliko će im se kod isplate računati zarada...".

Uprkos toga što se zaštitno radničko zakonodavstvo u svojim najvažnijim odredbama nije sprovodilo u život, samo postojanje određenih propisa, u početku uredbe o radnom vremenu ili uvođenje inspekcije i sl. smetalo je poslodavcima, izazivalo zahteve za njihovu primenu, u neku ruku sputavalo njihovu samovolju. Posle zavodjenja prvih zaštitnih mera, još u jesen 1921. godine, buržoazija, koja se bojala kasnijeg oživljavanja i primene ovih zakona, povelala je akciju za njihovu izmenu i ukidanje pojedinih propisa. Industrijske, trgovačke i zanatlijske komore donose u svim mestima rezolucije protiv radničkog zaštitnog zakonodavstva, a konferencija predstavnika svih saveza industrijalaca podnosi i formalne zahteve u tome smislu. Sličnu akciju preduzeli su i predstavnici zanatlija u čijim su organizacijama krupniji poslodavci imali odlučujuću reč. Do formalnog ukidanja zaštitnog radničkog zakonodavstva nije došlo uglavnom zbog očuvanja fasade pred javnošću i inostranstvom, i straha da će ovakve mere da doprinesu jačoj aktivizaciji klasnog borbenog radničkog pokreta. Pa i pak, krajem novembra 1921. godine, Ministarstvo socijalne politike odlučilo je da se osmočasovno radno vreme primenjuje samo za vrlo teške i fizički naporene poslove, da oni koji imaju lakši fizički rad, rade po 9 sati, a kvalifikovani zanatlijski radnici po 10 sati. Pošto su industrijalci, u vezi ovih akcija uvideli potrebu postojanja organizovanog kontakta između poslodavaca i vlade, stvoren je u decembru 1921. godine Centralni savez industrijalaca Jugoslavije koji je od tada bio stalno konsultovan, prilikom donošenja pojedinih zakona.

Da je vlada podržavala zahteve poslodavaca vidimo i po tome što je prvi delegat Ministarstva socijalne politike na Medjunarodnoj konferenciji rada u Ženevi (oktobar 1922) izjavio da primena zaštitnih zakona "priredjuje poslodavcima velike teškoće". U vezi sa tim on je rekao "Kraljevska vlada neće moći i ne treba da štiti interese samo jedne društvene klase, u ovom slučaju radničke; ona mora osigurati ravnotežu da ne bi favorizovala jednu klasu na štetu druge ili na štetu države. Time ja razumem zaštitu proizvodne snage naše mlade industrije, koja je pozvata da iskoristi neiscrpna bogatstva naših sirovina. Pre-rano uvođenje socijalnih reformama moglo bi biti fatalno za našu industriju koja se tek počela razvijati..."

Novi zahtevi za reviziju radničkog zaštitnog zakonodavstva podneseni su od strane poslodavaca već 1923. godine, godinu dana posle objavljivanja najvažnijih zakona ove vrste. U tim uslovima i one tekovine radničke klase, koje su bile izvojevane u prethodnom periodu revolucionarnog poleta, kao što je to bio npr. slučaj sa osmočasovnim radnim danom, nisu primenjivane u praksi, mada su već davno bile formalno ozakonjene i znatno pogoršane.

Razne zakonske mogućnosti za produženje radnog vremena, odluke o tome kao i nepoštovanje propisa od strane poslodavaca, doveli su do toga da je radno vreme iznosilo u avgustu 1922. godine, u minimalnom i maksimalnom proseku, u 20 mesta u Srbiji i Makedoniji 9,9 - 13,3 sati. Da bi se videlo strahovito pogoršanje radnog vremena koje je nastupilo, navodimo neke najteže slučajeve:

Mesto	Vrsta radnika	Dužina radnog dana u avgustu 1922. godine
Valjevo	mesarski i pekarski radnici i kelneri	15-18
Arandjelovac	razni radnici	12-16
Skoplje	"	12-18
Trštenik	"	12-18
Smed. Palanka	"	12-18
Gornji Milanovac	"	14-16

Godine 1927. prosečna srednja dužina radnog vremena pojedinih struka u Vojvodini, utvrđena na osnovu srednje vrednosti minimalnog i maksimalnog vremena struke u 23 mesta, iznosila je kod;

Vrsta radnika	Prosečna srednja dužina radnog vremena u satima
štamparski	8 1/4
limarski, stolarski, tapetarski i industrijski	9 3/4
mehaničarski, bravarski i krojački	10
mlinarski	10 1/4
gradjevinarski	10 3/4
kovački i trgovački pomoćnici	11
berberski	11 1/4
kolarski	11 1/2
kožarski	13 1/2

Potpunije podatke o strukturi radnog vremena u Srbiji i Makedoniji 1926. godine, u vreme kad je radnička klasa već izvojevala nova poboljšanja uslova rada, dobijamo iz ankete izvršene u 8 gradova, koja je pružala sledeću sliku;

Dužina radnog vremena u satima	Broj radnika koji rade po toliko sati	Procentualni udeo radnika ove grupe medju svim radnicima
6	1	0,1

8	865	53,9
9	21	1,3
10	484	30,2
11	11	0,7
12	167	10,4
13	3	0,2
14	7	0,4
15	21	1,3
neograničeno	24	1,5
Za sve grupe	1.604	100

Uz to, poslodavci nisu plaćali prekovremeni rad. Prilikom ankete izvršene u Srbiji i Makedoniji 1926. godine, od 595 radnika koji su radili preko zakonskog radnog vremena, prekovremeni rad plaćen je po zakonskim propisima, tj. 50% skuplje samo kod 104 tj. kod 17,8%. kod 35 radnika, tj. kod 6,9% on je plaćen 25% skuplje a kod 456 radnika, tj. kod 76,6% on nije bio plaćen.

U periodu kapitalističke ofanzive došlo je i do masovnije primene akordnog rada. Ova metoda krajnjeg iscrpljivanja radnika i produžavanje radnog vremena, ponovo se proširila 1922. godine naročito u Bosni i Hercegovini, gde je bila potpuno nestala u vreme revolucionarnog poleta. Te godine, u nizu sitnih zanata, specijalno u obučarskom, krojačkom, opančarskom, pa čak i u gradjevinskom radnici su plaćani na parče, a fabrike kapa, šešira i rublja radile su isključivo u akordu. U to vreme u rudnicima, pilanama i železničkim radionicama uvedena je specijalna vrsta akordnog rada, sistem premija. U fabrici vagona u Slavonском Brodu, radnici su bili lokautirani te godine, pošto su odbili da rade po akordu.

Mere za zaštitu ženskog i dečjeg rada niko od poslodavaca nije poštovao.

Mada je zaposlenje dece ispod 14 godina bilo zakonom zabranjeno, inspekcija rada našla je samo u onom delu preduzeća koja je pregledala priličan broj dece:

1921	1.526
1922	1.497
1923	1.694
1924	1.503
1925	754 itd.

Interesantno je, da je inspekcija rada našla 1920. godine samo 72 deteta, tj. 1 dete na 15,8 pregledanih preduzeća, a da je u 5 idućih našla u proseku 1 dete na 5,6 preduzeća, tj. gotovo tri puta više. Pri tome ne treba zaboraviti da su deca bila uglavnom zapošljavana samo u nekim industrijskim granama, i to uglavnom skoncentrisana u fabrikama, npr. u tekstilnoj, keramičkoj, metalnoj industriji, industriji drveta i industriji odeće. Inspekcija rada našla je 1921. godine u pregledanim preduzećima u Skoplju da je 11% svih radnika bilo ispod 12 godina.

Da bismo dobili predstavu o stvarnom broju zaposlene dece, navodimo da je samo u Vojvodini, 1926. godine, 1250 šegrta tj. 6,72 svih šegrta bilo ispod 14 godina.

Specijalni oblik eksploatacije omladine predstavljalo je masovno zapošljavanje šegrta koji su kao takvi, dobijali vrlo niske nadnice. Godine 1921. preduzeće za izradu pribora za jelo u Celju zapošljavalo je 15 šegrta od 13-15 godina, bez 1 jednog kvalifikovanog radnika, a u keramičkoj fabrici u Velikom Bečkereku, devojčice od 13-15 godina nosile su cigle. Karakterističan primer strukture radne snage u kojoj dominiraju šegrta, predstavljaju i druga preduzeća iz te godine. Na primer:

Broj i vrsta preduzeća	Broj kalfi	Broj šegrta
1 strugara	1	13
1 mehanička radionica	1	11
1 bravarska radionica	1	9
2 bravarske radionice	1	8
2 bravarske radionice	1	6
1 obučarska radionica	1	6
1 modna	1	6 itd.

Masovno upošljavanje šegrta bila je jako proširena pojava. U Trsteniku je, u leto 1922. godine na 79 radnika dolazilo 83 učenika. U Sloveniji, 1926. godine na 7.484 majstora dolazilo je 12.817 šegrta. U okviru pojedinih struka sa te teritorije stanje je bilo još izrazitije, npr. kod:

Struka	Broj majstora	Broj šegrta	Na jednog majstora dolazi
Tekstilci	1	22	22
strugari	2	41	20,5
livci	4	38	9,5
keramičari	1	7	7
tkači	6	41	6,8
izrada eksera	1	6	6
instalateri	2	9	4,5
bravari	235	831	3,5
mehaničari itd.	52	174	3,3

Poredjamo li radionice po broju šegrta vidimo da su neki majstori držali izuzetno veliki broj šegrta.

Majstori sa	Broj majstora	Ukupan broj šegrta
1 šegrtom	4.541	4.541
2 šegrta	2.172	4.344
3 šegrta	699	2.097
4 šegrta	255	1.020
5 šegrta	87	435
6-10 šegrta	83	583
10-15 šegrta	17	209
15-20 šegrta	7	123
21-30 šegrta	5	121
31-50 šegrta	4	149
preko 50 šegrta (57 i 65)	2	122

Godine 1927. bilo je u Vojvodini:

Preduzeća razvrstana po broju šegrta	Broj preduzeća te grupe	Procentualni udeo ove grupe u svim preduzećima sa šegrtima
1 šegrt	5.260	51,38%
2 šegrta	2.998	29,28%
3 "	1.129	11,03%
4 "	449	4,38%
5 "	269	2,64%
6-10 šegrta	101	0,99%
11-20 šegrta	22	0,21%
preko 20 šegrta	9	0,09%

U periodu neposredno posle Obznane, 1922. godine, ženska radna snaga koja je isto tako bila jeftinija, upotrebljavana je u većem obimu u gradjevinarstvu. Tada je savez gradjevinskih radnika imao oko 500 žena članova, tj. 10% svih članova. Žene su radile najteže poslove, po 10-16 sati rada, a dobijale 20 dinara nadnice.

O masovnom neprijavlivanju radničkog zaštitnog zakonodavstva govore i podaci same inspekcije rada. Zajedno sa podacima o nekim osnovnim vrstama gaženja zakona od strane poslodavaca, koji su bili zvanično konstatovani od strane inspekcije rada i izazivali njihovu intervenciju, prikazaćemo i vidno opadanje aktivnosti inspekcije rada posle 1925. godine, koje se vidi iz smanjenja broja pregledanih preduzeća. Ovo opadanje broja pregledanih preduzeća, a delimično i promene u njihovom izboru, stvaraju fiktivnu predstavu o opadanju prekršaja. Zato moramo podvući da ove brojke prikazuju samo masovno postojanje ovakvih slučajeva ali ne i njihove brojne promene. Pri tome treba uzeti u obzir i sve dublje povezivanje poslodavaca sa inspektorima rada, koji nisu bili birani od radnika, već bili obični državni činovnici.

Podaci inspekcije rada o nekim osnovnim vrstama nepoštovanja Zakona o zaštiti radnika u pojedinim preduzećima

Godina	Broj pregledanih preduzeća	Nehigijenski uslovi rada	Nedostatak zaštitnih mera	Nepravilno zaposlenje dece	Zloba	Duže potrebnog vremena	Nedostatak nadnica	Neisplata prekovremenog rada	Nedovoljna nagrada	
1920	1.138	188	147	29	31	371	36	47	18	50
1921	6.726	1.189	908	169	289	1.928	64	79	265	169
1922	7.670	2.095	1.112	291	462	1.068	174	104	114	201
1923	7.972	2.657	1.505	541	634	1.024	1.150	236	159	43
1924	8.146	1.798	1.306	595	602	1.238	174	159	150	445
1925	9.079	1.417	1.242	301	290	908	424	232	174	227
1926	5.079	1.425	1.169	128	196	814	201	51	256	309
1927	5.074	1.639	1.185	44	170	506	264	53	195	203
1928	5.532	1.290	1.195	73	251	631	375	98	331	336
1929	4.953	1.147	1.377	48	197	514	293	40	266	202

Svaki od ovih prekršaja teško je pogadjao radničku klasu. Tako npr., odsustvo zaštitnih mera, preterano dugi rad i sl. uvećavao je broj nesrećnih slučajeva. To se najbolje vidi iz pregleda svih nesrećnih i smrtnih slučajeva, čiji je broj bio jako visok u odnosu na slabi stepen industrijskog razvitka.

Broj nesrećnih i smrtnih slučajeva u privredi

Godina	Broj nesrećnih slučajeva	Od toga smrtnih slučajeva
1920	836	32
1921	2.451	81
1922	2.715	100
1923	6.295	193
1924	7.297	144
1925	8.135	144
1926	7.058	117

1927	8.149	136
1928	8.483	173
1929	10.012	763
Ukupno 1920-1929	61.431	1.883
Godišnji prosek	6.143	188

Broj smrtnih slučajeva bio je naročito veliki, u apsolutnom smislu, u industriji prerađivačke drveta, građevinarstvu, saobraćaju i kamenolomima, ali je bio dosta veliki i u poljoprivrednoj industriji, skladištima, hemijskoj i metalnoj industriji.

Jako je karakteristična činjenica da je broj nesrećnih slučajeva rastao u proseku 15,2% puta brže nego li same industrijske investicije.

Godina	Stopa porasta industrijskih investicija u procentima prema prethodnoj godini	Stopa porasta nesrećnih slučajeva u procentima prema prethodnoj godini
1919	2,9	-
1920	4,9	?
1921	7,9	192,5%
1922	4,-	10,8%
1923	4,1	168,7%
1924	1,7	15,9%
1925	1,6	11,6%
1926	2,4	-13,2%
1927	1,9	15,5%
1928	1,6	-4,1%
1929	2,5	18,0%
Godišnji prosek 1921-1929	3,1%	47,1%

Čak uzmemo godine obnove kada preduzeća nisu radila u potpunosti, ipak je porast broja nesrećnih slučajeva i u idućim godinama tako veliki da se može objasniti jedino odsustvom elementarne brige o radnicima od strane poslodavaca, strahovitim i stalnim pogoršanjem uslova rada. Godina najizrazitijeg pogoršanja uslova rada radničke klase bila je 1923, kada je otpočela revalorizacija dinara, a industrija počela da zapada u krizu, kada se ponovo pojavila besposlica, kada su poslodavci masovno ukidali nedeljni odmor i znatno povećali zloupotrebu šegrta, zakidanje zarade, neisplaćivanje prekovremenog rada itd. Broj utvrđenih slučajeva nepoštovanja nedeljnog odmora bio je 4,2 puta veći nego li u tri prethodne godine skupa uzete. (Vidi Tabelu inspekcija rada).

U periodu kapitalističke ofanzive, pored nepoštovanja zakonskih odredbi za zaštitu radnika, produženja radnog dana i sl, poslodavci su zabeležili i druge "uspehe" u vreme kada su sindikati, te odbranbene radničke organizacije, zadobili teške udarce, pogoršani su ugovorni uslovi rada. Među njima se posebno ističe otkazivanje i gaženje gotovo svih kolektivnih tarifnih ugovora sa njihove strane i znatno obaranje radničkih nadnica.

Da bismo dobili predstavu kako su se Obznana i teror odrazili na pogoršanje životnog standarda radničke klase uporedili smo promene nadnica i cena. Na taj smo način dobili da su u Srbiji i Makedoniji u periodu od 1. januara 1921. godine do avgusta 1922. godine:

Cene devet osnovnih životnih namirnica u proseku	Porast 112,3%
--	---------------

Prosek minimalnih nadnica u 20 mesta	32,4%
Prosek maksimalnih nadnica u 20 mesta	31,6%

Što znači da je životni standard radnika pao za godinu i po dana za 27,8% u odnosu na vreme pre Obznane. Uzmemo li da je u leto 1920 godine životni standard našeg radnika iznosio oko 65% predratnog životnog standarda (Tabela iz prethodnog poglavlja) i smanjimo ga za 28%, dobijamo da je on iznosio 1922. godine oko 47% predratnog standarda. Ovaj bi se podatak poklapao sa detaljnim izračunavanjima za Vojvodinu, gde je nadjeno, sasvim drugim putem, da je 1922. godine životni standard radnika iznosio samo 47,9% njegovog predratnog standarda. (Vidi tabelu koja se nalazi u daljem tekstu). Pri tome treba imati u vidu da ni u periodu pre Prvog svetskog rata životni standard radnika nije bio zadovoljavajući. Pobjemo li od životnog minimuma radničke porodice sa 4 člana, izračunatog za početak 1923. godine, (79,14 dinara) vidimo da je u Bosni prosečna nadnica oženjenog rudarskog radnika sa dva deteta, u celosti obračunata u novcu na kalendarski dan (30,13 dinara) predstavljala samo 38,1% životnog minimuma.

Uporedimo li prosek srednje mesečne najamnine radnika iz cele zemlje sa mesečnim životnim potrebama srednje beogradske porodice, vidimo da oni iznose 1922. godine samo 16,6% životnog standarda takve porodice. Zadržimo se detaljnije na visini najamnine kod dnevničara, tj. radnika koji su radili pod nadnicu. Pad realne najamnine nastao posle Obznane usled ofanzive kapitala, gaženja i raskidanja kolektivnih ugovora od strane poslodavaca, terora i sl. treba posmatrati i sa stanovišta inflacije.

Period inflacije praćen stalnim porastom cena trajao je sve do početka 1923. godine (kada su počeli napori za revalorizaciju dinara) i stalno je obarao vrednost dinara i realnu najamninu. Sliku toga dejstva pruža sledeći pregled:

Datum	Obim obaveza po vidjenju (ukupan novčani opticaj) krajem prethodnog meseca u milionima	Kurs dinara u Cirihi	Indeks vrednosti dinara na osnovu prethodne kolone
juli 1920	?	33,65	100
januar 1921	3.601,5	17,70	52,6
juli 1921	4.110,7	15,21	45,2
januar 1922	5.059,8	7,01	20,8
juli 1922	5.359,2	6,44	19,1
januar 1923	6.007,6	5,11	15,2

Da bismo ilustrovali skok cena nastao u toku prve dve godine posle Obznane, donosimo podatke o porastu pojedinih delova životnog minimuma radnika

Vreme	Dnevni (kalendarski) minimum za prehranu	Dnevni (kalendarski) minimum za odeću i obuću
1. januar 1921. godina	20,98	11,10
1. januar 1923. "	40,61	23,53

Porast u toku 2 godine (1921-22.)	94%	112,62%
--------------------------------------	-----	---------

Na osnovu iznesenih podataka jasno vidimo da je realna najamnina naglo padala čak i u slučaju da je nominalna najamnina ostajala ista. Dakle, pogoršanje položaja radničke klase nastajalo je u svim slučajevima kada radnici, usled uništavanja njihovih or-

ganizacija, terora i sl. nisu uspevali da izvojuju novo poboljšanje nadnica. Pri tome treba imati u vidu, da su u uslovima niskih nadnica i inflacije, visoke cene poljoprivrednih proizvoda u unutrašnjoj prodaji, nastale usled špekulantskog izvoza hrane, koji je trajao sve do agrarne krize, teško pogadjale radničku klasu i siromašne seljake koji su kupovali hranu.

Najsigurnije podatke o kretanju realne najamnine posle njenog velikog pada, našli smo za Vojvodinu, gde je srednja najamnina bila utvrđena na osnovu proseka aritmetičkih sredina minimalne i maksimalne najamnine svih struka u 23 mesta, a jednovremeno je bilo izračunato za svaku godinu posebno sve ono što je ulazilo u strukturu radničke potrošnje 1914. godine.

Godina	Srednja dnevna nominalna najamnina	Srednja mesečna nominalna najamnina	Za ostvarenje realne najamnine iz 1914. godine potrebno	Tadašnji životni standard u odnosu na njihov životni standard iz 1914. godine
1914	3,28	78,72	78,72	100%
1922	35,05	841,20	1.755,94	47,9%
1924	41,79	1.002,96	1.929,91	52,-%
1926	40,13	964,32	1.767,48	54,6%
1927	37,87	908,88	1.721,47	52,8%

Žestoke štrajkaške borbe u periodu 1921-1923. godine dovele su do izvesnog podizanja realne najamnine u odnosu na ogroman pad koga je ona doživela posle Obznane. Iz prednje tabele vidimo da se u Vojvodini samo izmedju 1922. i 1924. godine srednja nominalna najamnina povećala za 19,2%, a srednja realna za 8,6%. Revalorizacija dinara i počeci agrarne krize isto su se povoljno odrazili na realnu najamninu. To poboljšanje realne najamnine usled revalorizacije dinara i pada cena poljoprivrednih proizvoda pobudilo je kapitaliste da traže načina da prebace teret krize na ledja radnika, izmedju ostalog snižavajući najamninu. U periodu 1924-1927. godine (u stvari od 1925.) srednja nominalna najamnina oborena je u Vojvodini za 9,4%. Šta više u periodu 1926-27. godine oborena je u toj pokrajini i srednja realna najamnina za 3,3%.

Inspekcija rada našla je 1926. godine da je radnička zarada snižena gotovo u svim granama zaposlenja. Prosečno snižavanje nadnica iznosilo je 10-15%, a u nekim preduzećima je išlo do 30%.

Iz navedenog se vidi da je kupovna moć radničke klase sistematski održavana na minimalnom nivou. Zato pad cena hrane nije doveo do vidnijeg i trajnijeg poboljšanja životnog standarda proletarijata. Uzmemo li pri tom u obzir veliki porast besposlice, kako potpune, tako i delimične, koja je u vreme agrarne krize uzela veće razmere, vidimo da su se prihodi radničkih porodica, čak i u slučaju kad je postojalo izvesno neznatno povećanje nominalne ili realne najamnine, znatno snizili. Ovi su prihodi snižavani i na posredni način, stalnim porastom poreskog opterećenja.

Težište poreskog sistema bilo je na posrednim porezima čiji je teret uglavnom snosio radni narod. Tako npr. u budžetskom periodu 1926/27-1929/30. godine njihov je udeo u budžetskim prihodima čak i bez monopolskih prihoda bio oko dvostruko veći od udela neposrednih poreza. Uz to, radnici i službenici plaćali su i neke neposredne poreze, npr., porez na prihod od ličnog rada (službenički porez), koji po svom ukupnom obimu nije bio neznatan. Da bi se dobila predstava o tome treba podvući da su 1929. godine u Dravskoj banovini radnici i nameštenici imali da plate 47 miliona državnog poreza, dok su zemljoposednici imali da plate

35 miliona, a kućevlasnici, trgovci i zanatlije 73 miliona. To je dolazilo otuda što su radnici i nameštenici u stvari bili jače oporezovani od drugih lica i sa samim neposrednim porezima. Dok su kapitalisti i prosti robni proizvođači, zemljovlasnici, vlasnici radnji, industrijalci i bankari, zanatlije i seljaci plaćali porez na neto prihode (čista dobit), dotle su radnici plaćali na bruto nadnice. Porezi na prihode radnika uvedeni su Zakonom o buđžetskim dvanajestinama za april-juni 1925. godine i tada su iznosili oko 4,07%.

Iz Vojvodjanskih podataka o srednjim radničkim troškovima, vidimo da se u 1926. i 1927. godini pojavljuje i mesečno plaćanje od 52,64 dinara na ime neposrednih poreza.

Pogledajmo kako se postavljalo pitanje nezaposlenih. Iz odnosa ponude i potražnje radne snage na berzama rada vidimo da se besposlica ponovo javlja 1923. godine, kad je počela industrijska kriza. Smanjenje proizvodnje koje je bilo uslovljeno krizom kredita i smanjenom kupovnom moći naroda u vreme ofanzive kapitala izazvalo je postojanje nezaposlenosti i njen dalji porast. On je nastao već u toku zime 1923-24. godine. Od 1923. godine nadalje besposlica je uglavnom u vidnom porastu. Ona dostiže prilično visoke razmere, čim je naša zemlja bila zahvaćena agrarnom krizom, već u 1926. godini. U to vreme težište poslovanja berza rada prebacuje sa dobrim delom sa posredovanja u zaposlenju na brigu o ishrani, smeštaju i isplati poputnina nezaposlenima. Pri tom treba podvući da je materijalna pomoć nezaposlenim bila sasvim nedovoljna.

Pregled ponude i potražnje radne snage na berzama rada

Godina	Ponuda radne snage	Potražnja radne snage	Višak ponudjene radne snage
1920	23.417	14.899	8.568
1921	46.447	?	?
1922	35.527	34.136	1.391
1923	55.828	41.934	13.884
1924	49.019	20.215	28.804
1925	68.316	28.150	40.166
1926	113.058	19.465	93.593
1927	127.448	16.838	110.610
1928	139.382	37.584	101.798
1929	188.233	62.594	125.639

Uz to treba podvući da ponuda radne snage na berzama rada, ne pokazuje puni opseg nezaposlenosti, pošto je poluproletarizovan srednjak odlazio u grad da traži posao samo onda kada ga je stvarno bilo. U protivnom, ostajao je polugladan na svom imanju. Uz to, berze rada, kao ustanove koje su postojale u ograničenom broju velikih mesta, uopšte nisu registrovale stanje zaposlenosti u malim mestima i kod poljoprivrednih radnika. Tako na primer u leto 1928. godine, bilo je samo u Vojvodini oko 20.000 nezaposlenih poljoprivrednih radnika.

Da bi se dobila predstava o stvarnom broju nezaposlenih, podvlačimo da gajedan istaknuti saradnik časopisa "Borba" procenjuje 1924. godine na preko 200 hiljada, tj. oko 7 puta više no što to pokazuje višak ponude na berzama rada. U leto 1927. godine rukovodstvo Nezavisnih sindikata procenjuje je na oko 150-200 hiljada, mada je ona verovatno prelazila 250 hiljada lica (uporedi tabelu berze rada). Pored toga, treba istaći da se besposlica ne javlja samo kao potpuna, već i kao delimična kao smanjenje broja radnih jedinica kod lica koja rade na parče, ili po satu, kao smanjenje broja radnih dana kod lica koja rade pod nadnicu. Tako na primer, na svakog od 629 štamparskih radnika u Beogradu, koji su bili u poslu na kraju 1924. godine, dolazilo je prosečno 42 dana bez posla i nadnice, čime se njihov prihod smanjivao prosečno za oko 37,5%.

Pogledajmo kakvi su bili organizacioni uslovi za borbu radničke klase. U vreme pogoršanja položaja radničke klase nastalog posle Obznane od 29. decembra 1920. godine i Zakona o zaštiti države, izglasanog 2. avgusta 1921. godine, ekonomske borbe radničke klase izgubile su delimično svoju snagu usled suspenzije borbenih radničkih sindikalnih organizacija i progona njihovih aktivista. (U periodu posle Obznane uprkos terora radnici su nastojali da održe ne samo pojedine sindikalne odbore i saveze, već su pokušavali da obнове i borbeni sindikalnu centralu. Tako npr., plenum CRSVJ održan u junu 1921. godine, pokušao je da prilagodi svoja pravila novoj situaciji, ali nije u tome uspeo. Nekoliko meseci kasnije, 27. oktobra, stvoreno je privremeno centralno rukovodstvo, tzv. Nezavisnih sindikata, Medjusavezni sindikalni odbor, MSO (ili CMSOJ), koji je na prvoj Zemaljskoj konferenciji od 27-29. januara 1923. godine dobio Centralni radnički sindikalni odbor Jugoslavije (CRSOJ). Ova je borba oslabila i usled cepanja sindikalnog pokreta od strane oportunističkih, desničarskih elemenata i stvaranja 7-8. januara 1922. godine reformističke sindikalne organizacije (Savez radničkih sindikata Jugoslavije koji je 1925. godine prihvatio ime URSSJ (čija je centrala dobila ime Glavni Radnički Savez Jugoslavije, GRSJ, čije je vodjstvo saradjivalo sa režimom, i pružalo aktivnu podršku progonu dosledno borbenih predstavnika radničke klase. U isto vreme izvesne radničke institucije, kao što su npr. berze rada, kao i radničke komore naimenovane od vlasti, čiji je personal regrutovan medju reformistima, pretvoreni su akcijom vlasti u antiradničke ustanove.

Obnova borbenog sindikalnog pokreta, poznatog pod imenom Nezavisnih sindikata, u oktobru 1921. godine, nije vratila staru snagu sindikalnom pokretu. Krajem 1922. godine Nezavisni sindikati brojali su samo 207 podružnica sa preko 21.000 članova. Dakle, broj radnika obuhvaćen borbenim sindikatima bio je, u odnosu na period pre Obznane, 10 puta manji.

Posle zabrane Nezavisne radničke partije (stvorena na konferenciji 13.-14. januara 1923. godine) 12. jula 1924. godine pojačani su progono Nezavisnih sindikata. Progono borbenih sindikalnih organizacija i disidencija, u toku 1925. godine, nastali usled pojačanog terora i manevara reformista oko ujedinjenja sindikalnog pokreta odrazilo se na položaj radničke klase. To se vidi i iz smanjenja broja preduzeća koje je pregledale inspekcija rada posle 1925. godine (vidi tabelu), posle slabljenja Nezavisnih sindikata (1. oktobra 1925. godine oni imaju 14,1 hiljadu članova).

Osvrnimo se na štrajkove i tarifne borbe u tom periodu. Pogoršanje položaja radničke klase u vreme kapitalističke ofanzive uslovalo je porast odbranbenih štrajkova, koji su se vodili ne samo uz aktivno učešće borbenih sindikalnih organizacija ili pojedinih klasno svesnih radnika, organizovanih pripadnika ili samo sledbenika KPJ (ovde spadaju i štrajkovi zvanično vodjeni od reformističkih sindikata), već i kao spontani, neorganizovani štrajkovi, vodjeni bilo bez sindikalne organizacije (prva vrsta divljih štrajkova), bilo nasuproć reformističkih sindikata (druga vrsta divljih štrajkova). Pri tome treba podvući da je član 10. Zakona o zaštiti države ukinuo, tj. zabranio štrajkove državnih činovnika, službenika i radnika, te se ovi podaci odnose na jako suženi obim radničke klase (usled brojnosti radnika na državnom sektoru, na primer, železničari, rudari i sl.).

Pregled štrajkova 1921 - 1929. godine
(Po zvaničnim nepotpunim podacima)

Godina	Broj preduzeća u kojima su radnici štrajkovali	Broj radnika u štrajku	Broj izgubljenih radnih časova u 1000 sati
1921	74	17.947	1.464,-
1922	142	29.141	3.838,5
1923 *	335	13.232	1.282,2

1924	45	5.155	622,9
1925	44	7.483	884,8
1926	46	10.979	1.287,8
1927	78	7.588	1.932,1
1928	44	5.618	1.003,2
1929	13	2.246	111,1

* Ovde nije uračunat veliki štrajk pomoraca Jadranske plovidbe, u kom je učestvovalo 4000 štrajkača. (Napominjemo da je ovaj pregled štrajkova jako nepotpun. Tako npr. 1923. godine samo reformistički sindikati (GRS) zabeležili su, bez štrajka pomoraca 28.747 štrajkača, dok zvanična statistika daje samo 13.232 tj. 46% prethodne brojke za ukupni broj štrajkača).

Pogledajmo tarifne pokrete. Podaci o njima odnose se uglavnom na pokrete vodjene od strane organizacija.

Godina	Broj zainteresovanih	Broj traženih povišica	Potpuni neuspeh	Procenat potpunog neuspeha
1921	29.091	209	42	20,1
1922	47.914	276	84	30,4
1923	52.646	367	53	14,4
1924	24.625	177	57	32,2
1925	28.106	73	20	27,4
1926	4.617	46	26	56,4
1927	7.408	85	13	15,3
1928	6.607	49	3	6,1
1929	2.573	10	0	0

Iz ova dva pregleda vidimo da je u vreme kapitalističke ofanzive i visoke tržišne konjunktura radnička klasa pružala žilav otpor i branila svoje stečene pozicije. Treba podvući da su u 1921. godini gotovo svi štrajkovi vodjeni od strane revolucionarnih radnika. Sindikalne organizacije zahvaćene od reformista u 1921. godini, ili koje su već bile ranije takve orijentacije, bile su formalno na čelu samo 21 štrajka sa ukupno 3421 štrajkača, od čega samo 2666 organizovanih. Dakle, štrajkači pod njihovim vodjstvom predstavljaju samo 19% svih zvanično registrovanih štrajkača, manje od 1/5. Kasnije, statistika reformističkih sindikata obuhvata i mnoge mešovite štrajkove, tj. štrajkove jednog preduzeća gde je bilo članova borbinih sindikata i drugih revolucionarnih elemenata, što se vidi iz naglog porasta procenta tzv. neorganizovanih radnika učesnika štrajkova, 1921-22%, 1922-46% i 1923-60%. Štrajkovi su imali najjači intenzitet 1922. godine (gotovo 4 miliona izgubljenih radnih sati), u vreme kada su bili obnovljeni borbeni sindikati. Val štrajkova produžio se i 1923. godine kada je nastupilo novo pogoršanje položaja radničke klase usled izbijanja industrijske krize. Zato je broj štrajkova naglo porastao. Te godine štrajkovi su po zvaničnim statističkim podacima zahvatili mnogo više preduzeća nego li i jedne druge godine od 1921. godine do 1929. godine. (Na osnovu učinjene primedbe izgleda da je tada i broj štrajkača bio maksimalan). Jednovremeno je te godine i broj zainteresovanih radnika u tarifnim pokretima bio najveći.

Suzbijajući štrajkaški pokret policija je te godine rasturila borbene sindikate u Brodu, Osijeku, Karlovcu i Zemunu. Talas štrajkova ocao je u periodu 1924-1925. godine, kada se realna najamnina nešto popravila, pod dejstvom prethodnih štrajkova i revalorizacije dinara, kada su industrijska kriza i nezaposlenost došli do jačeg izražaja, kada su se pojačali progoni Nezavisnih sindikata.

Štrajkaški pokret rasplamsao se u periodu agrarne krize, 1926-1928. godine, u vre-

me većeg pogoršanja položaja radničke klase nastalog usled velikog porasta nezaposlenosti i oštrog obaranja najamnine od strane poslodavaca.

Brutalnost kojom su kapitalisti obarali nadnice najbolje se vidi iz konstatacije da su u nekim privrednim granama 1925. i 1926. godine vršene redukcije nadnica koje su išle do 15, odnosno do 30% (Skupa do 45%). Jasno je da je ovako naglo obaranje nadnica moralo da izazove otpor radnika, uprkos naglog porasta nezaposlenosti. U 1927. i 1928. godini izbili su veliki štrajkovi u pojedinim krupnim fabrikama ili čitavim privrednim granama. Tada štrajkuju tekstilci, šivači, metalci, kožari, drvodelje, rudari, brijači, kelneri i sl. O opsegu i trajnosti tih štrajkova rečito govore podaci od 1-2 miliona izgubljenih radnih časova godišnje usled štrajkova. U tom periodu, naročito 1928. godine, sindikati su organizovali i mnoge zborove protiv besposlice, na kojima su tražili povećanje pomoći i prebacivanje tereta nezaposlenosti na kapitaliste, a u nizu mesta, Zagrebu, Leskovcu, Bačkoj Topoli i dr., došlo je do velikih demonstracija nezaposlenih.

Zadržimo se posebno na tarifnim pokretima. U periodu postojanja borbenih sindikalnih organizacija i visoke konjunkturobroj pokreta je visok, a neuspeh je u odnosu na sledeći period relativno niži, kreće se od 14-30%. U periodu izvesnog porasta realne najamnine, kada industrijska kriza dolazi do izražaja, kada se pojavljuje agrarna kriza i pojačava gonjenje Nezavisnih sindikata, broj se pokreta naglo smanjuje a neuspeh raste i iznosi 27-56%. U periodu agrarne krize i rasplamsalog štrajkaškog pokreta broj tarifnih pokreta je neznatan, ali je zato neuspeh mali. Na ovom periodu najbolje se vidi karakter reformističkih sindikata. U vreme kada se spontani štrajkaški pokret rasplamsavao u celoj zemlji reformistički URSSJ pokreće neznatan broj tarifnih sporova. Uspeh koga oni postižu u ovako malom broju slučajeva samo je fasada njihove klasne sterilnosti, i neka vrsta priznanja od strane poslodavaca i vlasti za ulogu koju oni imaju u borbi protiv revolucionarnog klasnog radničkog pokreta, neka vrsta potrebne reklame za njihovu organizaciju. Prava borba za nadnice odvija se u spontanim neorganizovanim štrajkovima, kao i u štrajkovima vodjenim od borbenih sindikata, a delimično od strane partijaca u odsustvu sindikalne organizacije ili nasuprot reformističkih sindikata.

Nepriznavanje borbenih sindikata od strane poslodavaca ili njihovo nepostojanje, isključivalo je pojavu sindikalne organizacije kao pregovaračke stranke. Zato je i postojala ova apsurdna situacija, da je u vreme novog štrajkaškog vala, broj tarifnih pokreta bio neznatan.

Posle raspuštanja Nezavisnih sindikata od strane šestojanuarskog režima, pojačanog terora, zabrane štrajkova i sl., opao je štrajkaški pokret.

III. PERIOD OD 1930-1941

A. Razvitak proizvodnih snaga u industriji, rudarstvu i saobraćaju

Jugoslovenska industrijska proizvodnja ne samo da nije bila smanjena u početku velike svetske privredne krize, koja je otpočela u jesen 1929. godine krahom na Njujorškoj berzi, već je u 1930. godini dostigla svoj najviši stupanj u uporedjenju sa prethodnim periodom. Godine 1929-30. nešto se pojačava tempo industrijalizacije pošto su usled agrarne krize i nesigurnosti na svetskom tržištu slobodni kapitali počeli da traže sigurnije plasmane, od trgovine i zelenaštva. Svetska privredna kriza zahvatila je našu zemlju za zakašnjenjem i odrazila se na celokupni privredni život i razvitak zemlje. Delovanje ove, po svo-

joj suštini periodične krize, koja je usled zaoštavanja opšte krize sistema dobila katastrofalne razmere, znatno je uticala preko stanja na inostranom i domaćem tržištu i na razvitak naše proizvodnje. Smanjenje industrijske i rudarske proizvodnje nastalo posle 1930. godine pojačava se i dostiže svoju najnižu tačku oko 1933. godine, kada je broj osiguranih zaposlenih radnika evidentiranih kod SUZOR-a bio za 17,5 manji nego li u 1930. godini, a indeks rudarske proizvodnje pao za 7,7% prema proseku od 1926-1930. god. Jednovremeno se smanjuje i broj industrijskih preduzeća. Od 1930. do 1932. godine broj industrijskih preduzeća smanjio se sa 2.515 na 2.153, tj. za 14,4%. Ovo smanjenje broja preduzeća ne treba posmatrati kao smanjenje proizvodnih snaga pošto je, kao što ćemo videti kasnije, u ovom periodu došlo do pojačane centralizacije proizvodnje i kapitala, a bilo je i novih ulaganja. Čak i u slučajevima kada je neka tvornica prestajala sa radom, ovaj je prestanak bio najčešće privremen. Zato je pravilnije govoriti o stagnaciji u razvitku proizvodnih snaga u industriji i rudarstvu.

Kada je kriza popustila nastao je ponovni porast industrije. Broj svih kod SUZOR-a evidentiranih osiguranih radnika dostigao je nivo iz 1930. godine tek negde na kraju 1936. odnosno na početku 1937. godine, uvećavši se do 1939. godine za daljih 15,4%. Uzmemo li u obzir samo osigurane industrijske radnike vidimo da je njihov broj u 1939. godini, a u odnosu na 1933. godinu porastao za 52%. Jednovremeno rastao je i broj preduzeća. U 1938. godini njihov broj je bio za 787 veći nego li 1932. godine, što predstavlja porast od 36,6% u odnosu na 1932. godinu tj. 16,9% u odnosu na 1930. godinu. Time se ukupan broj industrijskih preduzeća popeo na 2.940 u 1938. godini. Istovremeno je nastao i značajan porast rudarstva. Broj aktivnih rudarskih povlastica popeo se od 1929. do 1938. godine za 12,8% i dostigao ukupno 175. Broj zaposlenog osoblja porastao je za 17,5%, a obim rudarske proizvodnje sveden na cene iz 1938. godine porastao za 41,4%. Veličina onog dela rudarskih postrojenja čija se snaga izražava u KS povećala se od 113 hiljada KS u 1931. na 212 hiljada KS u 1938. godini, tj. za 88%. Pojačani porast rudarstva i topioničarstva bio je uslovljen veštačkom konjunkturuom na tržištu ruda i metala nastalom usled pojačanog naoružavanja imperijalističkih sila počev od 1935. godine. Rudarska proizvodnja uvećala se od 1934. godine, kada je dostigla nivo iz 1926-30, do 1939. gotovo za 50% (indeks - 149,4%). Dok je od 1926. do 1931. godine udeo industrije, rudarstva i bankarstva u raspodeli nacionalnog dohotka porastao od 10,3% samo na 11,8% u sledećem periodu on je imao mnogo veći obim i dostigao 1935. godine 17,7%, 1937. 18,7% a 1938. 20,6%.

Proces koncentracije proizvodnje dostigao je znatne razmere. U godini 1938. na 1145 tvornica sa preko 50 radnih mesta koje su predstavljale 35,1% svih tvornica, otpadalo je 75,2% celokupnog investiranog kapitala, 87,3% radnih mesta i 71,1% industrijskog pogona. Ako uzmemo 107 najkrupnijih tvornica sa preko 500 rad. mesta, tj. na 3,3% svih tvornica otpada 30,8% celokupnog investiranog kapitala, 38,5% radnih mesta i 25,1% industrijskog pogona. Industrija nije bila naročito velika, ali je proces koncentracije daleko otišao. U rezultatu tog razvoja celokupna industrija imala je 1938. godine 4.251 tvornicu sa 12.224 miliona investiranog kapitala, 301 hiljadu radnih mesta i 334 hiljada KS pogona i zapošljavala prosečno 197 hiljada radnika, a njena ukupna vrednost proizvodnje iznosila je 15.755 miliona predratnih dinara. U isto vreme rudarstvo je imalo 175 aktivnih rudarskih povlastica (rudnika) na kojima je bilo zaposleno 52 hiljade radnika, a njegova je ukupna vrednost proizvoda iznosila 1.321 milion dinara.

Da bismo dobili pravu sliku stepena industrijalizacije Jugoslavije treba istaći da je u 1938. godini na 3.614 stanovnika dolazila prosečno jedna tvornica sa 2,87 miliona investiranog kapitala, 46 radnika i 80,9 KS pogona. To znači da je na 1.000 stanovnika dolazilo samo 12,8 uposlenih industrijskih radnika i 22,4 KS industrijskog pogona. Vrednost ukupne proizvedene industrijske robe po jednom stanovniku, iznosila je 1.024 dinara, od čega je dolazilo na sredstva potrošnje trošene u zemlji oko 524 dinara. Iz ovih podataka izlazi da je industrija bivše Jugoslavije bila slabo razvijena, daleko od stanja u kome bi mogla da podmiruje potrebe zemlje u industrijskim proizvodima. Usled slabosti industrije njen udeo u vrednosti celokupne proizvodnje, uključujući i zanatsku, iznosio je 1939. godine samo 41%.

Iz prednjeg vidimo da se u dvadesetogodišnjem periodu osnovni karakter zemlje nije izmenio. Uprkos izvesnog industrijskog razvitka Jugoslavija je ostala pretežno poljoprivredna zemlja sa nedovoljno razvijenom industrijom. Pri tome treba uzeti u obzir da je proizvodnja jugoslovenske industrije, a specijalno rudnika, dobrim delom definitivno odlazila u inostr., da je deo proizvodnje posredno ili neposredno namenjen unutrašnjem tržištu bio još manji, no što bi se to moglo zaključiti iz navedenih brojki o jačini te industrije, onako isto kao što se potrošnja domaće industrijske robe još više smanjuje kada je u pitanju radni narod, zbog prisvajanja viška vrednosti od strane vladajuće klase.

Osvrnimo se na razvitak proizvodnih snaga u saobraćaju. Od 1931. do 1939. godine povećala se ukupna dužina železničkih pruga u javnom saobraćaju samo za 269,2 km., tj. za 2,6% u godišnjem proseku iznosi 0,3%.

Ukupna tonaža morskih trgovačkih brodova na stroj popela se od 1929 - 1939. godine za 80.214 bruto tona, tj. za 28,3% i dostigla 384.662 bruto tone. Maksimalna nosivost rečnih brodova nešto se smanjila u odnosu na 1929. godinu i dostigla 450.740 tona, ali je zato njihov pogon znatno porastao, za 44,9% i dostigao 66.435 KS.

B. Razvitak proizvodnih snaga u poljoprivredi

Privredna kriza na tržištu odrazila se i na razvitak poljoprivredne tehnika. Krajem 1931. godine počinje nagli pad uvoza poljoprivrednih mašina a naročito većih mašina namenjenih kapitalističkom delu poljoprivrede. Ovaj je uvoz imao svoj najniži nivo u periodu 1932-1935. godine. On počinje da raste od 1936. godine i uglavnom se vraća na svoj stari nivo oko 1939. godine

Da bismo dobili predstavu o smanjenju tog uvoza u periodu opšte krize, uporedili smo godišnje proseke različitih perioda.

Period	Vršalice	Žetelice	Kosačice	Sejalice
	Prosečan godišnji uvoz u 1.000 kg.			
1927-30	2.152,6	388,9	362,9	726,4
1932-35	38,0	31,7	30,2	23,1
1937-39	781,0	1.167,0	336,6	303,8

Odnos prosečnog godišnjeg uvoza prema proseku iz perioda 1927-1930.

1927-30	100	100	100	100
1932-35	1,8	8,2	8,3	3,2
1937-39	34,9	300,1	92,8	41,8

Nabavka poljoprivrednih mašina bila je otežana ne samo usled carinske zaštite kod uvoza poljoprivrednih mašina usled opšteg povećanja makaza cena između industrijskih i poljoprivrednih proizvoda, već i usled postojanja dopunskih disproporcija karakterističnih za našu zemlju i druge polukolonije, vezanih za dopunsko podizanje cena industrijske robe na našem tržištu od strane međunarodnih industrijskih kartela, postojanja dopunskih uvoznih carina prema našim poljoprivrednim proizvodima u industrijskim zemljama koje su ih uvozile, kao i činjenice da su takve carine obarale cenu naših poljoprivrednih proizvoda ne utičući na cenu ovih proizvoda u zemljama proizvođačima poljoprivrednih mašina. Zato se ne treba čudi-

ti da je cena poljoprivrednih mašina izražena u količini osnovnih poljoprivrednih proizvoda, npr. pšenici, bila od 2,3 do 3,9 puta veća nego li u Nemačkoj. Navedeni uslovi za uvoz poljoprivrednih mašina postojali su i u odnosu na sav ostali poljoprivredni alat. Zaštitna carina koja je iznosila za plugove 520 dinara na 100 kg., osiguravala je visoke profite jugoslovenskoj industriji plugova, ali je jednovremeno, održavajući visoku cenu plugova, onemogućavala srednjem i siromašnom seljaku da ih nabavi. U navedenim uslovima ni poljoprivredna tehnika na malom i srednjem posedu nije se bitno poboljšala. Da bismo to pokazali i da bismo istovremeno istakli teritorijalnu neravnomernost u procentualnom učešću primitivnih sprava u svim orudjima za oranje, koja je postojala na kraju ovog perioda pružamo podatke o brojnosti i strukturi ovih orudja na dan 1. decembra 1945. godine:

Teritorija	Apsolutni iznos u 1000 komada			Procentualni odnos grupa		
	Gvozdeni plugovi	Drveni plugovi	Drvene ralice	Gvozdeni plugovi	Drveni plugovi	Drvene ralice
Uža Srbija	185,5	92,5	66,9	53,8	26,8	19,4
Kosmet	21,1	7,3	20,4	43,3	14,9	41,8
Vojvodina	108,8	22,3	5,8	79,5	16,3	4,2
NR Srbija	305,4	122,1	93,0	59,4	23,0	17,5
NR Hrvatska	151,9	13,7	17,2	83,1	7,5	9,4
NR Slovenija	28,6	57,7		33,2	66,8	
NR Bosna i Hercegovina	58,4	51,8	18,2	45,5	40,3	14,2
NR Makedonija	39,3	9,9	40,6	43,8	11,0	45,3
NR Crna Gora	3,6	0,8	17,0	16,8	3,9	79,3
FNRJ	597,2	256,-	186,0	57,5	24,6	17,9

C. Razvitak kapitalističkog sektora privrede

Svetska privredna kriza koja je došla do izražaja u celoj našoj privredi, tek kasnije, 1931. godine, počela je da se u jačoj meri oseća kod kapitalista i smanjuje izvesne vrste njihove aktivnosti, npr. trgovinu, špekulaciju i sl, već 1930. godine.

Pad kapitalističke aktivnosti u 1930. 1931. godine i u toku cele krize najbolje se vidi iz sledeće tabele:

Godina	Promet na berzama u mil.din.	Izvoz u 1.000 t.	Izvoz u mil. dinara	Uvoz u mil.din.
1929	7.953,4	5.330	7.922	7.595
1930	7.515,0	4.733	6.780	6.960
1931	6.276,8	3.323	4.801	4.800
1932	1.449,5	2.398	3.056	2.860
1933	1.359,8	2.930	3.378	2.883
1934	1.991,9	3.584	3.878	3.573
1935	2.818,1	3.327	4.030	3.700
1936	3.834,8	2.868	4.376	4.077

Pad cena poljoprivrednih proizvoda koji je započeo 1925. godine, a specijalno njihov veliki pad koji je počeo u leto 1929. godine, a dobio je katastrofalne oblike ne-

što kasnije, odrazio se na celu privredu tek u jesen 1931. godine. Te godine 1931. primio je katastrofalne razmere i pad cena industrijske robe koji je počeo sredinom 1928. godine pod dejstvom agrarne krize.

Godina	Indeks cena na veliko industrijskih proizvoda (Narodna banka)
1928	98,0
1929	92,6
1930	80,3
1931	71,4
1932	66,2
1933	70,8
1934	67,4
1935	66,7
1936	69,7

Pa ipak, sve do jeseni 1931. godine na nekim privrednim područjima i pojavama nije se jače osetila opšta privredna kriza. Industrijska proizvodnja nije bila smanjena, a nezaposlenost se nije javljala u većoj meri.

Zakonska stabilizacija dinara izvršena 11. maja 1931. godine sredstvima dobijenim inostranim zajmom, dovela je do uklanjanja deviznih ograničenja i slobode deviznog prometa, ali je usled delovanja krize već u istoj godini usled velikog odliva stranog kapitala nastalog posle kraha bečkog Kreditanstalta (zbog ovog kraha za dva do tri meseca u prvoj polovini 1931. godine izišlo iz zemlje oko 300 miliona dinara devize), smanjenja spoljne trgovine, prestanka reparacija, opadanja novčanih pošiljaka emigranata i sl. nastala oštra oskudica u devizama, te je ponovo ukinuta zlatna podloga dinara, uvedeno ograničenje i kontrola deviznog prometa (7. X 1931.) i gotovo potpuna obustava transfera inostranih potraživanja iz zemlje, koje je trajalo u raznim varijacijama do hitlerovske okupacije.

Prelomni momenat u razvitku privredne krize u Jugoslaviji predstavljao je krah Prve hrvatske štedionice.

Teškoće poljoprivrede i industrije koja nije mogla da odgovori svojim obavezama koje su znatno porasle u odnosu na masu proizvoda usled pada cena, povlačenje kapitala iz bankarstva i njegovo investiranje u sigurnije plasmane (kupovanje nekretnina, investiranje u industriju, begstvo u inostranstvo i sl.) izazvalo je krupne poremećaje kod privatnih banaka, specijalno kod banaka mešovitog tipa koje su se bavile nedovoljno garantovanim poslovima i trajnijim ulaganjima, koji se ne mogu brzo realizirati. Da bismo prikazali to povlačenje kapitala ističemo da je u toku 1932. godine podignuto u Beogradu 689. zgrada, čija je prijavljena vrednost bila 285,9 miliona dinara, a broj prostorija 13.820. Uz to su uloženi na štednju kod privatnih banaka padali vrtoglavom brzinom.

1930	13,1 milijardi dinara
1931	11,0 "
1932	9, - "

Odlučujući udarac privatnom bankarstvu zadao je Zakon o zaštiti poljoprivrednika od 19. aprila 1932. godine, kojim su odložene prinudne naplate zemljoradničkih dugova, a istovremeno predviđena mogućnost da i banke koje budu time pogodjene odgode svoje isplate i dobiju olakšice.

Medju prvim privatnim bankama, koja je, pozivajući se na odredbe ovog zakona završila svoje šaltere i tražila zaštitu od države, bila je najkrupnija privatna banka u Ju-

goslaviji, Prva hrvatska štedionica koja je sakupila preko 2 milijarde uloga. Pošto je ova banka zatražila zaštitu sutradan iza donošenja pomenutog zakona, jasno je da je samo donošenje ovog zakona bilo povezano sa prestojećim bankrotstvom privatnog bankarstva, sa državnom intervencijom za spasavanje krupnog finansijskog kapitala. Najveći deo najkrupnijih privatnih banaka pošao je istim putem i zatražio zaštitu. Kad je donešen zakon o bankama od 4. decembra 1934. godine i izvršena sanacija banaka koje su tražile zaštitu, ona se odnosila na 306 banaka.

Vratimo se na bankarski moratorijum. Odmah posle obustave isplata uloga od strane Prve hrvatske štedionice nastala je panika medju ulagačima na jednoj strani, i korišćenje te panike od strane špekulanata na drugoj strani. Uložne knjižice ove banke prodavane su već prvog dana po 75% njihove vrednosti, a kasnije i niže. Njih su pokupovala lica koja su mogla da naplate sav ulog.

Slom privatnog bankarstva u proleće 1932. godine i njegove reperkusije na kreditiranje industrije, u uslovima suženog spoljnog i unutarnjeg tržišta izazvale su naglo smanjenje industrijske proizvodnje.

U vreme agrarne krize a posle uvođenja uvoznih kontigenata od strane industrijskih zemalja srednje Evrope (Austrije, Nemačke i Čehoslovačke) i Poljske i Italije, obnovljen je sistem dozvola za izvoz određenih količina poljoprivrednih proizvoda preko kojih su se ne samo pojedini trgovci i organizacije sticali monopol izvozne trgovine i koristili ga za ostvarenje ekstra profita, već je i sama korupcija dobila novi zamah.

Kada govorimo o periodu šestojanuarske diktature i velike privredne krize posebno je potrebno istaći da je država pružila u ovo za neposredne proizvođače i većinu privrednika teško vreme ogromnu faktičku podršku kapitalistima, dajući pri tom neposrednim proizvođačima samo formalno zadovoljenje, prebacujući na njihova leđa osnovni teret privredne krize. Tako npr. država je u ovom periodu pomogla kapitalistima i sa njima tesno povezanim eksploatatorima (crkvi, bivšim feudalcima i sl.) pošto je isplatila ogromne sume u gotovu i u obveznicama, državnim ili garantovanim od države, na ime agrarne reforme; pošto je preuzela njihova nesigurna potraživanja prema zemljoradnicima, organizovanjem obimnog hipotekarnog kredita, isplatom za finansijski kapital najznačajnijeg njihovog dela u obveznicama PAB i državnim papirima, koji su se mogli odmah unovčiti; pošto je spasila najkrupnije privatne banke od bankrotstva, mada su one došle u teško stanje uglavnom 'ušled' špekulantskih poslova sa tuđim novcem, mada su kapitalisti na tim poslovima već ostvarili ogromne zarade. Ovakva politika dovela je do izvesnog jačanja državnog sektora, specijalno stvaranjem Privilegovane agrarne banke u kojoj je učestvovala i država. Pa ipak ona je u većoj meri ojačala privatni kapital, spasavajući ga od propasti, stvarajući ovu džinovsku banku sa 700 miliona akcijskog kapitala, u kojoj je privatni finansijski kapital učestvovao, na koju se čvrsto oslanjao.

Što se tiče sitnih samostalnih i poluproletarizovanih proizvođača, ona je raskinula neke feudalne odnose i ozakonila delimičnu podelu veleposeda, opteretivši srednje i siromašne seljake većim davanjima no što su ih imali u prethodnom periodu (ubiranim zajedno sa porezom); ona je eksproprialala sitne štediške oduzevši im deo uloga, u nekim slučajevima i do 50%, ona je uglavnom očuvala dugove srednjih i siromašnih seljaka, umesto da ih poništi, šta više ona ih je pretvorila u neku vrstu poreske obaveze, koja se može naplatiti državnim silom; ona je znatno uvećala unutrašnji dug koji je preko poreze uglavnom snosio radni narod. Dakle, iz analize glavnih ekonomsko političkih poteza šestojanuarskog režima vidimo da je on prihvatio i vodio politiku državne intervencije u privredi, a da je ova imala izrazito prokapitalistički, protunarodni karakter.

Osvrnimo se na razvitak industrijskog, bankovnog i trgovačkog kapitala u celom

periodu od 1930-1940. godine

Na području industrijskog kapitala kriza je naročito pogodila manja preduzeća, čime se pojačao proces centralizacije kapitala i izmenila struktura industrije u prilog krupnih preduzeća. Kao primer za to navešćemo promene apsolutnog udela akcionarskog i neakcionarskog sektora u industriji.

Godina	Broj akcionarskih preduzeća	Broj neakcionarskih preduzeća
1930	340	2.175
1932	645	1.508
1938	502	2.438

Pošto je prosečno akcionarsko preduzeće u industriji bilo u 1938. godini veće od prosečnog neakcionarskog preduzeća, po investiranom kapitalu 3,5 puta, po broju radnih mesta 2,2 puta a po pogonu 4,5 puta, vidimo da su u prvoj fazi krize najviše stradala mala preduzeća, pošto je kod neakcionarskog sektora broj preduzeća opao za 30,7%. Istovremeno se relativno jače ističu velika industrijska preduzeća pošto se broj akcionarskih preduzeća povećava za 89,7%. Udeo akcionarskih preduzeća u celokupnom broju industrijskih preduzeća, bez obzira da li se radi o sasvim novim akcionarskim preduzećima ili onim koja su u toku krize pretvorena u takva, porastao je sa 13,5% na 30%. To znači da se centralizacija kapitala i proizvodnje u tom periodu vršila uglavnom na račun uništavanja sitnih konkurenata. Ako uporedimo stanje iz 1932. i 1938. godine vidimo da se ono iz korena promenilo. U tom periodu broj neakcionarskih preduzeća, tj. relativno manjih preduzeća, popeo se za 930, tj. 61,7%, dok je broj akcionarskih preduzeća, tj. relativno većih preduzeća opao za 143, tj. za 22,2%. Udeo akcionarskih preduzeća, tj. relativno većih preduzeća u celokupnom broju preduzeća pada sa 30% na 17%. Ovo znači da su mala preduzeća nastajala u relativno većim razmerama u periodu porasta poslova, a opadanje broja relativno većih preduzeća 1932. do 1938. godine pokazuje nam da se na kraju krize i u periodu koji joj sledi, centralizacija kapitala uglavnom obavljala putem objedinjavanja većih preduzeća pošto u tom periodu preduzeća nisu propadala u većim razmerama. Ova objedinjavanja bila su uslovljena sa više momenata. Na jednoj strani, iskustvo krize pokazalo je da krupnija preduzeća lakše podnose tržišne teškoće. Na drugoj strani, postojao je porast krupnog finansijskog kapitala i želja za ubiranjem monopolističkih profita u periodu relativnog prosperiteta. U tom periodu razvili su se u bivšoj Jugoslaviji i mnogobrojni karteli. Gornji podaci potvrđuju na našem materijalu tačnost Lenjinove postavke da krize "pojačavaju sa svoje strane u ogromnim razmerama tendenciju ka koncentraciji i monopolu".

Sliku o koncentraciji kapitala dobijamo i iz iznesenih podataka o koncentraciji proizvodnje koja se javlja u okviru industrije. Na području kapitala ona je bila još izraženija, pošto je 233 kombinovana preduzeća imalo 992 tvornice, tj. 62,9% svih tvornica, a 13 od njih imalo 194 tvornica, pri čemu je na svako od njih otpadalo preko 10 tvornica. Dodamo li tome akcijska učešća i sl. vidimo da je krupni finansijski kapital držao u svojoj ruci najznačajniji deo privrede. Koncentracija i centralizacija kapitala dostizala je visoki stepen, prerastala je u monopol. Čitave grane privrede ili njeni značajni delovi postajali su zavisni od pojedinaca, krupnih banaka, bankarskih koncerna i sl. Tako npr., poznati zelenoš Ilija Mihajlović držao je u svojim rukama čitavu našu industriju ribljih konzervi, Gardina A.D., a koncern braće Ilića obuhvatao je 13 industrijskih preduzeća. Kapital poslednjih, po približnoj proceni iznosio je oko 1,5 milijardu dinara.

Specijalnu ulogu u razvitku jugoslovenskog industrijskog kapitala odigrali su kartelni sporazumi, kojima je ne samo ograničavana proizvodnja i održavane prodajne cene, već je i vršena grupacija preduzeća u odnosu na pojedine konkurente i potrošače, ostvarivana izvesna monopolistička grupacija kapitala, koja je ne samo delovala kao takva već je u izvesnim slučajevima imala i čvršće organizacione oblike.

Stvaranje kartela u našoj privredi bilo je pojačano u periodu krize, kada je po- tražnja za robom opala te je predstojao pad cena industrijske robe široke potrošnje, ka- da je kartelni sporazum medju kapitalistima - proizvođačima određene robe bio uslov da se održe monopolistički ekstraprofiti, koji su do tada ubirani zahvaljujući faktičkom mo- nopolu na jednom nezasićenom tržištu, zaštićenom visokom carinskom barijerom. Stvaranje i delatnost kartela u našoj privredi u vreme velike privredne krize kada je nastupilo naglo pogoršanje položaja ne samo radnika, srednjeg i siromašnog seljaka i zanatlije, već i pro- padanje manjih kapitalističkih industrijskih preduzeća izazvalo je otpor u javnosti. Vla- da je bila prinudjena da pod pritiskom javnosti doneše 1934. godine uredbu koja je za- branjivala kartele. Ova uredba kosila se sa interesima vodećeg krupnog finansijskog kapi- tala, kako stranog, tako isto i domaćeg. Zato ona nije bila sprovedena u život.

Brojnost kartela u jugoslovenskoj industriji bila je relativno velika. 1. jula 1939. godine postojalo je u njoj 79 kartelnih sporazuma. Dodamo li tome da je usled slabog razvitka industrije u mnogim vrstama proizvodnje postojao faktički monopol ograničenog bro- ja proizvođača, vidimo, da je po stepenu kartelizacije i postojanja monopolističkih kvazi kartelnih situacija Jugoslavija stajala na ravnoj nozi sa kapitalistički najrazvijenijim zemljama Evrope, izuzev Nemačke, gde je ova vrsta monopola bila jako raširena. Najveći broj kartela postojao je u metalomašinskoj, 20 (kao i učešće u 2 međunarodna) i hemijskoj 19 (kao i učešće u 8 međunarodnih).

Što se tiče bankarskog kapitala on je imao relativno spori razvitak. Celokupni bankovni akcijski kapital neznatno se uvećao izmedju 1929. i 1938. godine popevši se sa 2.193 miliona samo na 2.417 miliona. Do toga je došlo po svojoj prilici zato što je on, sa- jednoj strani, već bio po svom obimu predimenzioniran, na drugoj strani, zato što je u tom periodu strani kapital bio glavni nosilac kapitalističkog razvitka naše zemlje, a on je već imao svoj razvijeni finansijski aparat u zemlji i inostranstvu.

Da bi se podvukao stepen koncentracije banakarstva kao i značaj i vodeća uloga ko- ju su najkrupnije privatne banke imale u privrednom životu i razvitku zemlje, treba ista- ćti da je 1938. godine na 22 velike privatne banke sa glavnicom od preko 20 miliona dina- ra dolazilo 1.454 miliona dinara, tj. 60,2% celokupnog bankarskog akcijskog kapitala, 2.154 miliona dinara, tj. 41,7% štednih uloga i 1.303 miliona dinara, tj. 59% uloga po te- kućim računima. Ako uzmemo u obzir rezervne fondove i ostale poverioce vidimo da su ove 22 privatne akcionarske banke raspolagale sa preko 6 milijardi predratnih dinara svega i pozajmljenog kapitala.

Da bi se istakao značaj banaka za tadašnji kapitalistički sektor privrede naveš- ćemo da su privatne banke finansirale samo akcionarske preduzeća sa 2.700 miliona dinara. Od ove sume otpada na kredit 1.700 miliona dinara, a na učešće jedna milijarda.

Razvitak trgovačkog kapitala brže se odvijao. Broj trgovačkih radnji porastao je od 1929. do 1939. godine na 37.710, tj. za 40,3% i dostigao je 162.033 radnji, od čega je otpadalo 23.981 na veća trgovačka preduzeća.

U periodu veštačke konjunktore nastale na svetskom tržištu u vreme pojačanog nao- ružanja i priprema za Drugi svetski rat, nastalo je oživljavanje spoljne trgovine i pora- stao je njen opseg.

Godina	Izvoz u 1.000 t.	Izvoz u mil. dinara	Izvoz u mil. dinara
Prosek 1932-34	2.637	3.437	3.105
1936	2.868	4.376	4.077
1937	4.557	6.276	5.234
1938	3.702	5.047	4.975
1939	3.464	5.521	4.757

Da bi se dobila predstava o razvitku čitavog kapitala podvlačimo da se osnovni kapital svih akcionarskih društava (bez osiguranja i samoupravnih štedionica) povećao od 1931. do 1938. godine sa 6.370 na 8.045 miliona dinara, tj. za 26,3%.

D. Razvitak državnog sektora privrede

Porast državnog sektora dalje se odvijao. Država je otkupljivala osnivačke akcije preduzeća avionske industrije, koju je strani kapital podizao u tom cilju, u čisto špekulantske svrhe, a niz velikih pruga gradjenih u prethodnom periodu ušao je u eksploataciju u 1930. i 1931. godině. U godinama koje su neposredno prethodile propasti bivše Jugoslavije, u vreme kada je trka za naoružanjem dobila u celom svetu velike razmere došlo je do vanrednog jačanja državne uloge u privredi i osetnog porasta državnog sektora. Pod pritiskom krupnog domaćeg kapitala zainteresovanog u tome, kao i vojnih krugova, država je počela da pomaže domaći kapital i pristupila izgradjivanju privilegovane poludržavne mašinske industrije vojnog značaja. Pod parolom izgradnje teške industrije, koristeći ratnu psihozu, država je pružala svestranu podršku krupnim akcionarskim preduzećima. Pored politike davanja velikih povlastica, država je počela da se pojavljuje i kao majoritetni učesnik u akcijskom kapitalu.

U periodu 1937-1940. godine stvaraju se krupna industrijska preduzeća sa učešćem države ili proširuju postojeća na toj osnovi, npr. Jugočelik A.D., Industrija aeroplanskih motora A.D. u Rakovici, Užička fabrika oružja i municije itd.

U periodu 1937-1939. godine u vezi sa proširenjem akcijskog kapitala i osnivanjem novih preduzeća u metalurgiji i metalomašinskoj industriji, država se angažovala na ulaganje 634 strani kapital 118, a privatni domaći 101 milion dinara. Mađa je ovaj novi akcijski kapital uplaćen samo delimično, opseg angažovanja države daje najbolju sliku o tendencijama porasta državnog sektora u periodu pojačanog naoružanja. Politika industrijskih povlastica, a specijalno politika stvaranja preduzeća vojnog značaja sa učešćem države, donosila je velike koristi krupnom domaćem finansijskom kapitalu. Preko ovakvih preduzeća on se još čvršće povezivao sa državnim aparatom, a njegove investicije donosile su garantovani visoki profit, pošto je država primala obavezu da otkupljuje proizvode po ~~pravilnim cenama~~ Pored pojačanog razvitka metalo-mašinske industrije u godinama pred rat, bio je nov špekulantski potez krupnog domaćeg kapitala, pokušaj ubiranja visokih profita uz pomoć i podršku državnog aparata.

Da bi se dobila predstava o veličini državnog kapitalističkog sektora, navešćemo da je na njega dolazilo 1938. godine, pored gotovo celokupnog železničkog saobraćaja, 17,2% vrednosti industrijske proizvodnje (2,7 milijarde dinara) i 23,8% vrednosti rudarske proizvodnje (313,8 miliona dinara). Broj industrijskih preduzeća u rukama države, banovina i opština iznosio je 249, što je predstavljalo 5,8% svih tvornica, ali je zato na ove tvornice otpadalo 7,7% radnih mesta, 9,6 zaposlenih radnika, 14,7% investicija i 17,2% vrednosti proizvodnje. Napominjemo da ovim brojkama nije obuhvaćeno učešće države u akcionarskim preduzećima (Npr. Jugočelik A.D., Šipad A.D., Industrija aeroplanskih motora A.D., Jugoslovenska destilacija drveta A.

D. itd.), kao i vojna industrija (Fabrika aviona u Kraljevu, Vojni zavodi u Kragujevcu, Kamniku, Obilićevu itd.), koja je bila čisto državna. U 1937. godini država se pojavljuje na zborovima akcionara kao vlasnik akcijskog paketa raznih industrijskih preduzeća u iznosu od 72,1 miliona dinara. Ako bismo uzeli u obzir obe vrste preduzeća približni udeo državnog sektora u industriji prešao bi 15% radnih mesta, 20% investicija i 25% vrednosti proizvodnje. Treba pri tome napomenuti da je državni kapitalistički sektor u industriji posedovao krupne tvornice, imao kudikamo veći organski sastav kapitala i bio racionalniji nego što je to bio slučaj kod privatnog, koji se uglavnom oslanjao na masovnu eksploataciju jeftine radne snage. Tako npr. na jedno radno mesto državnog sektora dolazilo je 77,9 hiljada dinara investiranog kapitala i 116,9 hiljada dinara vrednosti proizvodnje, a u ostaloj industriji samo 37,7 hiljada dinara prvoga i 47 hiljada dinara drugoga. Na jednu tvornicu je dolazilo kod državnog sektora 92,9 radnih mesta, 7.241 hiljada dinara investiranog kapitala i 10.855 hiljada dinara vrednosti proizvodnje, a kod ostale industrije 69,2 radna mesta, 2.607 hiljada dinara investiranog kapitala i 3.256,6 hiljada dinara vrednosti proizvodnje. Da bi se dobila konkretnija predstava o državnom kapitalističkom sektoru u industriji treba spomenuti da su u državni sektor ulazile sve tvornice duvanâ (5), tri državne tvornice svile, mnogo opštinskih centrala i plinara, gradske klanice, industrija poljoprivrednih proizvoda na Belju, državna fabrika šećera na Čukarici, državne štamparije u Beogradu i Sarajevu itd.

Što se tiče rudarstva državni kapitalistički sektor postojao je samo kod nekih njegovih vrsta. On je učestvovao 1938. godine u vrednosti celokupne proizvodnje, kod mrkog uglja sa 33,4%, kod lignita sa 40,6% kod gvozdene rude sa 90,9%, kod nafte sa 17,2% kod varene soli i slane vode prodate van preduzeća sa 100%. Najkrupniji državni rudnici bili su rudnici željezne rude (Ljubija, Vareš), mrkog uglja (Senjski rudnik, Breza, Kakanj, Zenica), lignita (Kreka, Velenje, Ugljevik) i soli (Kreka i Simin Han). Državni sektor je obuhvatao i najveći deo saobraćaja. U rukama države nalazile su se gotovo sve željeznice i poštansko-telegrafsko-telefonske ustanove i Jugoslovenska rečna plovidba. Pored toga je država učestvovala u Prvom srpskom brogarskom društvu A.D., Putniku A.D., Aeroputu A.D., Društvu kanala kralja Petra I A.D., Agenciji Avali A.D. itd. Uz to, ovaj je sektor obuhvatao poljoprivredna dobra Belje i Topolovac, osam velikih državnih ergela i imao učešća u krupnim trgovačkim preduzećima Privilegovano A.D. za silose, Privilegovano A.D. za izvoz zemaljskih proizvoda, kao i u Državnoj klasnoj lutriji.

Od specijalnog je značaja udeo države u bankarstvu. Dve banke, Hipotekarna i Poštanska štedionica bile su čisto državna preduzeća. Što se tiče privilegovanih banaka, Agrarne i Zanatske, u njima je država učestvovala sa 306 miliona dinara, tj. sa 39,6% njihove glavnice. Državnim bankama treba dodati banovinske i opštinske štedionice. Usled postojanja privatne Narodne banke čije je poslovanje bilo regulisano zakonom, a koja se nalazila pod nadzorom države i navedenih državnih i privilegovanih banaka, u Jugoslaviji, pored privatnog kredita postojao je i javni kredit. Kraš privatnog bankarstva doveo je do monopolističkog položaja pomenutih javnih banaka u oblasti kredita.

Državni sektor privrede u bivšoj Jugoslaviji, gde je buržoazija bila vladajuća klasa, nastupao je "kao učesnik u opštekapitalističkom sistemu i kvalitativno se nije razlikovao od ostalih preduzeća" - (Kidrič). Država kao poslodavac imala je isti odnos prema radničkoj klasi kao i svi ostali kapitalisti. Položaj radnika u državnoj industriji bio je uslovljen opštim položajem radničke klase u zemlji. Stalno i trajno poboljšanje radničkog položaja u okviru državnog sektora a u odnosu na privatne kapitaliste bila je besmislica u državi, koja je bila prinuda buržoazije kao vladajuće klase, a čiji je upravni aparat bio običan instrument u rukama te klase. Državni sektor privrede predstavljao je moćan oslonac privatnih kapitalističkih preduzeća i pružao im je svestranu podršku. Jasno je da je postojanje državnog sektora privrede uglavnom koristilo rukovodećem sloju buržoazije. Videli smo kako je krupni finansijski kapital izvlačio velike profite zahvaljujući kreditnoj politici državnih banaka. Proizvod-

nja vojnih državnih preduzeća bila je tako postavljena da su ova preduzeća izradjivala samo pojedine delove i bila potpuno zavisna od privatnih kapitalističkih preduzeća. Tako npr. vojni zavodi proizvodili su samo filtre za gasmaske dok su sve ostale delove dobijali iz Batinog kombinata u Borovu. Zajedničko nastupanje države sa privatnicima u preduzećima od vojnog značaja predstavljalo je put za najpovoljniji plasman osnivačkih akcija, koje su docnije bile otkupljivane uz visoke cene. Učešća privatnika u mešovitim preduzećima ili privatnim preduzećima javnog karaktera koja su posedovala zakonski monopolistički položaj, kao npr. učešće u Narodnoj banci kao emisionom zavodu i sl. predstavljala su garantovane i unosne plasmane. Sva ova preduzeća, a specijalno tzv. komercijalizovana, akcionarska preduzeća, gde je ponekada gotovo sav kapital pripadao državi, a postojali su upravni i nadzorni odbori u koje su ulazili naši najpoznatiji finansijski magnati, bila su istovremeno izvor raznih dnevnica i tantijema.

Pomoćna uloga državnoga sektora u odnosu na krupni finansijski kapital naročito se jasno ogleda u činjenici da je Državna fabrika šećera učestvovala u kartelu šećera, tj. podržavala krupne kapitaliste u njihovim naporima da putem kartelnih sporazuma ostvare monopolističke ekstra-profite na račun potrošačkih masa.

Država je u bivšoj Jugoslaviji i kao vlasnik ogromnih kompleksa šuma omogućavala kapitalistima da ubiraju ekstra profite. Ustupajući privatnim kapitalističkim preduzećima koncesije za eksploataciju svojih šuma u bescenje i bez obaveza da se preduzimaju mere za njihovo obnavljanje, država je sankcionisala pljačkaško uništavanje i iscrpljivanje prirodnih bogatstava naše zemlje.

E. Strani kapital u privredi

Dok je u prethodnom periodu uticaj stranog kapitala na našu privredu bio dobrim delom vezan i za zaključivanje državnih zajmova na strani, sada se težište u potpunosti prenosi na javne radove koje on finansira i izvodi, na njegove plasmane u privredi, na organizovanje sistema njegove vladavine.

Osvrnimo se na ulogu stranog kapitala u izgradnji pruga. Posle zavodjenja šestojanuarske diktature, kada nisu postojali uslovi za sklapanje novih inostranih investicionih zajmova, država je pokušala da nastavi sa gradnjom železnica sklapajući ugovore sa stranim finansijskim grupama koje bi ne samo finansirale već i gradile pojedine pruge. Na konkurs raspisan 15. X 1930. godine prijavilo se osam takvih finansijskih grupa. Posle dužih pregovora i pogađanja sklopljeni su ugovori sa četiri krupne inostrane finansijske grupe kojima je ustupljena sva projektovana gradnja pruga, koja je do tada bila izvodjena uglavnom u državnoj režiji i od domaćih preduzeća. Naročito veliki obim poslova bio je zaključen sa preduzećem Batinjol. Jedno od navedenih preduzeća nije sklopilo ugovor sa državom, već sa Požarevačkom oblašću koja je dobila koncesiju za izgradnju svojih pruga. Prvobitno sklopljeni ugovori predviđjali su izgradnju pruga u roku od tri godine, s tim što bi se one završile krajem 1935. godine. Strana preduzeća uspela su ne samo da sklope ugovore pod uslovima koji za nas nisu bili ni malo povoljni, pa čak i protivni dotadašnjim zakonima, već su i posle sklapanja ugovora postizavali izmenu uslova i rokova gradnje u svoju korist. Razvukavši rokove izgradnje od tri na osam godina oni su uspeli da izbegnu puno predviđeno kreditiranje gradnje i da ga dobrim delom prebace na naš budžet. Produženje rokova teško se odrazilo i na zaposlenost u periodu krize. Celokupno ovo postrovanje poznato je kao afera ministra Radivojevića, koja je izbila u javnost 1934. godine. Vlada je bila prinudjena da potpuno raskine neke od tih ugovora, da odustane od gradjenja nekih pruga. Za ostale ugovore tražila je reviziju koja je delimično izvršena. Time je nepovoljna

strana starih ugovora delimično ublažena, uslovi gradnje i finansiranja izmenjeni, ali su u nekim slučajevima nastali sporovi sa pomenutim stranim preduzećima.

Usled ovakvog poslovanja sa inostranim finansijskim grupama izgradnja veoma važnih pruga bila je u velikom zadocnjenju a neke su morale da budu odgodjene. Od značajnih pruga, jedino su pruga Veles - Prilep, kojom je uspostavljena veza Vardarske magistrale sa bogatim predelima Prilepskog polja i Pelagonije, kao i most i železnička veza Beograd - Pančevo, čime se neposredno povezivala srpska i banatska železnička mreža, bili završeni oko 1935. godine.

Usled daljeg prodiranja stranog kapitala u jugoslovensku privredu putem finansijskih zajmova preduzećima i stvaranja novih preduzeća sa njegovim odlučujućim učešćem, sektor stranog kapitala dostigao je svoj najveći obim i značaj. Istovremeno, on je zauzimajući nove ključne pozicije u jugoslovenskoj privredi, stvarajući nove monopolističke centre, upotpunjujući i usavršavajući svoje veze sa celokupnom našom privredom i povezujući se solidnije i dublje sa vladajućom domaćom buržoazijom, pojačavao i organizovao svoj uticaj, razvijao sistem svoje vladavine, a samim tim pojačavao celokupno svoje delovanje na naš privredni razvitak.

U periodu krize preduzeća u rukama stranog kapitala uvećala su svoj relativni udeo u jugoslovenskoj privredi, jer su raspolagala većim sredstvima i znatnijom konkurentskom snagom, jer su iskoristila privredne teškoće za osvajanje pozicija.

U periodu veštačke konjunktura na svetskom tržištu, koja je počela od 1935. godine usled naoružavanja velikih sila, strani je kapital pojačao svoje plasmane u ekstraktivnu industriju i rudarstvo. U periodu 1935-1940. godine ukupan obim akcijskih plasmana porastao je od 2,6 na 3,9 milijarde, tj. za 50%. Jednovremeno, zbog narastajuće opasnosti novog svetskog sukoba opada iznos finansijskih zajmova.

Ukupni iznos stranog kapitala plasiranog u jugoslovensku privredu dostigao je oko 1940. godine 9 milijardi 369 miliona predratnih dinara.

U preduzećima gde je strani kapital bio plasiran, on je mobilisao i služio se sa 11 milijardi 304,5 miliona predratnih dinara domaćeg kapitala.

U industriji uzetoj u celini, strani kapital učestvovao je u svakoj petoj fabrici, raspolagao je polovinom celokupnog kapitala investiranog u industriji, pojavljivao se kao poslodavac preko dve petine naših industrijskih radnika, i služio se sa preko polovine instalirane pogonske snage.

U rudarstvu strani kapital je držao u svojim rukama 65% vrednosti rudarske proizvodnje i zapošljavao 55% naših rudara.

Osvrnimo se na pojedine privredne grane.

Jedna od najznačajnijih pozicija stranog kapitala bio je njegov udeo u bankarstvu. Tu je strani sektor obuhvatao tri petine akcijskog kapitala. Od 22 najveće privatne banke sa glavnicom preko 20 miliona dinara, strani kapital je nastupao u 15.

U osiguranju strani kapital je nastupao u 19 društava, od ukupno 31 društva. Ostala je držao u sferi svoga uticaja preko reosiguranja.

Njegove su pozicije bile velike i u proizvodnji energije. U njegovim je rukama bilo tri petine kapaciteta svih naših centrala preko 100 KW, gotovo polovina celokupne pro-

izvodnje uglja.

Medju najkrupnija ulaganja stranog kapitala spadalo je rudarstvo (sa 1 milijardom i 100 miliona predratnih dinara). U ekstrakciji obojenih metala bakra, olova, cinka i aluminijuma on je bio potpuno gospodar. Gotovo isti slučaj bio je sa hromom i antimonom, dok je kod magnezita udeo stranog sektora iznosio tri petine, a kod zlata sedam desetina.

Veliki deo metalurgije bio je u rukama stranaca. Sem topionice gvoždja u Varešu, topionice čelika i valjaonice gvoždja u Zenici i jedne male valjaonice gvoždja u Zemunu, sve ostalo je spadalo u strani sektor. Ovaj sektor obuhvatao je 5 topionica gvoždja, 3 topionice antimona, 2 topionice cinka, 2 topionice olova, 1 topionicu bakra, instalacije za elektrolizu bakra u Boru, 4 valjaonice gvoždja i 4 topionice čelika. U pozadini fabrike aluminijuma u Lozovcu stajalo je Opšte jugoslovensko bankarsko društvo koje je bilo u rukama Nemaca. Iz ovog pregleda vidi se da se domaći sektor pojavljivao samo u proizvodnji i preradi gvoždja, dok je cela ostala metalurgija bila isključivo u rukama stranaca.

U hemijskoj industriji, široko uzetoj, iznos stranog kapitala prelazio je tri četvrtine milijarde predratnih dinara. U ovoj industriji strani kapital je imao u svojim rukama fabrikaciju i tržišni monopol svih najvažnijih hemijskih proizvoda: sumporne kiselina, sode, superfosfata, karbida, azotnog veštačkog đubriva, hlora, eksploziva, acetilena, kiseonika itd. Sem toga, on je u potpunosti držao industriju šibica i destilaciju drveta i posedovao najkrupnije fabrike sapuna i boje.

Strani kapital je u potpunosti držao u svojim rukama proizvodnju čitavog niza privrednih grana kao što je bio slučaj sa proizvodnjom cementa, sijalica, ravnog stakla, kablova, preradom nafte itd.

Vrlo značajne pozicije imao je strani kapital i u nizu širih proizvodnih grana: u šumarskoj, tekstilnoj i metalomašinskoj industriji, industriji obuće i industriji poljoprivrednih proizvoda, gde je posedovao niz velikih preduzeća.

Treba posebno podvući da se u njegovim rukama nalazilo preko devet desetina proizvodnje pamučne predje, preko tri petine naše pomorske tonaže i 2 jedina velika brodogradilišta koja su izgradjivala metalne brodove. Od 7 šećerana u pogonu, njih 5, to jest tri četvrtine jugoslovenske proizvodnje šećera, bilo je u rukama stranog kapitala, a sve su ove fabrike, pored toga, bile povezane i kartelom. Najzad treba pomenuti i Batinu fabriku obuće, čija je proizvodnja dostigla gotovo devet desetina naše potrošnje.

Osvrnimo se detaljnije na jačanje uloge monopolističkog kapitala u našoj privredi.

Pored monopolističkih pojava koje su izrastale iz našeg sopstvenog privrednog razvitka, u našoj privredi su nastupale i monopolističke grupe iz inostranstva.

Strani kapital koji je ulagan u našu privredu bio je krupni međunarodni finansijski kapital. To se vidi iz toga što je ulaganje stranog kapitala vršeno uglavnom u krupna preduzeća. Prosečna tvornica stranog sektora bila je po investiranom kapitalu 4,5 puta veća, a po broju radnih mesta 3,2 puta veća od prosečne tvornice domaćeg sektora. Prosečna ulaganja američkog, francuskog i engleskog kapitala iznosila su 18, 14,5 i 13 miliona dinara po jednom preduzeću.

Ispitujući poreklo stranog kapitala, utvrdili smo da je u najvećem broju slučajeva i gotovo kod svih krupnijih i značajnijih plasmana u pitanju neka krupna monopolistička grupa. Kada pak ispitamo sva preduzeća sa učešćem stranog kapitala, vidimo da su ve-

će skupine takvih preduzeća imale jednu te istu monopolističku grupu u pozadini. Tako, na primer, utvrdili smo da je koncern I.G. Farbenindustrie stajao u pozadini 24 jugoslovenska preduzeća, da je praška Živnostenska banka rukovodila posrednim i neposrednim putem sa 30 jugoslovenskih preduzeća.

Da bi se stekla predstava o monopolističkim pozicijama krupnih međunarodnih grupa u našoj industriji i rudarstvu, donosimo pregled najkrupnijih učesnika u jugoslovenskoj električnoj industriji:

	Miliona dinara
Suiss-Elektra u zajednici sa Sociétés des banques suisses	437,4
Société industrielle des phosphates tunisiens	178
Electro-Invest	121
American Yugoslav electric	99,6
Dinamit Nobel (samo u elektrohemskoj)	28,5

U Jugoslaviji su nastupili i mnogi drugi poznati međunarodni trustovi, koncerni i holdinzi, kao što su npr. Standard Oil, Stab, Uniiver, Vickers Armstrong, Cementia Holding, Selection Trust Company, AEG, Tungsram i dr. strane monopolističke grupe koje su nastupale u našoj privredi, uprkos oštrome međusobne konkurentске borbe često su bile povezane, imale u svojoj pozadini najkrupnije finansijske kolose, kao što su Krup, Morgan, Rockefeller i sl. Strani kapital pojačavao je monopolističke tendencije, koje su već postojale u našoj privredi, ne samo svojim dolaskom, već i svojom aktivnošću u pravcu stvaranja i organizovanja monopolističkih centara. Ova se aktivnost stranog kapitala vidi u ulozi koju su njegova preduzeća igrala u jugoslovenskoj privredi i u naporima ovih preduzeća na stvaranju ugovornih monopolističkih organizacija (kartela). Da je strani kapital težio stvaranju monopolističkih pozicija vidimo npr. iz opsega njegovog angažovanja u mešovitim bankama.

Od 14 jugoslovenskih najkrupnijih bankarskih koncerna, tj. banaka koje su učestvovala u raznim industrijskim preduzećima kao njihovi vlasnici i rukovodioci, 11 je ulazilo u sektor stranog kapitala.

Strani kapital, a specijalno nemački kapital, aktivno je radio na stvaranju kartelnih sporazuma u onim industrijskim granama u kojima je nastupao. Time je ne samo prenosio organizacione oblike i iskustva jedne mnogo razvijenije kapitalističke privrede na našu relativno zaostaluu privredu, već i širio svoj uticaj na čisto domaća preduzeća. U izvesnim slučajevima ovi su karteli uključivani u međunarodne kartele sporazume čime su pojedina čisto domaća preduzeća učlanjena u njima stavljana u još čvršću i neposredniju zavisnost od međunarodnih monopolističkih proizvođačkih organizacija sa sedištem u inostranstvu. Stvaranje kartela u industriji ne samo da je vršeno na inicijativu stranog kapitala već i pod njegovim neposrednim rukovodstvom. Pri tome strani kapital je koristio sva raspoloživa sredstva da prinudi konkurente na pristupanje kartelu, da održi ovaj ugovorni monopol.

Na osnovu svega dosad navedenog učešće stranog kapitala u našoj privredi prerastalo je u vladavinu krupnog finansijskog kapitala inostranog porekla, koja se preplitala sa vladavinom domaćeg finansijskog kapitala. Sva uobičajena sredstva, putevi i metodi koje je strani kapital koristio za sprovođenje, održavanje i pojačavanje svoje vladavine, na koje se oslanjao, treba posmatrati kao delove sistema njegove vladavine.

Medju njima posebno mesto zauzima inostrana politička i ekonomska presija na jugoslovensku vladu i pojedina preduzeća, kao i unutrašnje poluge vladavine stranog kapitala, posredna učešća, banke, karteli, fabrička zavisnost domaćih industrijskih preduzeća od proizvodnje stranog sektora, domaća finansijska oligarhija i korumpirani režim bivše Jugoslavije. Specijalno treba istaći da je jačanje korupcije u zemlji bilo dobrim delom veza-

no sa učešćem stranog kapitala. Najveće afere bivše Jugoslavije bile su afere sa sektora njegovog delovanja, npr. Afera Krivaja, Našička afera itd.

Zauzevši monopolističke pozicije, uspostavivši svoju vladavinu, strani kapital je uticao na različite načine na celokupni razvitak jugoslovenske privrede, a specijalno na razvitak njegovog odlučujućeg, kapitalističkog dela.

U odnosu na razvitak proizvodnih snaga njegovo dejstvo bilo je dvajako. Na jednoj strani, on je stvarao i kreditirao preduzeća za koja je neposredno zainteresovan, na drugoj strani, on je ulagao sistematske napore i vodio politiku sprežavanja i kočenja razvitka drugih grana, pa čak i direktnog uništavanja postojećih kapaciteta. Krupni inostrani finansijski kapital koji je imao monopolističke pozicije kod nas i u inostranstvu, i raspolagao dovoljnim proizvodnim kapacitetima određene vrste van naše zemlje, sprečavao je razvitak proizvodnih snaga u tim granama u samoj Jugoslaviji, npr. on je sprečavao iskorišćavanje naših naftonosnih polja, ili koristio u spekulativne svrhe industriju nespasobnu za serijsku proizvodnju, npr. avionsku industriju, koju je kasnije prodavao državi. Međunarodne monopolističke grupe vodeći konkurentsku borbu pretvarale su se u džinovski rušilački mehanizam koji je ograničavao proizvodnju putem kartela ili zatvarao postojće fabrike. Tako je kartel cementa zatvorio u toku 10 godina 3 konkurentne fabrike, a kartel gvozdja ograničio domaću proizvodnju na 2/3, a kasnije (1932) na 3/4 naše potrošnje. Delujući jednovremeno u oba smera, on je deformisao razvitak jugoslovenske privrede. Tako je npr. razvio ekstraktivnu industriju namenjenu izvozu, kočeći razvitak finale industrije koja je imala da preradjuje takve sirovine. Ovakva politika stranog kapitala, koja je održavala privrednu zaostalost zemlje u pogledu nekih osnovnih grana privrede, npr. crne metalurgije i mašinske industrije, i njenu veliku zavisnost od inostranstva, uslovlila je pojačano učešće države u razvijanju zaostalih grana; ali to u uslovima kapitalističkog poretka nije moglo da dovede do vidljivih rezultata, do uskladenijeg razvitka cele privrede. Tako isto ograničenja deviznog prometa nisu mogla da spreče i otklone izvlačenje džinovskih profita, odlazak novo akumuliranog kapitala, potrebnih za industrijsku izgradnju. Ovaj izvoz često je vršen na ilegalan način, zaključivanjem fiktivnih zajmova u inostranstvu, na koje su plaćene kamate i davane otplate. Uvozom mašina i sirovina po fiktivnim, preterano visokim cenama, izvozom proizvoda po fiktivnim preterano niskim cenama, uvođenjem preterano visokih kamata plaćenih za disproporcionalno velike zajmove, koji su davani preduzećima stranog sektora na mesto porebnog osnovnog kapitala, itd. U odnosu na domaću kapitalistu i domaći kapital, strani kapital je nastupao kao konkurent i kao saradnik. Tesno se povezujući sa domaćom finansijskom oligarhijom, ustupajući neznatni deo svojih profita domaćim kapitalistima i drugim uticajnim ličnostima, on ih je pretvarao u svoje plaćene agente, preko kojih je uticao na privredni život zemlje. Tim putem on je koordinirao svoju vladavinu, sa vladavinom domaćeg finansijskog kapitala, povezujući se ne samo sa velikosrpskim kapitalom u Beogradu, koji je imao odlučujuću ulogu u državnoj politici, već istovremeno i sa svojim tradicionalnim saradnicima u Zagrebu i Ljubljani. Čiji su interesi bili čvršće isprepletani sa njegovim, između ostalog i zato, što su i plasmani stranog kapitala u privrednoj sferi ovih finansijskih centara bili veći. Strani sektor obuhvatao je oko polovine industrijskih radnih mesta u Sloveniji, Hrvatskoj i Slavoniji, i Dalmaciji. U Bosni i Hercegovini, Vojvodini i Srbiji njegov udeo kretao se oko jedne trećine. U delu južne Srbije i Makedonije lanosio je jednu četvrtinu, a u Crnoj Gori je bio neznatan.

Učestvujući u kapitalističkom razvitku zemlje, strani kapital je pojačavao proces koncentracije i centralizacije kapitala na područjima na kojima je nastupao. Koncentracija proizvodnje nastajala je, kako usled monopolističke politike koja je vodila zatvaranju konkurentnih preduzeća, pa čak i sopstvenih nerentabilnih tvornica, tako isto i usled znatnih napora stranog kapitala da razvije i proširi svoja rentabilna preduzeća. Pro-

ces razaranja konkurenata i eliminacija sopstvenih manje rentabilnih tvornica izvršena je u uslovima velike privredne krize. Odgovarajuća proširenja i jačanja najunosnijih preduzeća inostranog sektora vršena su uglavnom docnije. Koncentracija kapitala bila je kudikamo brža kod inostranog sektora, pošto je strani kapital prvenstveno prodirao u najrentabilnije privredne grane, npr. izvozne grane i one grane u kojima je bilo moguće zadobiti monopol na tržištu; pošto je preko akcijskog učešća zahvatao čitave grane privrede i time ostvarivao monopol, pošto je imao inicijativu i vodeću ulogu u kartelisanju naše industrije. Drugim rečima, monopolistički ekstraprofiti odlazili su uglavnom u džepove stranaca, zato je i proces koncentracije kapitala bio kudikamo jači na inostranom sektoru.

Vladavina stranog kapitala odražavala se i na klasne odnose, specijalno na položaj eksploatisanih. Strani kapital ostvarivao je džinovske profite putem sistematskog pljačkanja naše zemlje tj. naših proizvođača i potrošača. Polazeći od postojećeg visokog stepena eksploatacije najamne radne snage, on ga je ne samo koristio kao takav, već ga je pojačavao i usavršavao. U preduzećima stranog sektora stepen eksploatacije bio je veći ne samo zato što je u njima bila racionalnija proizvodnja, a u nekim slučajevima i viši organski sastav kapitala, već isto tako i usled toga što je krupni kapital bolje koristio monopol nad sredstvima za proizvodnju i vodio efikasniju borbu za ostvarenje svojih klasnih ciljeva. Najtipičniji primer predstavlja izrabljivački sistem primenjivan u preduzećima Bata. Strani kapital je aktivno učestvovao u snižavanju životnog standarda našeg radnog naroda, pljačkajući potrošače. U proizvodnji robe namenjene unutrašnjoj potrošnji on je nastupao samo onda kada je već postojala ili mogla da se stvori monopolistička situacija, koja je omogućavala izvanredno velike zarade, monopolističke ekstraprofite. Visoka carinska zaštita davala je visoke premije industrijskim preduzećima podizanim u Jugoslaviji, koja su proizvodila deficitnu robu masovne potrošnje. Čim je proizvodnja ovakve robe pokrila unutrašnje tržište stvarani su karteli u cilju održavanja starih, tj. ubiranja novih monopolističkih ekstraprofita. Postojanje kartela dovelo je do postojanja visokih prodajnih cena niza artikala masovne potrošnje, šećera, uglja, cementa itd. U tim uslovima prosečna jugoslovenska cena cementa bila je gotovo 2 puta viša no što je to bio slučaj sa prosečnom stranom cenom ove robe. Pljačka potrošača vršena je u svim slučajevima kada je postojao monopol prodaje neke robe široke potrošnje, npr. električne struje. Svu štetu koju je strani kapital nanosio Jugoslaviji, korumpirajući komisije u liferacijama, varajući fiskus na porezima i sl. snosili su poreski obveznici, tj. radni narod. Ukupno oštećenje države samo na porezima penje se na milijarde. Pored radnika i potrošača upošte, neke kategorije trudbenika bile su posebno pogođene. Tako npr. poljoprivrednici - prosti robni proizvođači bili su pogođeni time što je strani kapital povećavao cene artiklima njihove proizvodne potrošnje, npr. plavom kamenu, ili obarao otkupne cene njihovih proizvoda, npr. šećerne repe.

Svi navedeni primeri pojačavali su unutrašnje protivrečnosti kapitalističkog poretka, zatezali klasne odnose, izazivali klasni otpor eksploatisanih, proublijavali jaz i zaoštavali sukob između radnog naroda široko uzetog i buržoazije.

Osvrnimo se na zemlje porekla stranog kapitala. Po formalnom poreklu strani kapital je dolazio iz 32 države, medju kojima su se posebno isticale:

Najvažnije zemlje porekla stranog kapitala plasiranog u jugoslovensku privredu oko 1940. godine

Red. br.	Država	Akcionarska učešća	Neakcionarska učešća	Finansijski zajmovi 31. XII 1940. g.	Ukupno učešće	Procenat učešća u ukupnom stranom kapitalu
		U milionima dinara				
1.	Švajcarska	483,9	45,7	687,3	1.196,9	19,6
2.	Engleska	759,7	1,3	248,-	1.009,-	16,5
3.	Austrija i Nemačka	598,-	136,6	221,1	955,7	15,6

4. Francuska	648,2	16,9	119,9	785,-	12,8
5. Čehoslovačka (Protek i Slovačka)	388,4	56,2	141,4	586,-	9,6
6. SAD	389,-	3,4	18,-	410,4	6,7
7. Italija	106,4	25,8	135,5	267,7	4,4
8. Mađjarska	163,2	8,-	59,-	230,2	3,8
9. Belgija	142,5	-	72,4	214,9	3,5
10. Švedska	99,3	-	70,8	170,1	2,8
11. Holandija itd.	76,6	-	55,1	128,7	2,1

Po stvarnom poreklu kapitala na prvo mesto dolazio je engleski kapital, pošto je dobar deo švajcarskog učešća otpadao na posredničku finansijsku ulogu ove zemlje. Ovih 11 država koje su obuhvatale kapitaliste svih glavnih imperijalističkih država, sem Japana, to je bila konkretizovana Lenjinova "šačica osobito bogatih i moćnih država koje pljačkaju jednostavnim sečenjem kupona".

Zavladavši u jugoslovenskoj privredi strani kapital je pretvorio našu zemlju u kolonijalni privesak razvijenih zemalja centralne i zapadne Evrope, u polukoloniju.

Polukolonijalni karakter jugoslovenske privrede nije proisticao toliko iz veličine i obima inostranih plasmana, koliko iz toga, što je strani kapital gospodario jugoslovenskom privredom i delovao na nju na način specifičan za odnos metropola i kolonija, održavajući i produbljavajući njenu materijalnu zavisnost od inostranstva, razvijajući izvoz sirovina, sprečavajući razvitak industrije finalnih proizvoda, ostvarujući preterano visoke profite na eksploataciji jeftine radne snage itd.

U poslednjem periodu svoga poslovanja takva polukolonijalna Jugoslavija u kojoj su nastupali kapitali raznih imperijalističkih država, bila je u stvarnoj opasnosti da se pretvori u običnu koloniju jedne od njih, bez obzira na održanje njene formalne političke samostalnosti.

Veliki porast stranih ulaganja u periodu 1936 - 1940. godine (kada se ukupan iznos stranog kapitala plasiranog u akcije povećao za 1,3 milijarde, tj. za 50%), pretvaranje naše zemlje u sve izrazitiji privesak industrijski razvijenih zemalja, stavljao je našu zemlju u potpuno podređeni privredni položaj, pretvarao ju je u oblast najintenzivnije privredne eksploatacije, vodio je njenom faktušnom pretvaranju u kolonijalno privredno područje. Porast stranih ulaganja u uslovima zaoštrene međusobne konkurentске borbe između imperijalističkih sila vodio je gubitku državne samostalnosti, političkom podjarmljivanju zemlje, pošto je krupni finansijski kapital odredjenog nacionalnog porekla tesno srastao sa vladom svoje zemlje, video u takvoj promeni, u uspostavljanju svog odlučujućeg uticaja najbolju garanciju za svoj interes, najsigurniji put za osiguranje svojih plasmana, za eliminisanje konkurenata, za ničim nesmetano ostvarenje svojih profita. Zato se ekonomska borba imperijalističkih finansijskih sila nužno pretvara u borbu za odlučujući politički uticaj jedne ili druge imperijalističke države.

Proces pretvaranja Jugoslavije u izrazito kolonijalno područje odvijao se u uslovima najžešće međusobne konkurentске borbe za novu podelu sveta u kojoj su u odnosu na Jugoslaviju, Nemačka i Engleska i njihov krupni kapital, kao najzainteresovaniji za ovo područje, vodili glavnu reč. Monopolističko posedovanje kolonija od strane imperijalističkih sila pobednika u prvom svetskom ratu isključivao je mogućnost da krupni nemački finansijski kapital dodje do sfera uticaja i kolonija bez oštре borbe sa ostalim imperijalistima, bez ugrožavanja nacionalne nezavisnosti malih država. Da bi se došlo do rezervisanih sfera uticaja, do sopstvene kolonijalne baze, bilo je potrebno povesti borbu za novu podelu sveta, borbu u kojoj su se ovakva

područja imala oteti od druge konkurentne imperijalističke sile, u kojoj je nezavisnost malih država imala da bude pogažena, a one same pretvorene u fakičke kolonije, bez obzira na eventualno održanje njihove formalne državne samostalnosti. Agresivni karakter fašističke spoljne politike održavao je interese nemačkog finansijskog kapitala, predstavljao je pohod za ostvarenje pomenutih ciljeva.

Ekonomska borba Nemačke i Engleske oko Jugoslavije izražavala se u naglom porastu nemačkih i engleskih ulaganja. Kod prvih se radi o porastu ulaganja od oko 400 miliona dinara, o njihovom utrostručenju, kod drugih o porastu od oko 350 miliona dinara, o njihovom udvostručenju.

Od dolaska Hitlera na vlast pojačavaju se sistematski napori nemačkog finansijskog kapitala da ekonomski i politički zagospodari u Jugoistočnoj Evropi, da uspostavi nemačku kolonijalnu bazu u okviru nove imperije, tzv. „Grosswirtschaftsrauma“, a uprkos postojećim kolonijalnim podelama sveta među velikim imperijalističkim silama. Jače povezivanje ekonomskih i političkih metoda ekspanzije bilo je naročito karakteristično za taj period, kada je krupni nemački finansijski kapital doveo fašiste na vlast i još tešnje srastao sa državnim aparatom, kada je nemački imperijalizam stvorio svoju specifičnu metodologiju spoljnopoličke agresije.

Pojačana ekonomska zavisnost bivše Jugoslavije pojavljivala se u rastućem udelu Nemačke u spoljnoj trgovini naše zemlje. U periodu od 1933. do 1939. godine nemački udeo u našem uvozu povećao se za 361%, a u našem izvozu za 230%, tj. izvoz u Nemačku dostigao je trećinu (33%) celokupnog našeg izvoza, a uvoz iz Nemačke približio se polovini (48%) celokupnog našeg uvoza. To nisu bile obične promene u spoljnotrgovinskoj razmeni. To je bio odraz planskih napora nemačkog finansijskog kapitala u cilju ostvarenja spoljnopoličkog monopola u Jugoslaviji i na jugoistoku Evrope uopšte. Činjenica da je u periodu od 1935. do 1940. godine nastalo uvećanjem nemačkih, mađarskih i italijanskih plasmana u bankama, na račun engleskih, belgijskih, švajcarskih i francuskih - isto ukazuje na realne promene ekonomskih pozicija. Velika ofanziva nemačkog kapitala prema Jugoslaviji otpočela je 1938. godine u periodu Anšlusa. Preuzimanje džinovskog Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva od strane Deutsche Bank u Berlinu, tj. od strane nemačkog finansijskog kapitala, bilo je učinjeno ne samo radi stvaranja solidne finansijske baze za dalje sistematsko prodiranje nemačkog kapitala u jugoslovensku privredu, već i u cilju organizovanja već postojećih rasparčanih nemačkih ulaganja u Jugoslaviji, učvršćenja pozicija nemačkog kapitala kod nas, proširenja njegove sfere uticaja i kontrole.

Spoljnotrgovinski aranžmani koje je Nemačka sklopila sa Jugoslavijom pojavljuju se kao instrumenti ekonomskog i političkog potčinjavanja Jugoslavije. Aktivni spoljnotrgovinski saldo Jugoslavije kretao se, počev od 1935. godine, između 225 i 520 miliona dinara i pojavljivao se kao kredit koji je mala i privredno zaostala Jugoslavija pružila velikoj i industrijski razvijenoj Nemačkoj. Pad kursa klirinške marke koji je iz toga proizilazio (najniži nivo 60,7% vrednosti Reichsmarke) pružao je nemačkim izvoznicima premiju od 20 - 40%. Ovaj pad klirinške marke, kao posledica pljačkaškog izvoza predstavlja jednu od formi imperijalističkog ekstraprofita, ostvarenog na račun jugoslovenskog radnog naroda. Slične pojave vidimo kod engleskog imperijalizma; Engleski kapital je prodro kod nas tek u periodu bivše Jugoslavije. U periodu pred poslednji rat oseća se veliki napor da se zauzmu nove pozicije u jugoslovenskoj privredi. Godine 1936. udvostručava se izvoz za Englesku, mada je on bio manjeg obima, a 1938. godine otvara se Anglo-Jugoslovenska trgovinska komora. Iste godine pada i engleska ponuda velikog državnog zajma, o kome nije bio postignut sporazum.

Počevši od 1936. godine engleski je kapital pokušavao da ekonomski potisne francuski kapital u Jugoslaviji. Pojačavajući stara i stvarajući nova ekonomska uporišta, engleski kapital pokušavao je da preuzme i rukovodeću političku ulogu koja je do tada bila u rukama francuza. Iz naših podataka po kojima je francuski kapital na rang listi stranih ulaganja sa

prvog mesta otišao na četvrto, vidi se da je engleski kapital uspeo da ga potisne.

Na toj ekonomsko-političkoj bazi razvile su se i zaoštrile englesko-nemačke suprotnosti na Balkanu. U okviru te borbe Jugoslavija je bila izložena dvostrukoj opasnosti da se usled snažnog prodiranja stranog kapitala i njegovog pokušaja da politički konsoliduje zadobijene ekonomske pozicije - pretvori iz polukolonijalne države u koloniju jedne od onih dveju imperijalističkih sila, nezavisno od oblika te dominacije i pitanja održanja nekakve njene formalne samostalnosti. Brojke o porastu akcijskih ulaganja, kao i ostali izneti podaci, pokazuju da je ekonomska borba vodjena u našoj zemlji između engleskog i nemačkog kapitala predstavljala deo džinovskog okršaja za novu podelu sveta, u konkretnom slučaju - za podelu na bazi pretvaranja polukolonijalne zemlje gde su nastupali kapitali različitog porekla u koloniju sa predomnacijom jednog od njih.

Narodni otpor protiv nastojanja nemačkog i engleskog kapitala da pretvore Jugoslaviju u njihovo kolonijalno područje, specijalno borba protiv ekonomske ekspanzije i dominacije nemačkog kapitala, koji je najjače ugrožavao našu zemlju, na čijem je čelu stajala Komunistička partija, bio je ne samo oblik klasnog otpora i otpora rad. naroda široko uzetog, već je isto vreme pojačavao i idejno obogaćivao borbu proletarijata i čitavog radnog naroda protiv eksploatatora.

F. Razvitak ekonomskih odnosa u poljoprivredi

1. Težak položaj srednjih i siromašnih seljaka

U periodu šestojanuarske diktature došlo je do produblivanja agrarne krize. Veliki pad cena proizvoda ratarstva počeo je u leto 1929. godine, a silovito se nastavio na početku jeseni 1930. godine. Pad cena stočarskih proizvoda pratio je prethodni pad, ali je pravo srozavanje cena nastalo tek u zimu 1930/31. godine. Da bismo dobili predstavu o padu cena poljoprivrednih proizvoda, koje su dostigle svoj najniži nivo 1934. godine, donosimo sledeću tabelu:

Godina	Indeks cena na veliko Narodne banke (prema 1926. godini)		Prosečne berzanske cene za 1 kvintal (na svim berzama)	
	Poljoprivredni proizvodi	Životinjski proizvodi	Pšenica	Kukuruz
1928	130,1	108,6	265,0	238,6
1929	118,6	107,2	235,3	170,3
1930	89,3	96,3	170,8	107,7
1931	74,3	72,2	185,2	93,0
1932	67,5	56,6	172,5	87,4
1933	57,2	57,1	153,0	79,5
1934	57,4	55,4	115,9	70,7
1935	68,2	56,6	131,2	87,8
1936	69,9	60,0	141,1	97,8
1937	74,1	65,1	176,9	95,8
1938	85,8	65,8	162,4	108,1
1939	82,5	68,7	163,2	106,5
1940	137,4	96,4	-	-

(Napomena: Berzanske cene pšenice počev od 1931. godine pod uticajem su utvrđenih otkupnih cena).

(Napominjemo da se stalno mora voditi računa o velikim razlikama cena između raznih godišnjih doba i lokaliteta).

Pad cena poljoprivrednih proizvoda još više je povećao razliku između cena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, još jače otvorio tzv. makaze cena na štetu poljoprivrednih proizvođača i suzio kupovnu moć robnih proizvođača u poljoprivredi. Dok je indeks cena poljoprivrednih i stočarskih proizvoda pao u odnosu na period 1926-28. godine prosečno na 51,5% (50% i 53%), starog nivoa, indeks cena industrijskih proizvoda pao je samo na 64% starog nivoa, što znači da je samo u periodu velike agrarne krize (1929-1934.) nastalo prosečno poskupljenje industrijskih proizvoda u odnosu na zemljoradničke za čitavih 32%. Do ovog poskupljenja je došlo usled održavanja industrijskih cena na višem nivou ekonomskom politicom vladajuće klase, kakvo na privatnom tako i na državnom planu, kako u inostranstvu, tako i u zemlji. Drugim rečima, kartelisanje industrije i politika krupnog monopolističkog kapitala uopšte, kao i državna politika zaštite i favorizovanja industrijskog kapitala i slično, nisu dozvoljavali da zakon punude i potražnje dodje do svog punog izražaja. Dovelici su do znatnog pogoršanja položaja srednjeg seljaka, robnog proizvođača. Položaj srednjeg seljaka, robnog proizvođača bio je otežan ne samo disproporcionalno velikim padom cena poljoprivrednih artikala usled svetske agrarne krize i održanjem cena industrijskih artikala od strane monopolističkog kapitala, ne samo postojanjem naše zaštitne uvozne carine za poljoprivredne mašine i alat i sl., već i postojanjem uvozne carine za poljoprivredne proizvode u nekim industrijskim zemljama u koje su izvoženi, što je isto tako obaralo cenu poljoprivrednih proizvoda.

(Od 1926-1936. godine uvozne carine na kvintal pšenice porasle su:

U Nemačkoj od 4,32 na 19,50 zlatnih franaka
u Francuskoj od 2,68 na 16,24 zlatnih franaka
u Italiji od 7,50 na 18,40 zlatnih franaka).

Pokušaj države da interveniše na tržištu poljoprivrednih proizvoda preko Privilegovanog izvoznog društva A.D. tzv. Prizada, stvorenog 1930. godine, nije urodio plodom. Prizad koji je 1931. godine dobio monopol za izvoz pšenice, imao je da otkupljuje pšenicu od proizvođača po 160 - 163 dinara kvintal i da je prodaje u zemlji po višoj ceni, a u inostranstvu po nižoj ceni koja je postojala na svetskom tržištu. Nastojanje države da pomogne žitarskim trgovcima (u čijim su rukama u momentu zavodjenja otkupnih cena postojali neprodani stokovi), najkrupnijim proizvođačima pšenice (koji su je uglavnom proizvodili za izvoz, čija je pšenica usled ujednačenog kvaliteta jedino i dolazila u obzir za izvoz) i vlasnicima velikih mlinova (koji su uglavnom radili za izvoz) na račun širokih slojeva potrošača, na račun neposrednih proizvođača i sirotinje (povećavajući državne troškove i cenu hleba), propalo je, usled finansijske nemogućnosti da se razlike u cenama pokriju, pošto je najveći deo zemaljske potrošnje otpadao na potrošnju naturalnih proizvođača, a deo najamne radne snage plaćan u naturi, pošto se sitni potrošač snabdevao kod seljaka, pošto su mali mlinovi radili za unutrašnju potrošnju.

Prizad nije mogao da duže drži ovu otkupnu cenu, pošto država nije bila u mogućnosti da pokriva razliku. Poslovanje Prizada završilo se deficitom od oko 450 miliona dinara na teret države, a Prizad je postao obično privilegovano trgovačko izvozno preduzeće. Monopol Prizada u oblasti izvoza pšenice i utvrđene otkupne cene samo je omogućio naglo bogaćenje vlasnika velikih mlinova i funkcionera samoga Prizada, na primer Dragiša Matejić, koji su špekulisali sa pšenicom, otkupljujući je od seljaka po običnim cenama ili je otkupljujući samo od nekih krupnih proizvođača.

Cene poljoprivrednih proizvoda počele su se lagano popravljati tek od 1935. godine, mada je njihov nivo sve do jeseni 1939. ostao nizak. (Vidi ranije iznet pregled kreta-

nja cena poljoprivrednih proizvoda).

Za razumevanje teškog položaja srednjeg seljaka u predratnom kapitalističkom poretku nije dovoljno imati u vidu samo svetsku agrarnu krizu i njenu reperkusiju na naše tržište, kao i to što se nije vodilo računa o zaštiti malih robnih proizvođača, o njihovom održavanju u vreme krize. Objašnjenje njihovog položaja leži u tome što su se cene poljoprivrednih proizvoda, nezavisno od agrarne krize, stalno formirale na svetskom tržištu, gde su nastupale kako zemlje koje su imale visoku produktivnost rada u poljoprivredi, tako isto i zemlje u kojima se poljoprivredna proizvodnja zasnivala na preteranoj eksploataciji kolonijalne radne snage. Čak i u zemaljskim razmerama u okviru tržišta izoliranog saobraćajnim troškovima, na cene poljoprivrednih proizvoda uticali su feudalni ostaci u kojima je sadržan besplatan rad, niske nadnice na kapitalističkim poljoprivrednim gazdinstvima, bolji kvalitet zemlje kod ovakvih gazdinstava, veća produktivnost rada usled primene savremenih tehničkih sredstava, veštačkog đubriva, kvalitetnijeg semena i sl. U međunarodnim razmerama, rad našeg srednjaka, usled slabe tehničke snabdevenosti, koja je bila uslovljena specifičnošću našeg kapitalističkog razvitka, nemogućnosti investiranja i sl, bio je uprkos većim radničkim naporima relativno niže produktivnosti nego u većini konkurentskih zemalja. Tržišno izjednačavanje cena za sve proizvode nezavisno od sektora njihovog porekla i zemlje porekla dovelo je do toga da je srednji seljak realizirao na tržištu svoje proizvode za cene sasvim nesrazmerne radu koga je uložio. To znači da je on, pri istim uslovima prodaje, dobijao mnogo manje od drugih prodavaca po jedinici svog rada. Podamo li tome da je srednji seljak bio u mnogo nepovoljnijim uslovima za prodaju svojih proizvoda pošto je bio primoran da ih prodaje u vreme žetve kada su cene bile najniže, da koristiti posrednike, jer je raspolagao sa malim količinama, da prihvata uslove lokalnih tržišnih monopolista i sl. vidimo da je on dobijao mizernu naknadu za svoj rad. U razmeni srednjak je dobijao za više časova svoga rada industrijsku robu u koju je bila uložena sasvim neznatna količina rada.

Da bismo dobili delimičnu predstavu o smanjenju prihoda srednjaka robnog proizvođača usled formiranja cena na međunarodnom tržištu koje je znatno pogoršavalo njegov položaj, izračunaćemo razlike koje su postojale u visini prihoda prosečnog seljaka robnog proizvođača u različitim zemljama na osnovu razlike u visini prinosa pšenice. Pri tom treba naglasiti da su u ovom računu zanemareni odnosi naturalnih i robnih proizvođača, relativno veće ulaganje radnik - dana koje postoji u zaostaloj poljoprivredi; razlika u troškovima realizacije proizvoda (saobraćaj, carine) i u trgovačkoj posredničkoj dobiti; opseg ranije opredmećenog rada koji se samo prenosi i sl.; kao i to da iz redova prostih robnih proizvođača nisu izdvojeni kapitalistički elementi; a čitava je poljoprivredna proizvodnja svedena na pšenicu. Pošto je u Jugoslaviji postojala relativna prenaseljenost poljoprivrede, ovo smo smanjenje prihoda morali obračunati i u odnosu na broj zaposlenih lica u poljoprivredi.

Smanjenje prihoda prosečnih seljaka usled razlika u žetvenom prinosu obračunato na svako lice zaposleno u poljoprivredi

Zemlja	Prosečan prinos pšenice po ha	Procentualni odnos prihoda našeg seljaka prema prihodu seljaka te zemlje (po žetvenom prinosu)	Broj lica zaposlenih u poljoprivredi na 100 ha oranice	Procentualni odnos prihoda našeg seljaka prema prihodu seljaka te zemlje (po žetvenom prinosu i broju zaposlenih)
Nemačka	22,6	49%	52	22%
Austrija	15,2	72%	64	40%

Danska	28,5	39%	36	12%
Francuska	14,2	77%	48	32%
Mađarska	13,0	85%	72	53%
Italija	15,5	71%	90	56%
Engleska	26,6	53%	80	14%
Čehoslovačka	16,4	67%	70	45%
Amerika	9,1	121%	17	18%
Jugoslavija	11,0	-	114	-

Dakle, smanjenje prihoda prosežnog lica zaposlenog u poljoprivredi u odnosu na takva lica u ostalim navedenim zemljama iznosilo je 44-88%. Pošto je usled velikog priraštaja i broj maloletnih izdržanih lica bio kod nas proporcionalno veći nego li u navedenim zemljama, broj lica koja su se ishranjivala od iste površine bio je veći u našoj poljoprivredi, te su prosežni prihodi koji su dolazili na jedno lice koje je živelo od poljoprivrede bili manji no što bi se to moglo zaključiti iz odnosa prikazanog na prethodnoj tabeli.

Uzmemo li u obzir da se agrarna prenaseljenost oseća uglavnom kod srednjačkih i siromašnih gazdinstava, pošto se broj lica zaposlenih u kapitalističkim gazdinstvima, reguliše opsegom upotrebe najamne radne snage, vidimo da je kod nekapitalističkih gazdinstava postojalo jako sniženje prihoda po članu gazdinstva usled agrarne prenaseljenosti, da je ona samo kod njih prouzrokovala bedu i nevolju, da je ona bila element proletarizacije ovih gazdinstava.

Usled klasne diferencijacije na selu i agrarne prenaseljenosti osećala se oštra oskudica u zemlji. Mada je Zakon o šumama iz 1929. godine, koji je stupio na snagu 1930. godine, ukinuo mogućnost zauzimanja državnog šumskog zemljišta, već 1933. godine dozvoljeno je Finansijskim zakonom da se ovakvo zemljište može dodeliti ili dati u zakup dobrovoljcima, invalidima i beskućnicima. Broj molbi za dodeljivanje ovakvog zemljišta dostigao je te godine 100 hiljada.

2. Zaduženje srednjih i siromašnih seljaka

Da bismo mogli da sagledamo proces propadanja srednjeg i siromašnog seljaka iznećemo do kakvih je katastrofalnih razmera narastao problem njihovih dugova. To se najbolje vidi iz podataka koje je Ministarstvo poljoprivrede bilo pokupilo u 1933. godini preko Privilegovane agrarne banke. Ti podaci pokazuju da je preko 1/3 svih seljačkih gazdinstava bilo zaduženo. Računamo li po broju lica koja ova gazdinstava obuhvataju, dobijamo da je dug pritisakivao 4.364.293 seoskih stanovnika, tj. 41,1% poljoprivrednog stanovništva. Iznos dugova dostizao je 6.880 miliona dinara. Pošto anketa nije bila potpuna, a specijalno nisu obuhvatana dugovanja fiskusu, slobodno se može reći da je suma dugovanja u stvari iznosila 7 milijardi dinara. Od ustanovljenog dugovanja prosežno je dolazilo na jedno zaduženo domaćinstvo 9.812 dinara, tj. 2.592 dinara po jednom hektaru njihove obradive zemlje.

TABELA
zaduženja seljačkih gazdinstava (po teritoriji današnjih NR)

Narodna republika	Broj seljačkih gazdinstava	Broj zaduženih gazdinstava	% zaduženih gazdinstava	Iznos celokupnog zaduženja u milionima dinara	Prosek zaduženja po 1 gazdinstvu u dinarima
Slovenija	154.628	61.490	39,8	1.192,1	19.386
Hrvatska	524.579	202.674	38,6	1.944,9	9.596
B i H	334.621	175.551	52,5	845,9	4.818

Srbija (ukupno)	786.204	218.713	27,8	2.480,1	11.340
Srbija (uža)	500.360	147.299	29,4	1.026,9	6.972
Kosmet	69.574	18.949	28,7	113,9	6.011
Vojvodina	214.307	52.465	24,5	1.339,3	25.528
Crna Gora	60.060	27.423	45,7	274,9	10.026
Makedonija	127.596	14.779	11,6	92,3	6.248
U K U P N O:	1.985.725	700.630	35,3	6.830,3	9.749

NAPOMENE:

- 1) Kao izvor za gornji pregled poslužile su tabele u knjizi Komadinića.
- 2) Razlika između cifara o iznosu ukupnog zaduženja i onih koje donosimo u početku, po Komadiniću, proizilaze iz toga što su gornje cifre dobijene računanjem prema prosečnom zaduženju jednog gazdinstva za svaki srez.

Od celokupnog duga dolazilo je na novčane zavode 2.935 miliona, tj. 42,7%, na zemljoradničke zadruge 831 miliona, tj. 12,1%, dok je na privatnike otpadalo 3.114 miliona, tj. 45,2%.

Interesantno je da je u Dravskoj banovini 33% celokupnog dugovanja otpadalo na kreditne zadruge.

Što se tiče tereta koji su ovi dugovi predstavljali za seljaka, da bi se o tome stekla prava slika citiramo M. Komadinića:

"Dok je slovenački seljak uživo kroz zadružne organizacije kredit po 6% a privatni kredit po 15% najviše, u ostalim krajevima ta se stopa penje kod prvih, zadružnih organizacija na 15 do 20% a kod privatnog kredita često prelazi i 30% pa i 40%".

Uporedimo li katastarski čist prinos po hektaru sa godišnjim kamatama duga po hektaru vidimo da je:

Banovina	Dug na 1 hektaru obradive površine (u dinarima)	Komada predstavlja % čistog katastarskog prinosa
Vardarska	1.040	82,6
Vrbaska	931	47,5
Dravska	5.486	55,2
Drinska	1.489	51,2
Dunavska	2.852	43,5
Zetska	2.960	385,6
Moravska	1.628	77,4
Primorska	7.528	455,6
Savska	2.741	60,9
Jugoslavija	2.592	

Dakle, na kamate je otpadalo 50 do 80 procenata čistog katastarskog prinosa, a u dva slučaja, u Zetskoj i Primorskoj banovini, godišnja je kamata bila gotovo 4 tj. 4,5 puta veća od čistog katastarskog prinosa. Jasno je da je u ovakvim uslovima otplata duga bila nemoguća.

U 1936. godini procenjen je u Jugoslaviji narodni dohodak od poljoprivrede i stočarstva na 18 milijardi dinara, a seljački dugovi na 6 milijardi.

Kako su dugovi teško pogadjali zadužena srednja i siromašna gazdinstva vidi se po podacima o ekonomskim prilikama zaduženih:

Domaćinstva bez stoke u 1.000	Proc. domaćin- stava nove ke	Domaćinstva koja nemaju hrane do novih žetve u sto-1.000	Proc. domaćin- stava bez hra- ne	Domaćin- stava ko- ja rade pod na- jam u 1.000	Prosečno na konja na 1 domaćin- stava	Prosečno domaćin- stava bez zem- lje	Procenat domaćin- stava bez kuće	Procenat do- maćinstava bez kuće
----------------------------------	------------------------------------	---	--	---	--	--	---	---

Banovina	32,4	14,7	103	46,6	26,7	1,65	0,48	4,5	3
Vardarska	54,8	42	79,8	61,2	11,5	1,27	0,62	4,3	3
Vrbaska	35,9	18,2	94	47,6	19,8	1,28	0,34	4,4	3,3
Dravska	89,3	35,4	141,2	56	27,1	1,24	0,44	5	1,7
Drinska	101,6	20,2	149,6	29,8	60,3	0,57	0,99	2	5,7
Dunavska	39,3	32,3	95,2	78,3	11,9	1,14	0,54	6,3	4,4
Zetska	55,6	23	115,9	48	23,3	1,25	0,19	1,6	1,5
Moravska	45,5	39,7	108,5	94,6	15	0,78	0,99	4,9	2,4
Primorska	129,1	29,1	217,6	49	31,6	0,62	0,44	4,4	3,3
Savska									
Jugoslavija:	583,6	27,1	1.104,9	51,3	227,2				

Gornje brojke pokazuju da su dugovi bili ne samo izraz proleterizacije seljaka već i uslov za njeno dalje odvijanje.

Sad kada smo izneli opseg seljačkih dugova treba se ukratko osvrnuti i na intervenciju države po tom pitanju. Delimična konverzija seljačkih dugova, koju je izvršila Privilegovana agrarna banka, osnovana zakonom od 16. aprila 1929. godine, davanjem hipotekarnog kredita, tj. pretvaranjem kratkoročnih seljačkih dugova sa različitom visinom kamate u dugoročne dugove sa jedinstvenom kamatnom stopom, malo je pomogla srednjim i siromašnim seljacima čiji se položaj pogoršao usled krize. Ona je uglavnom koristila privatnim bankama i zelenašima koji su time uspeali da prenesu na Privilegovanu agrarnu banku svoja nesigurna potraživanja.

Pošto je prezaduženost srednjih i siromašnih seljaka bila ogromna, u strahu pred seljačkim nemirima čiji su se simptomi počeli javljati, donet je 19. aprila 1932. godine, Zakon o zaštiti zemljoradnika. Ovaj je zakon odložio sve javne prinudne prodaje seljačke pokretne i nepokretne imovine za naplatu duga i sveo zelenašku kamatu na 10%. U očekivanju zakona o konverziji seljačkih dugova važenje odredbi ovoga zakona bilo je stalno produžavano.

Najzad, posle višegodišnjeg špekulisanja, vladajuća klasa je pristupila takozvanom "definitivnom" rešenju ovoga gorućeg pitanja. Po Uredbi o likvidaciji zemljoradničkih dugova iz 1936. godine Privilegovana agrarna banka preuzela je u svoje ruke ostatak potraživanja koja su banke i zadruge imale prema zemljoradnicima. Jedan deo dugova učinjenih kod banaka i zadruge isplatila je PAB ovima u vidu specijalnih bonova, koji su mogli odmah da se unovče. Taj udeo išao je u izvesnim slučajevima od 50-80%. Taj deo duga bio je konvertovan u dvanaestogodišnji dug PAB-u (od države garantovane obveznice 3% - 800 miliona) koji je imao biti isplaćen zajedno sa porezom. Banke i zadruge kao poverioci dobili su još jedan deo duga u vidu bonova druge vrste, i to iz državne kase. Pošto je PAB već ranije bila preuzela najveći deo dugova prema bankama, pošto su i sada ovima isplaćene oko 3/4 preostalih seljačkih dugova, to se likvidacija zemljoradničkih dugova uglavnom obavila na račun radnog naroda. Po ovoj uredbi najkrupniji poverioci su dobili najveći deo duga, od čega su dobar deo praktično dobili odmah u gotovu. Što se tiče seljaka dužnika, treba naglasiti, da je povraćaj najvećeg dela duga bio povezan sa poreskom naplatom. Drugi su deo imali da plate poreski obveznici, tj. radni narod koji je snosio glavni deo fiskalnih tereta, tj. dobrim delom ti isti seljaci. Dugovanja koja su imali seljaci prema trgovcima za uzetu robu ostala su nesmanjena, samo je njihova isplata vezana za dvanaestogodišnji rok. Dugovanja kod ostalih privatnih lica bila su smanjena na polovinu i isto tako pretvorena u dvanaestogodišnji dug. Tako je buržoazija izigrala siromašne i srednje seljake obećavajući godinama likvidaciju zemljoradničkih dugova i špekulišući sa njom.

3. Likvidacija agrarne reforme

Posle dvanaestogodišnjeg odlaganja rešenja mnogih osnovnih pitanja agrarne reforme, vladajuća klasa pristupila je njenom zakonskom regulisanju, tzv. likvidaciji agrarne reforme na najvećem delu osnovnih područja (sem feudalnih odnosa u Bosni i Hercegovini koji su bili ranije rešeni) tek za vreme šestojanuarske diktature. Na to su je nagonili mnogi momenti: činjenica da se i pored najbolje volje iz političkih razloga provizorno stanje nije moglo otežati u beskraj, niti se moglo ići unazad; potreba finansijskog rasterećenja države koja je plaćala privremenu rentu nekim feudalnim vlasnicima; pritisak od strane agrarnih interesenata; zaoštavanje odnosa u poljoprivredi usled agrarne krize; potreba vladajuće klase da se stanje sredi i omogućiti nesmetani kapitalistički razvitak u poljoprivredi; pritisak iz inostranstva (Pariski sporazum od 28.IV 1930. godine); prestanak buržoaskih partijskih špekulacija sa agrarnom reformom usled rasturanja partija; potreba finansijskog konsolidovanja šestojanuarske diktature i sl. U toku 1930. i 1931. godine doneta su tri osnovna zakona o likvidaciji agrarne

reforme. Prvi od njih, Zakon od 19. X 1930. godine odnosio se na Dalmaciju. Ovaj zakon odstupio je od načela agrarne reforme proklamovanih u Prethodnim odredbama i Vidovdanskom ustavu, time što je ukidanju feudalnih odnosa ograničio samo na feudalne posede koji su kao takvi bili dati feudalcima od strane države i bili upisani u zemljišne knjige, i feudalne odnose ugovorene za večna vremena, dok su ostali ukidani samo u slučajevima kada su postojali najmanje 30 godina (za okolinu Metkovića 20 godina), što više nigde nije bilo zabranjeno da se stvaraju novi odnosi te vrste. Uz to je visina odštete feudalnim vlasnicima bila jako visoka. U slučajevima kada su feudalni odnosi nastali posle 11. januara 1878. godine, kao i u nekim slučajevima kada je odšteta bila maksimalna, 30 hiljada dinara po hektaru, polodštete su plaćali dosadašnji nosioci feudalnih tereta. Ovi su morali da plate pune oštete i za sve stambene i privredne zgrade podignute posle pomenutog datuma. Pored države korisnici su morali da plate i 1/2 nepodmirenih dažbina. Odštete crkvama povećane su za 10%. Radi isplate celokupne odštete koju je imala da izvrši država, naplaćujući kasnije udeo korisnika zajedno sa porezom, emitovane su u dva maha specijalne državne obveznice od 6%, u ukupnom iznosu od 800 miliona dinara.

Drugi osnovni zakon o likvidaciji agrarne reforme bio je Zakon od 19. VI 1931. godine, a odnosio se na veleposede.

Propisi ovoga zakona sveli su broj lica koja polažu pravo na zemlju samo na one koji su je već dobili.

Niz propisa ide u prilog veleposednika. Tako na primer, ovim su zakonom priznati svi maksimumi i supermaksimumi, izuzete ispod agrarne reforme sve šumske površine, sa izuzetkom Slovenije i tri sreza Hrvatske (ovo je kasnije nešto ublaženo), vraćena sloboda veleposednicima da raspolažu živim i mrtvim inventarom i ostavljenim nekretninama. Uz to je i pitanje spornih patronatskih prava rešeno u prilog crkve, a pitanje fideikomisa uopšte uzevši je razmatrano kao pitanje običnih poseda. Celokupnu odštetu veleposednicima imala je da isplati država, kasnije Privilegovana agrarna banka u obveznicama 4% garantovanim od države, s tim što je imala da je naplati od svih korisnika, izuzev dobrovoljaca, zajedno sa porezom. Treba podvući da su anuitet odštete bili veći od dotadašnje zakupnine, da su korisnici imali da plate ne samo odštetu za zemlju, već i vrednost zgrada, neizmirenu zakupninu, odštetu za oranje, sejanje i seme ukoliko su dobili zasejane površine, odštetu za eksproprisani živi i mrtvi inventar itd. Ukupan iznos svih ovih odšteta koji je vlada u periodu šestojanuarske diktature u celosti neposredno prebacila na korisnike (izuzev dobrovoljaca) da se proceniti prema veličini emisije obveznica PAB od 4% - 800 miliona dinara.

Treći osnovni zakon o likvidaciji agrarne reforme bio je Zakon od 5. III 1931. godine, a odnosio se na današnju Makedoniju, Kosmet i delove Crne Gore. Ovim zakonom ukinuti su čifčijski odnosi zasnovani pre 1. X 1912. godine, napoličarski odnosi zasnovani pre 27. II 1919. godine, česindžijski (zakup) odnosi, arendatorski odnosi na manastirskim imanjima i tzv. romački odnosi (kad su imanja bila prepuštena momcima). Godine 1933. agrarna reforma bila je na teritoriji bivše Crne Gore ograničena na odnose zadržane pod turskom upravom. Obim agrarne reforme i pitanje odštete feudalnim vlasnicima uglavnom se zasnivao na pisanim sporazumima sklopljenom između srpskih buržoaskih stranaka, Radikalne i Demokratske, i političke organizacije muslimana iz tzv. Južne Srbije "Džemajeta", pred izglasavanje Vidovdanskih ustava. Odugovlačenjem agrarne reforme u južnim krajevima, najkrupniji, vodeći feudalni gospodari, koji su znali za ovaj sporazum, dobili su mogućnost da se u toku 10 godina prilagode ovim odredbama da oduzimaju zemlju od čifčija i napoličara i da je rasprodaju. Kad se pristupilo likvidaciji agrarne reforme veliki deo njihove zemlje već se nalazio kod drugih lica. Zakon je ovo i sankcionisao naglasivši da feudalni vlasnik nema prava odštete za otudjenu zemlju.

Ukidanje preostalih feudalnih odnosa izvršeno je po već uobičajenim formulama.

Feudalcima je priznato zemljište koje im je bilo još ranije ostavljeno za izdržavanje. Država je primila na sebe da isplati u gotovom novcu 100 miliona odštete i ranije zaostalu rentu koja je bila znatna. (Dok je do kraja 1938. godine dosudjeno 73,9 miliona dinara odštete, a isplaćeno 48,5 do kraja 1936. godine bivšim feudalnim gospodarima isplaćeno je 140 miliona na ime zaostale rente). Odštetu su korisnici imali da plate u godišnjim ratama, zajedno sa porezom (Jedini izuzetak bile su čifčije koje su dobijale besplatno zemlju, kuće i zgrade). Posebno lokalno rešenje sastojalo se u tome što su viškovi zemlje bili namenjeni kolonizaciji.

Iz svih navedenih zakona izlazi da je izvodjenje agrarne reforme u prvim godinama diktature bilo potpuno obustavljeno u odnosu na likvidaciju veleposeda, (izvesni manji ustupci učinjeni su 1933. godine), zakonski okončano u odnosu na feudalne ostatke prihvatanjem minimalnih rešenja u Dalmaciji i postizanjem neznatnih rezultata na jugu zemlje, a nastavljena samo u odnosu na kolonizaciju južnih krajeva (Zakon o naseljavanju južnih krajeva od 11.VI 1931.). Veleposednici i feudalni izrabljivači ukoliko su bili odštećeni dobijali su odštetu neposredno od države ili od Privilegovane agrarne banke. Obaveze korisnika agrarne reforme pretvorene su u obaveze prema državi ili PAB-u, opterećene kamatom, koje su naplaćivane zajedno sa porezom uobičajenim prinudnim sredstvima. Treba podvući da je preuzimanje dugova nastalih iz likvidacije agrarne reforme i likvidacije seljačkih dugova od strane PAB-a osiguravalo od države garantovane prihode privatnim vlasnicima u vreme kada su usled krize na tržištu mogućnosti zarade bile ograničene.

Mnogi dosad objavljeni podaci o rezultatima agrarne reforme iz poslednjih godina postojanja kapitalističke Jugoslavije potpuno su neupotrebljivi, pošto nemaju pravi zvaničan karakter, a jako su nesigurni i kontradiktorni. Za neke se može dokazati da su netačni, te nagone na misao da su izmišljeni radi ulepšavanja stanja. Zato ćemo se ograničiti na verodostojne informacije.

Pošto je na osnovu podataka ankete sprovedene 1925. godine oko 97 hiljada porodica bilo u kolonatskom odnosu i obradjivalo 53 hiljade hektara zemlje, a jedan deo ovih odnosa ipak ostao (kod italijanskih državljana), pošto je zakon predviđao da se raskidaju samo neke vrste ovog odnosa (na feudima starijim od 30 godina), pošto je broj prijava bio nesumnjivo veći od broja rešenih slučajeva, pošto je bilo dupliranog kolonatskog odnosa, smatramo da je realna procena da je likvidacijom kolonata oko 50.000 porodica dobilo 30-35.000 hektara zemlje.

Što se tiče agrarne reforme u tzv. južnim krajevima i Crnoj Gori 38 hiljada čifčijskih, napoličarskih, česimdzijjskih, arendatorskih i kmetskih porodica dobile su sudskim presudama, do kraja 1938. godine 211,2 hiljade hektara. Jednovremeno je u periodu od 1929. godine do oktobra 1940. godine ukupna površina zemlje koju je dodelilo pojedincima Povereništvo agrarne reforme za tzv. južne krajeve, u skoplju, poraslo za oko 145 i dostiglo oko 228 hiljada hektara. Broj kolonista i dobrovoljaca ukupno uzetih porastao je za 8.492 i dostigao 17.679 porodica, a broj mesnih interesenata koji su dobili zemlju porastao je za oko 25 hiljada i dostigao oko 30,1 hiljadu porodica.

Na kraju treba još jednom napomenuti da je pored nelikvidiranih veleposeda niz feudalnih i polufeudalnih odnosa ostao neraskinut. Medju njima treba posebno istaći one grupe odnosa koji su bili zasnovani posle graničnih rokova, odnose kojima buržoaski sudovi pod uticajem feudalaca nisu priznali da ispunjavaju zakonske uslove za likvidaciju ili nisu stigli da rešavaju, kao i odnose koje niko nije rešavao, npr. pitanje viničara u Sloveniji ili napoličarskih odnosa u pretkumanovskoj Srbiji i sl.

Pored opšteg pogoršanja položaja srednjeg i siromašnog seljaka koji je nastao lik-

vidacijom agrarne reforme, time što su porasli državni troškovi, a samim tim i poreska opterećenja, još izrazitije se pogoršao u odnosu na druga gazdinstva iste veličine, položaj lica koja su dobijala zemlju. To je nastupilo usled isplaćivanih odšteta i kamata, ubiranih zajedno sa porezom. Zato je propadanje seljaka koji su dobili zemlju agrarnom reformom išlo mnogo bržim tempom, te se dobar njihov deo proletarizovao. Ovaj proces nisu mogli da spreče ni obezbedjenje uvedeno radi osiguranja odštete ni teškoće oko prenosa dobijene zemlje. Broj traženih odobrenja od PAB-a za prodaju zemlje dobijene agrarnom reformom stalno je rastao.

1934	941
1935	2.250
1936	4.251
1937	7.004
1938	11.069
1939	16.008
1940	11.022

G. Razvitak ekonomskih odnosa u zanatstvu

Kapitalistički razvitak industrije obavljao se uz upropašćavanje zanatlija prostih robnih proizvođača i zanatlija sitnih poslodavaca, uz uništavanje pojedinih zanata. Zanat-ske radionice sa visokim proizvodnim troškovima po jedinici proizvoda nisu mogle da izdrže konkurenciju racionalnijih industrijskih tvornica, kod kojih je postojala relativno visoka produktivnost rada. Naročito velike razmere uzeo je proces propadanja obučara i krojača, usled konkurencije Bate i Tivara. Taj je proces pojačan usled delovanja svetske agrarne krize i svetske periodične krize kapitalizma na našem tržištu. Dok je neposredno pre 1929. godine broj zanatskih radnji iznosio prosečno 184.100, 1937. godine on je spao na 150.590. Dakle, za 10 godina nestalo je oko 34.000 zanatskih radnji. Činjenica da se docnije u periodu relativne konjunktуре, od 1937-1939. godine broj zanatskih radnji popeo za 12.000, izražavala je uglavnom kratkotrajno poboljšanje na tržištu koje omogućuje propalim zanatlijama, koji još uvek raspolažu alatom i minimalnom novčanom sumom, da ponovo otvore neku malu radionicu. Uz to su zanatlije kao potrošači sirovina bili pogodjeni politikom cena industrijskih kartela. Svi pokušaji organizovanog otpora zanatlija monopolističkom kapitalu ostali su bezuspešni.

Zanatlije nisu figurirale samo kao žrtve krupnog monopolističkog kapitala, oni su istovremeno, ukoliko su zapošljavali najamnu radnu snagu predstavljali sitnokapitalističke elemente i kao takvi oni su u odnosu na radničku klasu nastupali kao poslodavci. Zato su njihove organizacije, koje su vodile borbu protiv Bate, Tivara i ostalih monopolističkih grupa, jednovremeno podržavale reakcionarne režime i vodile antiradničku politiku. Kada je 9. marta 1932. godine stupio na snagu, na mesto šest raznih zakona koji su do tad postojali, nov Zakon o radnjama, jedinstven za celu zemlju, sitnokapitalistički elementi u zanatstvu tešnje su se povezali, pošto je prinudnost zanatskih organizacija koja je ranije postojala samo u Srbiji time bila proširena na celu zemlju. Mada napori za okupljanje svih zanatskih udruženja u jednu jedinstvenu organizaciju nisu u potpunosti uspeli, njihov najveći broj bio je okupljen u glavnom zanatlijskom savezu zanatlijskih udruženja.

Kapitalistička orijentacija zanatlija dolazila je do izražaja i u stvaranju kartela zanatlija. Pored 8 takvih kartela gradskih razmera zvanično registrovanih u Ministarstvu industrije, postojali su i mnogobrojni tajni karteli. Napominjemo da su takvi tajni karteli zanatlija - poslodavaca stvarani u Srbiji još u prvoj deceniji XX veka, u cilju razbijanja štrajkova i vođenja organizovane borbe protiv radničkog pokreta.

Odnos koji je postojao u zanatstvu između sitnokapit.sektora i sektora proste robne proizvodnje možemo da utvrdimo samo posrednim putem, po broju zanatskih radnika. Na 162.353 zanatskih radnji dolazilo je 1939. godine 93.640 pomoćnika i 63.669 šegrta. Podjemo li od broja pomoćnika i od činjenice da je priličan broj radnji imao više pomoćnika, dolazimo do zaključka da je oko 2/3 zanatlija predstavljalo proste robne proizvođače a oko 1/3 sitne poslodavce.

Detaljnije podatke o strukturi zanatskog sektora našli smo samo za Vardarsku banovinu. U njoj je bilo 1933. godine

- 51,7% majstora bez pomoćnog osoblja
- 19,3% majstora koji su imali samo šegrte
- 21,9% majstora koji su zapošljavali 1 pomoćnika (kalfa ili kvalifikovani radnik)
- 5,7% majstora koji su zapošljavali 2 pomoćnika (kalfa ili kvalifikovani radnik)
- 1,4% majstora koji su zapošljavali 3 i više (kalfa ili kvalifikovanih radnika)

Ovaj pregled pokazuje da je 71% svih zanatlija ove banovine bio čist prosti robni proizvođač, a da je pravi kapitalistički sektor u zanatstvu obuhvatao samo 7,1% zanatskih radnji.

Jedna od karakteristika našeg zanatstva bila je njegova prezaduženost. U Vardarskoj banovini dolazilo je 1933. godine na jednu zanatsku radnju prosečno 5.345 dinara duga (u ovu cifru nije uračunat trgovački kredit), a u svemu, za mesta iz kojih su stigli podaci 52,3 miliona dinara. Uzmemo li u obzir klasnu strukturu zanatstva ove banovine, vidimo da se radi o sitnim zanatlijama koji su gurali u dugu. Interesantno je da su zanatlije ove banovine uglavnom dugovali privatnim licima, na koja je otpadalo 77,4% celokupnog duga, i to privatnim bankama 39,4%, a privatnim licima 38,1%.

II. Položaj radničke klase od 1929 do početka II svetskog rata

U periodu velike privredne krize nastale su znatne promene u položaju radničke klase. Počev od kraja 1930. godine usled smanjenja privredne aktivnosti otpočelo je opadanje broja osiguranih radnika. (Ovo je bilo prvo smanjenje broja osiguranih radnika od vremena stvaranja SUZOR-a, koji je do tad bio u stalnom porastu). Najoštriji pad broja osiguranika zabeležen je 1932. godine, a njegov minimum 1933. godine.

Godina	Prosečan godišnji broj osiguranika	Broj osiguranih radnika na kraju godine	Indeks 2 kolone	Indeks 3 kolone
1929	605,1	584,4	100	100
1930	631,2	574,7	104,3	98,3
1931	609,2	536,5	100,7	91,8
1932	535,9	487,1	88,6	83,4
1933	521,-	481,2	86,2	82,3
1934	543,6	518,-	89,8	88,6
1935	564,3	538,7	93,3	92,2
1936	616,2	600,3	101,8	102,7
1937	680,0	624,6	112,5	106,9
1938	715,2	641,3	118,2	109,7
1939	721,0	628,6	119,2	107,6
1940	731,4		120,9	

Opadanje broja osiguranih radnika ukazuje na veliki porast nezaposlenosti koji

je nastao u periodu krize i koji je predstavljao osnovni oblik pogoršanja položaja radničke klase u tom periodu.

Da bismo dobili predstavu o kretanju nezaposlenosti (ali ne i njenoj stvarnoj visini) donosimo pregled ponude i potražnje radne snage na javnim berzama rada.

Godina	Ponuda radne snage	Potražnja radne snage	Višak ponudjene radne snage
1930	145.277	56.169	89.108
1931	158.492	55.207	103.285
1932	257.780	45.677	212.103
1933	295.106	40.313	254.793

Dakle, posle izvesnog pada nezaposlenosti u 1930. godini, koji je nastao usled nešto pojačane industrijalizacije zemlje, nastao je novi period njenog porasta. Ovaj je porast nezaposlenosti primio katastrofalne razmere krajem 1931. godine i zadržao se na visokom nivou sve do izbijanja Drugog svetskog rata.

Da bismo videli kakve je razmere primilo otpuštanje radnika, navodimo da je u prvom tromesečju 1932. godine a u odnosu na 1930/1931. industrija drveta smanjila proizvodnju za 60%.

Industrija kalciumcianamida i industrija sode radile su sa 1/3 svojih kapaciteta. Proizvodnja celuloze ferosilicijuma i sirovog gvoždja bila je potpuno prestala. U industriji kože izvesna velika preduzeća obustavila su rad, dok su druga radila sa 25% kapaciteta. Opseg nezaposlenosti bio je naročito veliki u pojedinim strukama i pokrajinama. Iz podataka anketa koje su načinile radničke komore u jesen 1931. i u zimu 1931/1932. godine izdvojili smo neke najteže slučajeve koji se ne mogu objasniti uobičajenom sezonskom nezaposlenošću koja postoji u nekim strukama u ovo vreme.

Teritorija (event. vreme)	Struka	Procenat delimične nezaposlenosti	Procenat potpune nezaposlenosti	Procenat ukupne nezaposlenosti
Zagreb Radnička komora. (anketa završena do 15.XI 1931)	sve struke	8,5	29,5	38
	metalci	58,9	30,8	89,7
	živežari	11,8	34,6	46,4
	hemijska industrija	12,6	28	40,6
	kožarci	16,6	50	66,6
	državna preduzeća	86,7	-	86,7

Ovome treba dodati slučajeve masovnog otpuštanja radnika usled delimične ili potpune obustave proizvodnje.

Teritorija (vreme)	Vrsta proizvodnje	Broj otpuštenih radnika
Sarajevska Rad. komora (do 31. XII 1931. godine)	Šumska i drvna industrija (82 preduzeća)	18.393
Splitska RK (u 1931.)	Cementna industrija (3 preduzeća)	984
	Hemijska industrija (1 preduzeće La Dalmatienne)	1.150

Delavska zbornica Ljubljana (28.II 1932)	Fabrike stakla (2 preduzeća prema stanju od 28.II 1931. god.)	925
(1. II 1932. godine)	Kožarska industrija (7 preduzeća prema stanju od 28.II 1930)	1.038

Da bismo dobili predstavu o pravoj razmeri nezaposlenosti, navodimo da je po izjavi ministra Pucelja bilo 1934. godine oko 500 hiljada nezaposlenih ili delimično zaposlenih industrijskih zanatskih i poljoprivrednih radnika.

Naša izračunavanja zasnovana na kretanju prosečnog godišnjeg broja osiguranika, broja nezaposlenih registrovanih na javnim berzama rada i stvarnom stanju nezaposlenosti kod profesionalnih radnika koje je na početku 1932. godine utvrđeno na osnovu ankete Radničkih komora i URSS-a pokazuje da je relativni i apsolutni broj nezaposlenih medju profesionalnim radnicima iznosio:

Godina	Broj nezaposlenih registrovanih na javnim berzama rada u 1.000	Relativni broj nezaposlenih profesionalnih radnika izračunat u odnosu na ukupan broj profesionalnih radnika koji su ostali bez posiguranika kod SUZOR-a i brosla u 1.000 (izračuna nezaposlenih registrovanih nato na prednjoj kod berza rada na bazi stanja osnovici) utvrđenog anketom	Apsolutni broj profesionalnih radnika
1930	8,2	15,8%	101,4
1931	9,9	19,7%	122,5
1932	14,8	33,0%	182,1
1933	16,9	38,9%	209,0
1934	?	?	?
1935	16,8	35,5%	206,7
1936	19,4	37,6%	239,9
1937	21,7	38,1%	267,2
1938	22,5	37,6%	277,9
1939	24,2	40,1%	298,9

Karakteristično je da se visoki nivo nezaposlenosti održava i posle popuštanja velike privredne krize, što ukazuje na zaoštravanje opšte krize kapitalizma.

Razmatrajući pitanje nezaposlenosti treba uzeti u obzir da su se redovi nezaposlenih industrijskih, zanatskih i drugih radnika povećali, na jednoj strani brojnim zanatlijama - prostim robnim proizvođačima koji su propadali, gubeći sredstva za proizvodnju i mogućnost za samostalan rad i postajali najamni radnici, na drugoj strani, stalnim prilivom pauperizovanih i proletarizovanih seljaka, koji su tražili posla.

Priliv pauperizovanih seljaka medju nezaposlene bio je znatno povećan u periodu agrarne krize, velike prezaduženosti i pojačanog propadanja srednjeg i siromašnog seljaka.

Medju 491.000 nezaposlenih radnika koji su se prijavili u toku 1937. godine na javnim berzama rada (zbir prijavljenih po mesecima) o kojima imamo bliže podatke, bilo je 9 hiljada činovnika, 120 hiljada kvalifikovanih radnika i 290 hiljada nekvalifikovanih radnika. Drugim rečima broj nekvalifikovanih radnika bio je gotovo 2,5 puta veći od broja kvalifikovanih (u pitanju su samo nezaposleni radnici).

Ponuda radne snage od strane siromašnih seljaka, nekvalifikovanih radnika, koja često dolazi samo u slučaju kada stvarno ima posla, predstavlja latentnu vrstu nezaposlenosti, koja nije bila obuhvaćena anketom Radničkih komora, pošto se ova odnosila uglavnom na profe-

sionalne radnike i na radnike koji su već imali posao u preduzećima, pa su ga izgubili, na vidljivu vrstu nezaposlenosti. Iz tih razloga, a uzevši u obzir brojnost siromašnih seljaka i priliv nove radne snage sa sela, da bismo dobili sliku o potpunom opsegu nezaposlenosti, sve naše brojke o apsolutnom kretanju nezaposlenosti kod profesionalnih radnika, treba u najmanju ruku udvostručiti. Na taj način dobijamo podatke o opsegu nezaposlenosti koji se približuju brojkama iznetim od ministra Pucelja, čiju procenu ukupne nezaposlenosti prihvatamo kao najverodostojniju.

Dakle, usled velike privredne krize i teških prilika na tržištu radne snage, koje su postojale u našoj agrarno prenaseljenoj zemlji, gde je postojao stalni pritisak radne snage koja je navirala sa sela, ukupan orijentacioni broj lica kojima je nedostajao posao (uključujući pauperizovane seljake i druge kategorije, neprofesionalnih radnika, specijalno nekvalifikovanih radnika koji su po prvi put tražili posla) iznosio je oko 1933-1935. godine 400-500 hiljada.

Ova se brojka ne samo održavala i posle 1935. godine, već je usled zaoštavanja opšte krize kapitalizma i stalne rastuće ponude radne snage od strane pauperizovanih seljaka, čije je postojanje od odlučujuće važnosti na našem tržištu radne snage bila u stalno porastu, kao što se vidi iz podataka javnih berzi rada. Ukupan orijentacioni broj lica kojima je nedostajao posao iznosio je pred rat preko 600 hiljada (verodostojnost ove brojke potvrđuje podatak da je u Hrvatskoj banovini nadjeno 1940. godine 141 hiljada nezaposlenih radnika.

Da je nezaposlenost bila tako velika u vreme oživljavanja privredne aktivnosti kada je ukupan broj zaposlenih radnika bio u velikom porastu, kada je broj osiguranih radnika porastao od 1934. do 1939. godine za 200 hiljada, tj. za 38,4% potvrđuje mesečna ponuda i potražnja radne snage na javnim berzama rada.

Vreme	Ponuda radne snage		Višak ponude nad tražnjom
	Potražnja radne snage	u 1000	
Decembar 1932	34,3	3,1	31,2
" 1933	39,0	2,8	36,2
" 1934	37,5	1,7	35,8
" 1935	45,1	1,7	43,4
" 1936	50,2	4,-	46,2
" 1937	70,4	1,7	68,7
" 1938	64,2	3,2	61,0
" 1939	76,1	2,9	73,2
" 1940	91,5	3,5	88,0

Pitanje nezaposlenosti dobijalo je oštre forme između ostalog i zato što je radni dan preterano dug, što je znatno smanjivalo broj radnika potrebnih preduzimačima.

Po podacima ankete izvršene od strane Radničkih komora 1937. godine na teritoriji cele zemlje u 17 većih gradova, prosečno radno vreme iznosilo je:

Vrsta radnika	Broj anketiranih preduzeća	Broj uposlenog pomoćnog osoblja	Prosečno radno vreme u satima kod	
			radnika	šegrta
mesarski	115	1299	14,5	15,5
pekarski	211	1169	11,4	15,-
krojački	118	853	11,-	13,-
obučarski	103	524	10,-	12,-
bravarski	112	1581	9,-	12,-

stolarski	123	1278	9,5	11, -
trgovački				
pomoćnici u kolonijalno delikatesnim radnjama	122	744	10,5	12
itd.				

Nesumnjivo je da je po manjim mestima situacija bila još gora. Pri tome treba imati u vidu da se u prosecima gube najteži slučajevi. Tako npr. godine 1933. utvrđeno je anketom izvršenom u čitavoj zemlji da je kod pekarskih radnika radilo:

19,9% preko 18 sati dnevno
 8,5% preko 17-18 sati dnevno
 21,4% preko 15-17 sati dnevno
 itd.

Podvlačimo da se po statistikama objavljenim od Društva naroda vidi da je u oktobru 1938. godine, od 26 obuhvaćenih zemalja, bivša Jugoslavija imala najduži radni dan.

Pogledajmo kako se velika privredna kriza odrazila na nominalnoj i realnoj najamnini i na životnom standardu radničke klase kao celine.

Od početka generaliziranja privredne krize, od 1931. godine, nastaje veliki pad prosečne obezbedjene nadnice socijalnih osiguranika. Ova nominalna, prosečna obezbedjenja nadnica, koja je bila u porastu u periodu 1923-1930. godine, pada ne samo u periodu smanjenja privredne aktivnosti, već i posle 1934. godine i dostiže svoj najniži nivo 1935-1936. godine.

Godina	Prosečna obezbedjena nadnica u dinarima	Indeks
1930	26,56	100
1931	26,19	98,6
1932	24,58	92,6
1933	23,22	87,4
1934	22,24	83,7
1935	21,65	81,5
1936	21,66	81,6
1937	22,71	85,5
1938	23,64	89,0
1939	24,27	91,4

Treba podvući da je ovaj pad nominalne najamnine nastao uglavnom usled porasta nezaposlenosti i ponude radne snage, usled toga što su kapitalisti snižavajući najamninu nastojali da prebace teret krize na leđa radničke klase.

Sve do 1934. godine ovaj pad nominalne prosečne obezbedjene nadnice, izolovano uzet, i posmatrano u proseku, nije pogoršavao položaj radnika pošto je jednovremeno nastao veliki pad cena životnih potreba, specijalno hrane. Zato, kada ovu prosečnu obezbedjenu nadnicu uporedimo sa životnim minimumom porodice od četiri člana, vidimo da realna najamnina u odnosu na prethodnu godinu raste sve do 1934. godine, krećući se pri tom od 33-42% dnevnog životnog minimuma, tj. ostajući na granici održanja života. Od tada nastaje period njenog opadanja.

Kretanje realne najamnine proračunate na osnovu kretanja prosečne obezbedjene najamnine i dnevnog životnog minimuma porodice od 4 člana (po zagrebačkom "Indeksu" i pod pretpostavkom da se radi svaki dan).

Godina	Procentualni odnos prosečne obezbedjene najamnine prema dnevnom životnom minimumu
1930	33,78%
1931	36,01%
1932	37,66%
1933	41,11%
1934	42,13%
1935	41,46%
1936	41,10%
1937	40,08%
1938	39,34%
1939	39,88%

Da bismo pravilno ocenili porast realne najamnine izolirano uzet u periodu 1930-34. godine, moramo zapaziti da je visina te najamnine bila pre i posle porasta daleko ispod životnog minimuma. Kako je izgledao radnički život sa takvom poraslom najaminom, vidimo iz podataka koje je prikupila putem ankete sarajevska radnička komora. Iz njih vidimo da u Sarajevu 66% porodica gradjevinskih radnika ne doručkuje, 10% ne ruča, a 15% ne večera.

Pad cena poljoprivrednih proizvoda u periodu 1930-1934. i porast realne najamnine izlovano uzeto i posmatrano u proseku nije koristio radničkoj klasi (i siromašnim seljacima koji su prodavali radnu snagu u kupovali hranu) pošto je bio praćen velikim porastom nezaposlenosti. Na taj način životni standard radničke klase (i siromašnog seljaka) posmatran u celini znatno je opao.

Uzmemo li u obzir da je od 1932. godine relativni broj nezaposlenih stalno iznosio preko 1/3 ukupnog broja kod SUZOR-a osiguranih radnika i nezaposlenih radnika registrovanih na berzama rada, vidimo da je jedan radnik primao u proseku najviše 2/3 najamnine. Dajemo li tome izvesnu neznatnu pomoć koju su primali nezaposleni registrirani na berzama rada, vidimo da je ukupno najamnina radničke klase, uzete sa svim dodacima iznosila najviše oko 3/4 prihoda realiziranih u uslovima pune zaposlenosti. Dakle, čitav porast realne najamnine bio je poništen postojanjem velike hronične nezaposlenosti tim glavnim elementom apsolutnog pogoršanja životnog standarda radničke klase u uslovima opšte krize kapitalizma.

Da bismo prikazali opadanje ukupnih prihoda radničke klase, koje je nastalo usled nezaposlenosti, dajemo pregled kretanja prosečnih godišnjih zarada pojedinih vrsta radnika utvrđenih anketom Radničke komore u Sarajevu.

Godina	grafički radnici	stolarski radnici	gradjevinski radnici	metalski radnici
1930	18.555	16.804	14.146	11.638
1932	16.348	8.950	9.871	6.394
1933	7.717	3.789	4.955	3.203

Pri tome treba voditi računa da je pad godišnje najamnine bio još izraženiji kod nekvalifikovanih radnika. Ako pogledamo ovaj strašan pad životnog standarda radničke klase koji je samo neznatno kompenziran pojevtinjenjem hrane, kao i činjenicu da je u vezi sa tim nastao, usled povećane ponude najamne radne snage, i veliki pad nadnica, specijalno kod nekvalifikovanih nadničara, koji nisu bili obuhvaćeni socijalnim osiguranjem i njegovim poda-

cima, postaje nam jasno, zašto su u Bosni u zimu 1931/1932. godine kapitalisti zamenjivali na prevlačenju balvana volove mnogo jeftinijom ljudskom radnom snagom, da su te zime na Drini ljudi radili na vezivanju splavova i hvatanju balvana za 8 dinara dnevno.

Na položaj radnika u periodu krize znatno je uticalo nepostojanje borbenih i jakih klasnih sindikalnih radničkih organizacija koje bi mogle da pruže otpor preterano dugom radnom vremenu, da izvojuju veću pomoć nezaposlenim, da zadrže obaranje nominalne najamnine, tj. da zadrže realnu najaminu na većoj visini. Radnici iz Trbovlja koji su u avgustu 1934. godine odbili da prihvate obaranje nadnica i stupili u štrajk, vodili su ovu borbu i zadržali stare nadnice, nasuprot vodjstva reformističkih sindikata, koji su pristajali na njihovo delimično sniženje.

Zadržimo se na životnom standardu radnika uzetom nezavisno od pitanja nezaposleposti u vreme kad je usled pada cena hrane realna najamnina bila najviša, 1934. godine.

Da bismo ilustrovali težak položaj radnika u periodu oko 1934. godine navešćemo da je u fabrici Teokarevića u Vučju nadnica za radni dan od 12,5 časova iznosila 10 dinara. U to vreme kada je kilogram crnog hleba koštao 3,5 dinara, bivši ministar Rafajlović, koji je posedovao u Šeskovcu jednu od najvećih fabrika crepa na Balkanu, plaćao je nekvalifikovanim radnicima nadnicu od 5 dinara, tj. manje od cene 1,5 kgr. hleba.

Ovako niske nadnice nisu bile nekakav izuzetak. Po podacima popisa osiguranika od 30. juna 1934. godine 69 hiljada osiguranih radnika, tj. 12,86% svih osiguranika imalo je nadnicu do 8 dinara. Ni u krajevima sa relativno visokom najaminom stanje nije bilo snošljivo. O tome govore podaci ankete o radničkim nadnicama, koju je sprovedla Trgovačko-industrijska komora u Zagrebu, objavljeni 1935. godine, a prikupljeni u vezi akcija za izjednačenje troškova za radnu snagu u celoj zemlji i uvodjenje jedinstvene minimalne nadnice, koju su vodila udruženja industrijalaca iz Ljubljane i Zagreba.

Anketa je utvrdila da je prosečna mesečna najamnina u Savskoj banovini iznosila 654,32 dinara. U to vreme minimum ekzistencije za porodicu od 4 člana iznosio je 1.554,07 dinara. To znači da je radnik dobijao 42,1% minimalnih prihoda potrebnih za život njegove porodice, drugim rečima on je stalno gladovao i živio u bedi.

Pri tome treba imati u vidu da su ženske nadnice bile za 20% niže. Dakle, prosečna ženska mesečna najamnina bila je oko 523 dinara, što je za 15% manje nego životni minimum samca (615,27).

Pregled nagradjivanja zaposlenog osoblja prema polu

Privredna grana	Nadnica u apsolutnom iznosu		Ženska nadnica u % u odnosu na muške	Žen. u % manje od muške
	muške	ženske		
Industrija	33,48	25,01	74,70	25,30
Zanatstvo	23,57	18,53	78,61	21,39
Novčarstvo	43,91	39,83	90,71	9,29
Saobraćaj	36,80	32,31	87,80	12,20
Komunalni poslovi	28,15	25,35	90,08	9,92
Trgovina	30,24	28,79	95,21	4,79
Ugostiteljstvo	27,36	23,47	85,78	14,22

Kućna posluga	20,90	13,41	64,16	35,84
Poljoprivreda	25,65	21,37	83,31	16,69
Slobodna zanimanja	32,91	27,23	82,74	17,26

NAPOMENA: Odnosi se samo na banovinske centre. Podaci su od 30. juna 1935. godine, za Novi Sad, Sarajevo, Skoplje, Niš, Cetinje, Split i Banja Luku a od 30. juna 1934. godine za Ljubljanu, Zagreb i Beograd.

Izuzetno bedan položaj imali su šumski, gradjevinarski i rudarski radnici, kao i radnici u industriji prerade drveta i zemljanoj industriji, čije su prosečne mesečne najamnine bile ispod spomenutog životnog minimuma za samca, tj. ispod 615,27 dinara.

Grana	Prosečna mesečna najamnina
šumska industrija	501,70 dinara
gradjevinarska industrija	520,32 "
industrija prerade drveta	564,48 "
zemljana industrija	579,07 "
rudarstvo	590,66 "

V. Arko, predsednik Centrale industrijskih korporacija, središnje organizacije industrijalaca, prikazujući stanje u našoj industriji, zaključuje: "To znači da u našoj ind. više od polovice radnika ne zaradjuje ni toliko da pokriju troškove fizičko-fiziološkog ekzistenčnog minimuma ni za vlastitu osobu, a da o uzdržavanju radničkih obitelji i ne govorimo". Pogledajmo kako se kretala nominalna mesečna najamnina posle 1934. godine.

Kretanje mesečne nominalne prosečne obezbeđene nadnice

Godina	Prosečno obezbeđena nadnica (po podacima SUZOR-a)		
	Dnevna	Mesečna (26 radnih dana)	Indeks
0	1	2	3
1934	22,24	578,24	100,0
1935	21,65	562,90	97,3
1936	21,68	563,68	97,5
1937	22,71	590,46	102,1
1938	23,64	614,64	106,3
1939	24,28	630,28	109,2

Posle opadanja nominalne najamnine i njenog zadržavanja na najnižem nivou u periodu 1935-1936. godine, nastao je period njenog porasta.

Da bismo videli stvarnu vrednost tog porasta osvrnimo se na kretanje životnog minimuma, koji počinje da raste još pre početka porasta nominalne najamnine.

Kretanje životnog minimuma (Po "Indeksu")

Godina	Za 1 radnika	Indeks	Za porodicu od 4 člana	Indeks
0	1	2	3	4
1934	620,38	100,0	1.583,72	100,0
1935	619,16	99,8	1.567,42	99,7

1936	622,52	100,3	1.587,27	100,9
1937	665,05	107,2	1.695,47	107,8
1938	703,44	113,4	1.801,08	114,5
1939	719,91	116,0	1.825,71	116,1

Posmatramo li na tom osnovu realnu najamninu, vidimo da uprkos izvesnog porasta nominalne najamnine nije došlo do nikakvog porasta realne najamnine, koja je naprotiv bila u padu.

Godina	Procentualni udeo mesečne prosečne obezbedjene najamnine u životnom minimumu 1 lica	Indeks realne najamnine jednog lica	Procentualni udeo mesečne prosečno obezbedjene najamnine u životnom minimumu porodice od 4 člana	Indeks realne najamnine porodice od 4 člana
1934	93,21	100	36,52	100
1935	90,91	97,1	35,91	98,0
1936	90,56	97,2	35,46	97,1
1937	88,78	95,3	34,83	95,4
1938	87,38	93,7	34,13	93,5
1939	87,55	93,9	34,52	94,5

Da bismo shvatili ovaj pad realne najamnine treba se osvrnuti na cene poljoprivrednih proizvoda. Čim su cene hrane počele da skaču (indeks poljoprivrednih proizvoda skočio je u 1935. godini za 18,8% u odnosu na prethodnu godinu) to se vidno odrazilo na realnu najamninu, dovelo do njenog sniženja. Nominalna najamnina ne samo što nije sledila ovo novo kretanje, već je zadržala staru tendenciju padanja sve do 1936. godine, te je došlo do izvesnog sniženja prosečne obezbedjene nadnice u uslovima kada je realna nadnica pala. Drugim rečima došlo je do pojačanog pada realne najamnine usled sniženja nominalne.

Da je 1935. godine nastao nagli pad realne najamnine zanatskih i industrijskih radnika najbolje se vidi iz podataka "Indeksa" Benka Grado izračunatih na Hrvatsku na osnovu prosečne mesečne nominalne najamnine svih muških radnika (bez poljoprivrede).

Godina	Indeks realne najamnine	
	Odraslog neoženjenog radnika	radničke porodice od 4 člana
1934	100	100
1935	91,6	90,8
1936	90,8	90,0
1937	88,4	87,3
1938	88,4	86,9
1939	91,3	88,9

Uredba o minimalnim nadnicama, doneta 23. februara 1937. godine, koja je uglavnom izjednačila minimalne nadnice predviđajući istovremeno izvesna odstupanja, nije dovela do stvarnog poboljšanja položaja najbednije plaćenih radnika. U krajevima sa razvijenom industrijom nastupilo je dalje sniženje realne najamnine. U Savskoj banovini godine 1938. ona je opala u odnosu na 1934. godinu kod industrijskih radnika za 6,6%, a kod rudarskih za 8,1%.

Posmatramo li prosečnu obezbedjenu najamninu u čitavoj zemlji stvarno vidimo da je od 1937. god. nominalna najamnina bila u porastu. Pa ipak, taj porast najamnine bio je fiktivan, pošto je životni minimum rastao brže od nadnica, te je zato realna najamnina padala. Na

taj način, ova zakonska mera koja je bila doneta za potrebe industrijalaca, radi izjednačenja uslova konkurentne borbe nije dala nikakve značajne rezultate u odnosu na radnike, pošto nije dovela do poboljšanja realnih prihoda ni pojedinaca na koje se odnosila, ni radničke klase uzete u celini. Ona je samo kod takvih pojedinaca kod kojih je stvaran položaj bio pogoršan usled pada realne najamnine, nešto popravila njihov relativni položaj u odnosu na druge grupe radnika.

Padom realne najamnine ne samo da se u potpunosti kompenziralo neznatno poboljšanje nominalne najamnine najslabije plaćenih radnika nastalo uvođenjem minimalne nadnice, već se je na leđa tih istih radnika svalio jedan dopunski teret, ničim ne kompenzirani preostali pad realne najamnine. Kasnije kada je efekat uredbe o minimalnim nadnicama na porast nominalne najamnine već pripadao prošlosti, dalji porast nominalne najamnine predstavlja samo delimičnu naknadu pada realne najamnine. Uprkos takvog porasta i preko njega realna najamnina beleži pad koji se vidi na napred donetom indeksu.

Treba napomenuti da se pad realne najamnine, koji je uglavnom bio izazvan porastom cena hrane, znatno pojačava usled nastajanja ratne situacije u Evropi, koja uslovljava dalji veliki porast ovih cena.

Na pad realne najamnine delovala je i inflacija, koja je bila povezana ne samo sa opštim poskupljenjem života i porastom proizvodnje, već i sa porastom kratkoročnog zaduženja države. Od 1936. godine nastao je vidljivi porast novčanog opticaja. U 1937. godini indeksi svih osnovnih grupa proizvoda beleže oštar skok cena, što ukazuje na smanjenje kupovne moći dinara. (Napominjemo da porast cena svih osnovnih grupa proizvoda ukazuje i na porast svetske robne potražnje nastale uglavnom usled naoružanja kao i sa njom povezanog povećanja izvoza i skoka cena na svetskim pijacama). Inflacija se pojačava naročito posle izbijanja Drugog svetskog rata. Obim ukupnih obaveza po vidjenju popeo se sa oko 5,5 milijardi, na kome je nivou bio više godina posle zakonske stabilizacije, a pre 1936. godine, na 17,4 milijarde krajem 1940. godine.

Svi napred izloženi podaci o postojanju obimne i stalno rastuće nezaposlenosti u periodu posle velike krize, kao i podaci o sniženju realne najamnine u uslovima oživljavanja privredne delatnosti i njenog sve jačeg pogoršavanja sa razvitkom tržišne konjunktura, predstavljaju pojave opšte krize kapitalizma i apsolutnog osiromašenja radničke klase.

Zadržimo se na pitanju kako je radnička klasa uspevala da opstane u ovako teškim uslovima života. Najbednije plaćeni radnici bila su lica bez sopstvene porodice koji često nisu imali ni uslova za njeno osnivanje, ili pauperizovani seljaci koji su radili u industriji, građevinarstvu itd. Pauperizovani seljaci sačinjavali su najveći deo nekvalifikovanih radnika. Fizički opstanak radnika pri ovako niskim nadnicama bio je omogućen činjenicom da je dobar deo industrijskih radnika predstavljao siromašniji seljake, koji su imali dopunski prihod sa svoje zemlje. U Savskoj banovini pauperizovani seljaci su predstavljali 53% svih industrijskih radnika. Interesantno je da je ovaj momenat imao vrlo veliki uticaj na visinu nadnica. Kod svih industrijskih grana gde je bilo najviše radnika - pauperizovanih seljaka, koji su se upotrebljavali kao nekvalifikovana radna snaga, nadnice su bile najniže. Tako npr. u Šavskoj banovini u decembru 1934. godine postojao je sledeći odnos između procenta pauperizovanih seljaka u jednoj industrijskoj grani i nadnica nekvalifikovanih radnika:

Najamnina nekvalifikovanih radnika

Industrijska grana	Procentualni udeo pauperizovanih seljaka u celokupnom radništvu	Minimalna najamnina počinje						Tipična najamnina (najrasprostranjenija najamnina)
		na sat		na dan		mesečno		
		m.	ž.	m.	ž.	m.	m.	
RUDARSTVO	83,2	-	-	14,5	-	-	-	-
zemljana industrija	73,-	1,25	0,9	17,5	-	300	-	-
gradjevinska industrija	69,-	1,60	-	-	-	-	-	-
šumska industrija (u pilanama)	68,-	1,60	1,50	14,-	8,-	-	-	-
tekstilna industrija	61,-	2,-	1,50	-	-	-	20,-	18,-
hemijska industrija	35,-	2,50	1,50	30,-	14,-	-	-	-
agrarna industrija	30,-	-	-	-	-	-	-	-
preradjevine od drveta	27,-	1,50	1,25	-	-	-	-	-
kovinarska industrija	16,-	2,-	1,50	-	-	-	25,-	20,-
industrija kože	12,-	2,50	2,-	-	-	-	25,-	-
papirna industrija	1,5	4,50	2,50	28,-	16,-	-	-	-

U svim kolonama jasno se primećuje da nadnice nekvalifikovanih radnika rastu sa opadanjem procentualnog učešća pauperizovanih seljaka u celokupnom broju radništva. Izvesna malobrojna odstupanja nastala su po svojoj prilici usled uticaja lokalnih prilika koji su došli do izražaja pošto je broj anketiranih preduzeća relativno mali a pojedine se vrste najamnine redje pojavljuju. Isto tako, nije isključeno, da je specijalni karakter pojedinih radova uticao na veličinu najamnine npr. rad u hemijskoj industriji. Pošto je najamnina od sata i dana predstavljala najrasprostranjeniji oblik najamnine u industriji, gornja tabela nesumnjivo pokazuje uticaj pauperizacije sela na radničku najaminu.

Dakle, posedovanje zemlje u bivšoj Jugoslaviji nije poboljšavalo, već je naprotiv pogoršavalo životni standard radnika. Priliv radne snage sa sela nije samo smanjivao opšti prosek najamnine, već je od njene veličine zavisila i visina najamnine u svakom konkretnom slučaju. To je po svojoj prilici bilo uslovljeno izmedju ostalog i vezanošću pauperizovanih seljaka za datu okolinu.

Iz ove tabele se vidi ne samo da su pauperizovani seljaci imali relativno niske nadnice i da je njihovo prisustvo u industriji bilo vrlo veliko, već i da je obim njihovog učešća neposredno uticao na visinu najamnine kod određenih kategorija radnika, a samim tim i na visinu najamnine u određenim privrednim granama gde je moguće upotreba nekvalifikovane radne snage. (Mada je najamnina visoko kvalifikovanih radnika bila izuzeta od neposrednog uticaja pauperizovanih seljaka, ona je ipak posredno trpela taj uticaj, usled opšteg sniženja visine najamnine). Po jednom približnom proračunu prosečna mesečna najamnina pauperizovanih seljaka zaposlenih u šumskoj, rudarskoj i zemljanoj industriji iznosila je 1934. godine u Savskoj banovini:

u šumskoj industriji	oko 350,-	dinara	mesečno
u rudarstvu	" 400,-	"	"
u zemljanoj industriji	" 500,-	"	"

Dakle, njihova prosečna nadnica iznosila je oko 416 dinara, što predstavlja 26,8% životnog minimuma. Kod žumske industrije ona je iznosila samo 22,5% životnog minimuma.

Zadržimo se na velikim štrajkaškim borbama radničke klase u periodu kada je posle krize počela obnova poslova, u periodu od 1935. godine nadalje. Ukupan porast štrajkaškog vala najbolje se vidi iz broja izgubljenih radnih sati.

Pregled štrajkova

Godina	Broj štrajkova	Broj preduzeća u kojima su radnici štrajkovali	Broj radnika u štrajku	Broj izgubljenih radnih časova u 1000 sati
1930	?	16	4.879	377,4
1931	?	?	1.253	115,6
1932	?	?	1.370	33,0
1933	?	?	2.451	112,3
1934	?	?	6.775	401,9
1935	?	?	25.522	2.253,5
1936	397	4.792	87.700	12.110,7
1937	238	3.072	52.923	8.349,1
1938	189	2.118	31.606	4.197,9
1939	144	1.988	26.581	3.499,3

Dakle, štrajkaške borbe koje se rasplamsavaju 1935. godine dostižu ogromne razmere u 1936. i 1937. godini. Uprkos tendenciji opadanja njihov je obim veliki i u sledećim godinama.

Da bismo dobili detaljniji uvid u štrajkaške borbe treba istaći da je 1935. godine bilo najviše štrajkača i izgubljenih radnih sati kod sledećih struka:

Redni broj	Broj štrajkača	Struka	Izgubljenih radnih časova u 1000	Struka
1.	7.129	tekstilna industrija	632	tekstilna industrija
2.	6.717	industrija drveta	516,1	industrija drveta
3.	2.795	gradjevinarstvo	253,8	industrija papira
4.	2.519	obrada metala	186,4	gradjevinarstvo
5.	1.615	industrija kamena i zemlj.	184,5	industrija odeće

Teritorijalni raspored štrajkaških borbi izgledao je ovako:

Banovina	Broj štrajkača u 1000				Ukupan broj štrajkova	Broj štrajk-Odnos štrajkbrehera prema štrajkačima	
	1936.	1937.	1938.	1939.		brehera	
Dravska	17,1	0,7	1,1	0,4	19.289	2.813	14,6
Drinska	5,5	5,3	3,5	0,4	14.895	433	2,9
Dunavska	8,0	3,6	2,5	1,4	15.505	1.410	9,1
Moravska	2,1	0,7	0,6	0,3	3.660	630	17,2
Primorska	1,3	5,1	3,7	-	10.097	greška u broju	-
Savska	35,7	23,3	9,8	-	68.814	7.180	14,3
Vardarska	1,8	1,1	1,7	0,3	4.834	585	12,1

Vrbaska	2,6	3,0	4,6	0,4	10.644	1.192	11,2
Zetska	-	-	0,4	1,1	1.520	9	0,6
Beograd	13,5	10,1	3,7	5,0	32.244	1.974	6,1
Hrvatska	-	-	-	17,3	17.308	1.123	6,5
Ukupno za sve godine	-	-	-	-	198.810	17.538	8,8

Treba napomenuti da je broj štrajkbrehera rastao u odnosu na broj štrajkača (mada je bio u apsolutnom opadanju) paralelno sa opadanjem štrajkačkog vala i sa porastom aktivnosti fašističkih sindikalnih organizacija, Jugorasa i HRS-a.

Godina	Broj štrajkbrehera	Procentualni odnos broja štrajkbrehera prema broju štrajkača
1936	6.337	7,2
1937*	3.950	8,2
1938	4.804	15,2
1939	3.186	12,-

*Bez muških u Primorskoj banovini usled greške.

Ovaj borbeni napor radničke klase može se donekle pratiti i preko pregleda tarifnih pokreta.

Godina	Broj zainteresovanih radnika	Broj traženih povišica	Potpuni neuspeh	Procenat potpunog neuspeha
1930	9.222	9	1	11,1
1931	12.181	92	3	3,3
1932	8.653	46	2	4,3
1933	1.482	9	5	55,6
1934	1.334	3	1	33,3
1935	7.418	51	3	5,9
1936	40.932	403	46	11,4
1937	46.847	247	37	15,-
1938	44.998	335	65	19,4
1939	56.824	312	49	15,7

Mada je normalna pojava da broj tarifnih pokreta bude višestruko veći od broja štrajkova, usled postojanja reformističkog rukovodstva URSS-ovih sindikata, u ovom slučaju bilo je obratno. Radnici su prenosili težište sa pregovora vođenih od strane sindikalnih funkcionera, u koje najčešće nisu imali poverenja, na otvorenu i neposrednu borbu sa poslodavcima. Broj tarifnih pokreta raste 1939. godine, kada su komunisti već bili osvojili mnoga rukovodeća mesta u sindikatima, kada su imali odlučujući uticaj u podružnicama, mesnim sindikalnim većima i pojedinim savezima.

Pogledajmo uslovljenost borbi.

Početkom 1935. godine menjaju se uslovi za ekonomsku borbu radničke klase, pošto na osnovu odluka IV partijske konferencije komunisti i simpatizeri počinju da ulaze u Ursove sindikate i da ih pretvaraju u organe klasne borbe. Ako pogledamo statistiku sindikalnog članstva vidimo da je 1935. godine broj članova povećan za 24,5%, a 1936. godine za 61,5% u odnosu na prosek 1932-34. godine.

Jasno je da radničke nadnice i prihodi malih činovnika nisu mogli da slede ovaj porast skupoće. Tako npr. činovničke plate ostale su na istom nivou sve do 1. septembra 1940. godine, kada su povećane samo za 5-12% što znači da je životni standard činovnika od avgusta 1939. godine do avgusta 1940. godine opao za 30%. Ovo je opadanje nastavljeno posle kratkog ublaženja i zastoja, pošto je za nekoliko meseci čitavo povećanje plata bilo kompenzirano porastom skupoće. Koliko je radnička najamnina izostajala iza porasta troškova života vidimo iz uporedjenja kretanja nominalne i realne najamnine.

Mesec	Prosečno obezbedjena nadnica	Prosečno obezbedjena mesečna nadnica /26 radna dana/	Odnos prosečno obezbedjene najamnine prema životnom minimumu	Indeks realne najamnine
VIII-1939	24,66	641,16	36,1%	100
X-1939	24,80	644,80	35,-%	97
XII-1939	24,71	642,46	31,8%	88,1
II-1940	26,65	692,90	31,4%	87,-
IV-1940	25,82	671,32	29,3%	81,2
VI-1940	26,76	695,76	29,4%	81,4
VIII-1940	27,65	718,90	29,7%	82,3
X-1940	29,39	764,14	29,6%	82,-

Iz ovog pregleda vidimo da je neposredno posle izbijanja Drugog svetskog rata nastao veliki pad realne najamnine, koji je u odnosu na celu radničku klasu bio pojačan najvišim postignutim nivoom nezaposlenosti. Ovako veliko pogoršanje položaja radničke klase /pad realne najamnine od avgusta 1939. do aprila 1940. godine izneo je oko 19% uslovilo je pojavu novog odbrambenog štrajkačkog vala, dalje pojačanje i proširenje ekonomske borbe radničke klase.

Klasni radnički sindikalni pokret koji je u to vreme brojao oko 100.000 članova, uspeo je da u toku žestokih štrajkaških borbi zaustavi dalji pad realne najamnine. Ako uzmemo u obzir da su štrajkaške borbe obuhvatile samo jedan, pretežno organizovani deo radnika, može se sa pravom zaključiti iz održanja prosečne obezbedjene najamnine, da je u toku ovih štrajkaških okršaja prosečna najamnina toga dela radništva bila podignuta dok se kod ostalog dela pad najamnine produžavao.

U takvoj situaciji vladajuća klasa pribegla je raspuštanju URS-ovih sindikata. 30. XII 1940. godine vlada Čvečkovič-Maček objavila je noću preko radija raspuštanje klasne sindikalne organizacije. Tako su ostale samo režimske sindikalne organizacije fašističkog tipa,

trajne vrednosti, između ostalog i u skrivene robne rezerve.

Iz to je nastao veliki skok cena na svetskom tržištu u vezi stvaranja ratnih rezervi u celom svetu, i sa njom povezanog porasta potražnje na svetskom tržištu uopšte, od strane zarađenih država posebno.

Uvećani izvoz hrane i njena prodaja u inostranstvu po takvim povišenim cenama morala se odraziti i na unutrašnjem tržištu. Da bismo videli uticaj spoljnotržišne situacije donosimo uporedjenje izvoza hrane pre i posle izbijanja rata.

Vrsta hrane	Veličina izvoza u prvoj polovini	
	1939	1940
pšenica /tona/	37.431	69.027
brašno / " /	559	13.962
sveže meso /tona/	7.902	22.555
goveda /komada/	13.062	28.295
mast /tona/	3.604	6.823
suve šljive / " /	2.820	25.147

Cvetkovićev Jugoras, i Mačekov HRS. U tim uslovima Komunistička partija preuzela je u svoje ruke neposredno rukovodjenje ekonomskom borbom radničke klase. Ove su se borbe vodile i preko odbora radničkog jedinstva, stvorenih na inicijativu Partije, koji su se održali uprkos progona, koji su se starali o očuvanju postignutih kolektivnih ugovora.

VAŽNIJA DOPUNSKA LITERATURA

- Bakarić V., Problem skupoće, Izraz, 1940, II, 596, 663
- Dimitrijević S., Karakteristike industrije i rudarstva bivše Jugoslavije, Beograd, 1949
- Dimitrijević S., Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije, Beograd, 1958
- Djuričić V. i dr., Naša narodna privreda i nacionalni prihod, Sarajevo, 1927
- Erić M., Agrarna reforma u Jugoslaviji, Sarajevo, 1958
- Ivšić M., Les problèmes agraires en Yougoslavie, Paris, 1926
- Jovanović D., Les effets économiques et sociaux de la guerre en Serbie, Paris
- Jurković B., Das ausländische Kapital in ehemaligen Jugoslawien, Stuttgart, 1941
- Komadinić M., Problem seljačkih dugova, Beograd, 1934
- Kovač Z., Privreda i privredna politika Jugoslavije u prvoj godini rata, Izraz, 1941, br. 1, 30
- Kukoleča S., Karteli i njihov značaj za jugoslovensku privredu, Beograd, 1939
- Lakatoš J., Privredni almanah jugoslovenskog Lloyda, Zagreb, 1929
- Milenković P., Istorija gradjenja železnica i železnička politika kod nas, Beograd, 1936
- Mirković M., Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb, 1958
- Mirković M., Seljaci u kapitalizmu, Zagreb, 1952
- Popović M. i Mišić D., Naša domaća privreda, Beograd, 1929
- Rozenberg V. i Kostić J., Ko finansira jugoslovensku privredu, Beograd, 1940
- Stamenković Ch., L'émigration Yougoslave, Paris
- Centralni radnički sindikalni odbor Jugoslavije Izveštaj za 1923 - 1927. godinu, Beograd, 1927
- Radnička komora u Beogradu Izveštaj za 1914 - 1920. godinu, Beograd, 1920
- Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1928, I i II, Beograd, 1928
- Položaj radničke klase u Jugoslaviji, Izveštaj JO CMSO za zemaljsku konferenciju Nezavisnih sindikata, Beograd, 1923